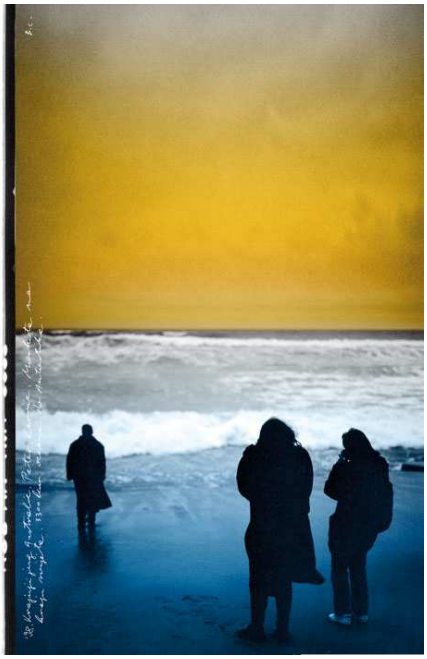
Darko Polšek

Filozofija u doba carstva

Naklada Jesenski-Turk
(samo dio ovog rukopisa u tisku pod naslovom:
"Svjetsko carstvo i njegovi neprijatelji")

Zagreb, veljača 2007.

"The reasonable man adapts himself to the world; unreasonable one persists in trying to adapt the world to himslelf. Therefore all progress depends on the unreasonable man."
"Razuman čovjek prilagođava se svijetu a nerazuman ustraje u pokušaju da prilagodi svijet sebi. Stoga sav napredak ovisi o onom nerazumnom."
G.B. Shaw: Maksime za revolucionare

"Svi mudri ljudi imaju iste religije. "Zaboga, a koja je to?" Mudri ljudi to nikada ne kažu."
Benjamin Disraeli

Sadržaj

Uvod

I O upravljanju carstvom

1. Kud' si krenuo, striče Sam?
2. O upravljanju carstvom
3. Koliko je zlostavljanja potrebno za demokraciju
4. Teror i atak na građanske slobode
5. Pravda u međunarodnoj trgovini
6. Novi nepotizam – novo plemstvo
7. Jedan svijet prema Peteru Singeru
8. Kako izgraditi države?
9. Zašto propadaju civilizacije
10. Okretanje plime (Chomsky)
11. Zavjere MMF-a i svjetske banke (Stiglitz)
12. Religija na početku 21. stoljeća
13. Ubojice i zaštitnici životinja
14. Kuda su nestali Olimpijski ideali?
15. EU protiv Amerike

II Mudrost gomile i carstvo nerada

16. Pravda za Terri Schiavo
17. Rani uspjeh – rana smrt
18. Dobar dan lijenosti
19. Sreća u Europi
20. Mudrost gomile
21. Analiziraj ovo! Nastanak terapijske kulture
22. Inteligencija i bogatstvo naroda
23. Gole grane

24. Manipulacija sjećanjima i kognitivna sloboda
25. Ta divna ljudska stvorenja (Milgram)
26. Digitalno ja

III Filozofija za menadžere

27. Etika poduzetništva i slobodnoga društva
28. David Brent – otuđeni menadžer
29. Objektivistička filozofija Ayn Rand
30. Veliko razotkrivanje (Krugman)
31. Filozofija za menadžere (Marinoff)
32. Privatne enciklopedije
33. Konzervativni amalgam (Kristol)

IV Hrvatska soba u španjolskom apartmanu

34. Sastanak u španjolskom apartmanu
35. Europskom istraživačkom prostoru
36. Što je Foresight?
37. Kako proširiti španjolski apartman
38. Europa dviju brzina
39. GMO i Bismarckove kobasice
40. Sociologija zatvorenih naselja
41. Novi centri dobrog osjećaja
42. Udžbenici i inspektori
43. Mogu li Pakistanci biti dobri Hrvati
44. Tko vlada narodom?

V Zaključak

Uvod

Uz iznimku prvoga teksta, zbirka tekstova pred čitateljem nastala je u vrlo kratkom razdoblju - od ožujka 2004. do ožujka 2005. Skribomanija? Po toj će se optužbi pridružiti nizu ironičnih stavova prema intelektualcima koje najbolje oslikava izreka bivšeg američkog predsjednika Dwighta Eisenhowera prema kojemu je "intelektualac čovjek kojemu treba više riječi negoli je potrebno da kaže više negoli što doista zna." Bit će to ionako samo dodatak cijeloj paleti sve glasnijih i sve proturječnijih optužbi na račun intelektualaca prema kojima oni kod nas ništa ne rade, žive na teret poreznih obveznika, lagodno uživaju u sinekurama svog sveučilišnog života i studentima predaju davno izlišna ili posve nepraktična znanja. U svim tim optužbama ima ponešto istine. Ali u tim se optužbama ogleda i jedna važnija nelagoda: nelagoda o statusu društvenjaka, stručnjaka za liberalna umijeća i "javnih intelektualaca", u svijetu sve pragmatičnije znanosti, a posebno u našem provincijaliziranom društvu koje bi željelo postati "društvo znanja".

Tu je nelagodu, s obzirom na formu i sadržaj današnjih intelektualno-akademskih eseja, pisanih s povodom – ali često za novine, najbolje izrazio jedan od danas najslavnijih povjesničara, Timothy Garton Ash u svojoj knjizi *Povijest sadašnjosti*[1]. U predgovoru toj sjajnoj kronici, Ash se ispričava što ne pruža neko "sveobuhvatno" objašnjenje događaja. Ali takva metoda ima i svoje prednosti: "Bilježite ono što ljudi u dotičnom trenutku nisu znali – recimo da će uskoro pasti Berlinski zid. Raspravljate o događajima koji su u određenom trenutku izgledali užasno važni, ali su danas posve zaboravljeni, jer nisu nikamo doveli. Ali upravo time izbjegavate najjaču optičku iluziju svekolikog pisanja o povijesti." Povijest sadašnjosti leži u "malom, rijetko zamijećenom polju literarnih pokušaja, gdje se susreću novinarstvo, povijest i literatura", nastavlja Ash. Ali takav je trokut, akademski gledano, vrlo nesretan za njihove autore. "Ako neki esej nazovete "prilično akademskim", to znači da će biti dosadan, pun žargona, nečitljiv… Ako ga nazovete "novinarskim", to znači da će biti površan, i općenito neozbiljan. "Suvremena povijest? – Mislite na novinarstvo s fusnotama?"," to je tipičan stav starijih profesora prema pisanju te vrste. Ash nastavlja: "Obilježja lošeg novinarstva i loše povijesti vrlo su različita: senzacionalističke, agresivne, populističke besmislice s milijunima čitatelja na jednoj strani; isuviše

[1] Ash, Timothy Garton. 2000. *History of the Present. Essays, Sketches and Despatches from Europe in 1990s*, Penguin Books, London.

specijalizirani, loše argumentirani, loše napisani doktorati s druge. Ali vrline dobrog novinarstva i dobre povijesti su vrlo slične."

Doista, što bi u tom našem sve pragmatičnom vremenu još mogli raditi "intelektualci" osim da svojim studentima prenose davno izlišna znanja? U uvjetima masovnih upisa na fakultete, profesori i znanstvenici sve se češće, i sa sve većim pravom, osjećaju upravo onako kako ih javnost i vidi. Ubačeni u jedinstvenu masu koja se zove domaća "javnost", oni sve teže mogu konkurirati televizijskim zvijezdama.

Takav stav prema intelektualcima nije samo hrvatski problem, kao što nije ni posve akutan. Ali sudeći po brojnim stranim knjigama o "javnim intelektualcima", čini se da problem statusa intelektualaca postaje sve veći i globalniji problem. Što uopće još znači biti "intelektualac"?

Robert Posner, jedan od najutjecajnijih i najplodnijih američkih intelektulaca, posvetio je svoju knjigu problemu propadanja institucije javnih intelektualaca[2]. "Javni intelektualac je pojedinac koji piše i govori o neposredno aktualnim temama od političkog i ideološkog značaja kojima se obraća općoj i obrazovanoj publici. Sokrat je bio prvi javni intelektualac u modernom smislu riječi. Njegovi su nasljednici bili Voltaire, John Stuart Mill, John Dewey i George Orwell. Ali ta časna institucija javnoga intelektualca danas propada. Posljednjih je godina", nastavlja Posner, "nagli porast medija stvorio sve utjecajnije forume za javnu raspravu. Usporedo s time, akademska je specijalizacija počela proizvoditi sve veći broj sve uskogrudnijih, "specijaliziranih" istraživača. Za razliku od komentara ranijih javnih intelektualaca, koji nisu bili zaposleni na sveučilištima, ali čija je erudicija i širina znanja bila primjerena javnome diskurzu, kvaliteta današnjih komentara smanjuje se upravo zbog akademske specijalizacije i zbog potrebe medija da pruži instant-ekspertize." Jedan od najžešćih predmeta Posnerove kritike jest sve veći odljev javnih intelektualaca na sveučilišta. Pokazuje se, piše Posner, da tržište medija za brojne intelektualce predstavlja prejak kritički izazov: mnogo je lakše zatvoriti se u sveučilišne sinekure, i povremeno davati svoja mišljenja "odozgo" kada ih se za njih pita.

Slične, i po mnogočemu još istaknutije vrijednosne sudove iznose i britanski intelektualci, poput britanskog sociologa Franka Furedija. Prema Furediju[3]

[2] Posner, Robert. 2001. *Public Intellectuals. A Study of Decline*. Harvard University Press, Cambridge Mass.

[3] Furedi, Frank. 2004. *Where have all the Intellectuals Gone? Confronting 21st Century Philistinism*, Continuum Press, London.

"(s)uvremeno zapadnjačko društvo prema znanju gaji ambivalentni odnos ljubavi i mržnje. S jedne strane ono ga slavi i slijedi… Istodobno, ono za nj predstavlja izvor nelagode, a ljudi su nepovjerljivi prema pojedincima koji tvrde da nešto znaju. Razvija se opće nepovjerenje prema znanstvenom autoritetu… U prošlosti, često se govorilo da je "malo znanja" opasno. Danas se društvo međutim suočava sa strujom javnoga mnijenja prema kojoj previše znanja ugrožava ljudsku egzistenciju. Suživot nezadovoljivog apetita prema sve više znanja i sve intenzivnija nevjerica prema njegovom daljenjem unaprijeđenju, jedan je veliki paradoks današnje zapadnjačke kulture… Velike investicije u obrazovanje, sveučilišta i privatna znanstvena istraživanja nisu dovela do procvata javnog znanstvenog, kulturnog i intelektualnog diskurza… Od početka modernosti, nije postojalo niti jedno razdoblje u kojem bi ljudi koji se bave idejama bili tako ravnodušni prema svojoj ulozi… Paradoksalno, čini se da je upravo porast potrebe za intelektualnim djelovanjem proizvelo nove prepreke za prakticiranje intelektualne aktivnosti. Intelektualci koji pokušavaju prenijeti svoje ideje preko javnih medija često se pretvaraju u "čavoglave" čija je funkcija isključivo servisiranje toga medija. Njih se tolerira samo ako izgovaraju slogane i predstavljaju izvor zabave… A zbog tendencija profesionalizacije intelektualnog života, neki su znanstvenici doveli u pitanje održivost uloge javnog, neovisnog intelektualca." Furedi nažalost ne nudi rješenja za sve veći porast novog malograđanstva.

Čini se da je tendencija zatvaranja akademskog života u vlastite zabrane o kojima pišu Posner i Furedi kod nas još vidljivija. Premda s ironijom, novinski urednici često tvrde kako kvalificirane članke nema tko pisati. Zbog čega je to tako? Prema našem znanstvenom establishmentu, zadatak je društvenih znanstvenika (i znanstvenika općenito) da što više tekstova objavljuju u inozemnim publikacijama, ili barem u domaćim časopisima "sa inozemnom recenzijom". Dva-tri takva članka kvalificiraju domaćeg znanstvenika za unaprjeđenje u viši znanstveni status. Prema sadašnjim kriterijima znanstvenog unaprijeđenja, društveni znanstvenik na vrhu hijerarhije (a o prirodnom znanstveniku da i ne govorimo) ne mora objaviti niti jednu knjigu. Za njegov akademski i znanstveni doprinos u Hrvatskoj, bitna je statistika članaka koju vodi jedna institucija u Philadelphiji. Takvi tekstovi, na čije se objavljivanje ponekada čeka i više od godinu dana, potom, kao u Indiana Jonesu, završavaju u nekom knjižničarskom bunkeru. A hoće li to ikada itko u Hrvatskoj pročitati (uključujući i povjerenstva za znanstveno unaprjeđenje), posve je sporedno. Čini se da nikome dosad nije palo napamet da je to možda najbolji primjer sveopćeg znanstvenog "brain-draina", ali i akademskog hohštapleraja?

Stoga objavljivati knjige na hrvatskome pokazuje znakove autorove narcisoidnosti, a ne njegova znanstvenoga rada. To možda ostaje zadatak koji bi "pravi znanstvenici" trebali obavljati u svoje slobodno vrijeme, a potom po mogućnosti o njima šutjeti, kako ne bi povećavali ionako preveliku izdavačku i javnu kakofoniju.

Usporedo s tim, ili upravo zbog toga, riječ "intelektualac" počinje se koristiti isključivo u ironičnome značenju. Za domaću je "javnost" čini se od velikog značaja kojeg je gosta dočekao neki pomoćnik ministra, je li neki ribar ulovio dovoljno ribe, kojom se šminkom treba ukrasiti pri odlasku na najnoviju modnu reviju, s kim je na božićnome balu zaplesala upravo izmišljena nova diva, s kime je nastrano općio indonezijski pastir, koji je kandidat Big Brothera pokazao najveću okretnost u kućnom bazenu, je li nogometni trener popio zdravicu s kontroverznim političarem ili poduzetnikom i je li zagrmio kako će kazniti nedisciplinirano nogometaša. A komentirati društvena događanja, postati "javni intelektualac" - u očima "javnosti" postao je dio te iste, ali nekako još žalosnije priče: taj pridjev "javnoga" – spojenog s intelektualnim, postao je samo korak prema tome da asocira na nove štićenike u sveopćoj "javnoj kući". Objavljivati u Hrvatskoj, ukratko, posebno u domaćim sredstvima javnoga priopćavanja, pretvorio se u vrlo nečastan i moralno problematičan posao.

Većina trendova o kojima govore Posner i Furedi zbiva se i kod nas. Sve manje intelektualaca sa sveučilišta spremno je svakodnevno ili svakotjedno iznositi svoje stavove u javnosti. Ali za razliku od Britanije i SAD-a s razvijenim medijima, koji su shvatili važnost uloge ideja i intelektualaca, u Hrvatskoj, uz časne iznimke, ne postoji gotovo ni jedan doista relevantan "intelektualistički" časopis namijenjen publici sa širokim interesima prema novim znanstvenim i socijalnim idejama. A institucija javnog intelektualca možda nikada nije ni postojala (osim u navedenom posprdnome značenju), da bismo mogli govoriti o njezinom propadanju. U tom presjeku, u tom ambivalentnom odnosu javnosti, neovisnih intelektualaca i akademije, svi su na gubitku. Javnost - time što gubi ili ne prepoznaje velik dio socijalnoga kapitala uskladišenog u mozgovima sramežljivih, ali često i neproduktivnih akademskih građana i intelektualaca; akademija time što se zatvara u specijalističke zabrane koji imaju sve manji utjecaj na život; a intelektualci – time što gube reputaciju na oba tržišta.

Eseji pred čitateljem utopili su se u masi aktualnih vijesti. Njihova primarna namjera doista je i bila da informira domaću publiku o suvremenim idejama i

trendovima. Ali oni, barem se nadam, nadilaze trenutak i format u kojem su se objavili i potom nepročitani, zajedno sa starim novinama, odbacili u ropotarnicu zaborava. Možete ih dakle čitati kao intelektualni dnevnik (a stjecajem okolnosti oni su se većim dijelom i objavljivali u glasilu s istim imenom – na čemu zahvaljujem njegovom uredniku Viktoru Vresniku).

Ali ako je za čitanje ove knjige potrebno neko "jače", takoreći ideološko opravdanje s normativnim implikacijama, onda bi ono, isuviše neskromno, glasilo ovako: zadaća i *odgovornost* intelektualaca ne sastoji se samo u izgovaranju svojih i tuđih misli svojim studentima. Intelektualci su zaboravili da je u demokratskome društvu smisao njihovog djelovanja u tome da svoj rad stavljaju na kušnju javnosti, a to mogu postići samo tako da vlastitoj javnosti prikažu što rade. Ta javnost nije isključivo javnost srodnih znanstvenika i intelektualaca s virtualnim mjestom boravka, negdje na nepoznatom kraju zemaljske kugle (s točkom koordinacije u Philadelphiji), to nisu neke virtualne zajednice kompjutorskih korisnika, već su to u prvome redu, kako bi sociolozi rekli, primarne i sekundarne grupe u kojima i s kojima živimo. A ako se pisci pritome koriste s nešto više riječi negoli je potrebno za jasno razumijevanje, od toga će biti mnogo manje štete negoli od brojnih drugih oblika rasipanja.

S obzirom da svi mi imamo svoje filozofije, kako kaže filozof Karl Popper, naše filozofije ne vrijede mnogo. Ali njihov je smisao u tome da ih drugi kritiziraju, kako bi popravljali naše misli i naš svijet. A da bismo to mogli, svoje filozofije moramo znati i htjeti izreći.

To su dakle izgovori, opravdanja za objavljivanje ove knjige. Danas se naime smatra pristojnim, opravdanim, ako ne i nužnim pružiti neko takvo opravdanje. Poput nekih mojih prošlih knjiga, poput *Zapisa iz treće kulture* i *Rađanja nacije*, i ova pred vama pisana je za domaću javnost. Ona ponovno informira o knjigama i idejama koje trenutno kruže svijetom. Radi našeg boljeg snalaženja u globaliziranom svijetu, čiji dio predstavljamo i mi sami. Ali, kada se sve zbroji i oduzme, ne bi li bilo dovoljno reći: Eto, to sam ja, tako ja to radim, to je moj posao.

*

Knjiga se sastoji od četiri cjeline. U prvome dijelu govorim o svjetskim trendovima koji se uglavnom odnose na socijalna zbivanja nakon uspostave novoga carstva – onog američkoga. Do prije deset godina, sintagma "novi svjetski poredak" nije pretpostavljala hegemoniju samo jedne preostale velesile.

Bio je to pojam koji je obećavao da će se demokratski poredak, koji je zavladao brojnim zemljama svijeta nakon rušenja komunizma 1989. godine, početi odnositi i na zajednicu država. Nažalost, ta se očekivanja nisu ostvarila. Štoviše, čini se da postoje vrlo važni trendovi koji se zbivaju u samoj jezgri svjetskog zbivanja, u središtu carstva, koji ukazuju na to da kotač svjetske povijesti počinje okretati unatraške. Zanemarivanje ili svjesno kršenje dobrih demokratskih tradicija šalje "loše signale" cijelome svijetu. Mnogim su narodima Sjedinjene države bile uzor. Ta je činjenica olakšavala procjenu njihove vlastite budućnosti, ona je ocrtavala svojevrstan cilj ili "kraj povijesti" kojem sve "normalne države" trebaju težiti. Godine 1996. u svojoj knjizi *Sukob civilizacija*[4], američki politolog Samuel Huntington ponudio je različite mogućnosti i klasifikacije podjele svijeta. Prvo, tvrdi Huntington, postoji karta "jednoga svijeta", koju je nakon propasti komunizma 1989. ideološki obilježio Fukuyama svojom knjigom *Kraj povijesti*. Potom postoji karta svijeta na kojoj postoje Dva svijeta: "Mi" i "Oni". Takav je svijet postojao neposredno nakon II svjetskog rata, a on je prema Huntingtonu moguć i realističan u opisu sukoba civilizacija. Treća moguća karta svijeta označava svijet sa "184 zemlje, više ili manje", karta prema kojoj svaka zemlja svijeta vanjskopolitički igra neku svoju igru; to je karta koju "čitaju" vojni stratezi, geopolitičari i vanjskopolitički "realisti". I naposljetku, postoji karta koja opisuje "čisti kaos", svijet propalih država, slom autoriteta vlasti, širenje terorizma i oružja za masovno uništenje, i svijet carskoge proizvoljnosti i voluntarizma.

Nažalost, danas više nije posve jasno na kome leži "krivica" za pretvorbu lijepe karte "jednoga svijeta", onog "idealiziranog", demokratskog i dobro uređenoga, u kartu "čistoga kaosa" na kojoj se isprepliču sukobi civilizacija, vanjskopolitičke sukobi pojedinačnih zemalja, sukobi različitih etniciteta neovisno o državama u kojima se oni nalaze, te sukobi carskih interesa na pojedinim područjima bogatim različitim sirovinama. Mnogi od nas voljeli bi vjerovati da je uzrok nedemokratskoga, carskog voluntarizma – reakcija na brojne terorističke napade. U to bismo možda i mogli povjerovati, kada se u srcu carstva ne bi zbivali događaji koji dokazuju da je i u njemu nešto trulo.

Drugi dio knjige, pod naslovom "Mudrost gomile i carstvo nerada", opisuje nepolitičke socijalne trendove, ideje i mehanizme društvenog djelovanja, poput "feminiziranja" kulture, kontroliranja rađanja potomstva, manipulacije pamćenjem i sjećanjem, manipulacije postupanjem u uvjetima prisile itd. U tome dijelu, građani "uzvraćaju udarac" – time primjerice što manje rade, i što smatraju

[4] Huntington, Samuel. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Touchstone Books, London, u hrvatskome prijevodu: *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvori, Zagreb, 1998. preveli Darko Brdarić, Mirko Kovač, Janko Paravić.

da je to vrlo poželjna ideologija. Neki prikazani teoretičari smatraju da je uzrok različitom bogatstvu naroda – različiti prosječni kvocijent inteligencije njihovih stanovnika. Ukratko, riječ je o nekoliko ideja i procesa koji bi mogli ostaviti traga na budućnost čovječanstva, neovisno o tome tko vlada carstvom.

Ako su subjekti drugoga dijela knjige socijalne "mase", u trećem dijelu knjige riječ je o trendovima i filozofijama koje se odnose na poduzetnike, ili one koji to namjeravaju biti. I za njih vrijede posebna pravila, i posebna opravdanja njihova djelovanja. Na moju žalost, poduzetnička filozofija više se ne može proglašavati "jedinom filozofijom", kao u vrijeme sloma komunizma, kada je demokratski poredak svakog građanina pretvarao u svojevrsnog poduzetnika.

U četvrtome dijelu, pod naslovom "Hrvatska soba u španjolskom apartmanu" riječ je o nekoliko eseja s dvije osnovne teme: gdje se nalazimo na "putu prema Europi", i kakva je uloga znanosti i obrazovanja na tome putu.

Naposljetku, u zaključku ponovno pružam osobnu notu "umjerenog pesimista", prema kojoj su nam u "čistom kaosu" povijesnog i socijalnog zbivanja potrebne "utjehe filozofije". Ali sama potreba za utjehama govori o "nesretnoj svijesti" (toj vladajućoj filozofiji u doba Rimskoga carstva), o nemoći da um, duh, duša, intelekt, pojedinac ili kako god to filozofski hoćemo nazvati, znanstveno ili pragmatično stvori svijet kakav su zamišljali prosvjetitelji; ona govori o razočaranju što se takve prosvjetiteljske socijalne nade (pa bile one ograničene i samo na inteligenciju) nisu ostvarile u vrijeme našega života.

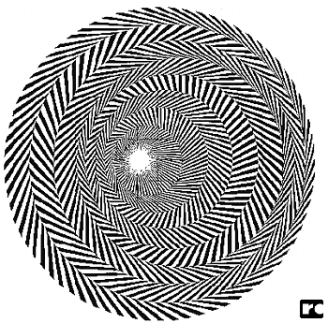
I

O upravljanju carstvom

"Kada kažeš da se s nečim "u načelu" slažeš, time kažeš da nemaš ni najmanju namjeru to i izvesti."
Otto von Bismarck

"The more future you can produce, the more freedom you have"
("Što više budućnosti proizvedeš, to imaš više slobode")
Daniel Dennett

("Law and order is one of the steps taken to maintain injustice")
"Red i zakon samo su jedan od mogućih koraka kojim održavamo nepravdu."
Edward Bond

Kuda ideš striče Sam? Izazovi globalizacije

Fukuyamino predviđanje i Kaplanov ishod

Pred petnaestak godina knjiga Francisa Fukuyame *Kraj povijesti i posljednji čovjek* (1989) predviđao je paradigmu za "svaku buduću povijest". Prema Fukuyami, postoji samo jedan kraj racionalno rekonstruirane *P*ovijesti: ona će biti demokratska, liberalna i kapitalistička. Nakon stoljeća totalitarizma, zemlje svijeta možda će i dalje izabirati različite putove vlastitoga razvoja, ali sve će deve napokon završiti svoje putovanje u jednom jedinom karavanseraju. Nema sumnje: globalizacija je proces koji je oslobodio brojne narode i pojedince iz okova diktature. Nakon sloma totalitarnih ideologija, činilo se da će svaki budući društveni sustav morati uzeti u obzir da demokratski i kapitalistički režim ima najbolje rezultate, stoga se i čini da je riječ o jedinoj legitimnoj ideološkoj opciji sposobnoj za preživljavanje.

Pa ipak, nepunih petnaestak godina nakon objavljivanja ove sjajne knjige, čini nam se da su od pada Berlinskog zida prošla čitava stoljeća. Fukuyamina paradigma za "svaku buduću Povijest" ušla je u fazu Kuhnovske normalne znanosti, a možemo čak reći da je već suočena s nekim vrlo bitnim anomalijama.

Ta paradigma, Fukuyamino predviđanje, možda ipak nije tako korisno kao što smo mislili. Možda naše dobre namjere, i simpatije prema kapitalizmu počinju stvarati nove prepreke ljudskoj emancipaciji.

Započnimo sa skeptičnom dijagnozom Roberta Kaplana. U svom tekstu "Je li demokracija bila samo trenutak?"[5] i u svojim knjigama *Krajevi svijeta* (1997), *Ratnička politika* (2003), i *Nadolazeća anarhija* (2001) Kaplan tvrdi da demokracija nije najbolja opcija za "realno postojeće" zemlje svijeta. Njegov dokaz protiv demokracije kao jedinog socijalnog i ideološkog sustava sposobnog za preživljavanje podijeljen je na dva dijela. U prvome dijelu navedenoga članka on opisuje društvene uvjete u najsiromašnijem dijelu svijeta. Malo pojednostavljeno, njegov je argument da demokracija za te zemlje nije pravi put iz Fukuyamine "povijesti" (odnosno iz koprcanja ratova, hegemonija, nacionalnih, rasnih i drugih sukoba). Suprotno Fukuyaminom opisu demokracije kao najbolje zaštite

[5] Kaplan, Robert. 1997. "Was Democracy Just a Moment*?"*, *The Atlantic Monthly*, December 1997. i cijelu njegovu knjigu na istu temu: *The Coming Anarchy. Shattering the Dreams of the Post Cold War*, Vintage Books, New York, 2003; vidi također i *Warrior Politics. Why Leadership Demands a Pagan Ethos*, Vintage, London; u hrvatskome prijevodu *Ratnička politika*, Epifanija, Zagreb, prevela Vesna Arsovski

od političkih konflikata, demokracija već sada potiče već postojeće, latentne sukobe u tim društvima. Ako usporedimo učinkovitost najsiromašnijih zemalja u iskorjenjivanju siromaštva i etničkih ratova, vidjet ćemo da diktatori imaju mnogo bolje rezultate od "demokratskih" vlasti. Kini je bolje negoli Rusiji. Nema etničkih sukoba, korupcija je na nižoj razini. Singapur je učinkovitiji od novih južnoameričkih demokracija.

Sličan argument iznosi se i u članku "Komparativna studija socijalnih uvjeta za demokraciju" koji su napisali Martin Lipset i njegovi suradnici[6]. Prema njihovoj analizi demokratske učinkovitosti (uglavnom kolonijalnih zemalja koje su oslobođene šezdesetih godina), pokazuje se isti odnos BDP i demokratske učinkovitosti. Tzv. N-krivulja kojom se mjeri odnos ekonomske učinkovitosti i političkoga autoritarizma pokazuje da je autoritarizam daleko bolja opcija za zemlje čiji je BDP ispod $3000. Međutim, kada zemlja dosegne $3000 po glavi stanovnika, mora se uvesti neka vrsta demokratske vlasti, jer će inače doći do svojevrsnog "klasnog sukoba" u toj zemlji. Uvođenje demokratskih mjera privremeno smanjuje ekonomsku učinkovitost, ali ponovno, samo do izvjesne mjere, ili u izvjesno vrijeme, nakon kojega demokracija i ekonomska učinkovitost pokazuju jake znakove korelacije i idu "rukom pod ruku".

Taj argument bitno ne ugrožava Fukuyaminu tezu, jer sve te zemlje (ispod $3000 po glavi stanovnika) ionako padaju unutar "povijesti". Mogli bismo reći da one još nisu iskušale pravu kombinaciju učinkovitosti i slobode, ili točnije, da se još nisu dovoljno posvetili takvoj kombinaciji. Fukuyamini primjeri za to pomanjkanje liberalnih vrijednosti dolaze iz Južne Amerike. Sve do 1989. tvrdi Fukuyama, južnoameričke države nisu niti iskušale liberalni put da bi mogle procijeniti zasluge demokratske legitimacije i kapitalizma. Unatoč tomu, siromašne će države prije ili kasnije morati slijediti taj put, isti smjer, kao i sve normalne civilizirane države – put demokratskog kapitalizma. Stoga, Kaplanov i Lipsetov argument nije dovoljno jak izazov Fukuyaminoj paradigmi.

Novi feudalizam i izolirani kmetovi

Pravi izazov Fukuyaminoj paradigmi predstavlja Kaplanova druga teza. Prema Kaplanu, nove korporacije imaju tako velik utjecaj na svakodnevni život građana razvijenih zemalja, da se politička lojalnost građana i njihov interes za javno dobro, ili dobro vlastite političke zajednice stalno smanjuje. Velike korporacije,

[6] Lipset, Seymour Martin, Kyoung-Ryung Seong, John Charles Torres. 1993. "A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy", *Intern. Social Science Journal*, May, 154-175.

primjerice Disney, imaju svoj teritorij, svoju policiju, svoje korporativne zakone organizacije, pravila ponašanja, svoju "personalnu" etiku. U toj dilemi, hoćemo li izabrati osobna, etička pravila ponašanja, ili pak korporativna, radnici koji se boje da će izgubiti svoj posao u pravilu biraju potonja. Stoga oni nisu primarno zainteresirani za siromaštvo u drugim krajevima vlastite zemlje ili svijeta. Oni sve više smatraju da uobičajeni posao u Washingtonu "nije njihov posao". Njihov se primarni interes prebacio s opće razine na učinkovitiju i fizički bližu radnu sredinu. To je samo jedna od Kaplanovih ilustracija za trend koji dovodi do novih "mreža afiniteta", do mreža koje više nemaju nikakve veze s blagostanjem vlastite političke zajednice.

Slične argumente iznijeli su i razni drugi teoretičari i aktivisti. Neke od njih zovemo komunitarijancima. Glavno obilježje komunitarijanističkog napada na liberalne vrijednosti jest tvrdnja da liberalne vrijednosti stvaraju sve veću socijalnu segmentaciju, dok se briga za javno dobro i za opće vrijednosti stalno smanjuju. Kada svatko gleda samo svoj posao i misli da su javne brige nečiji tuđi posao, ne može se razviti socijalna odgovornost. Sve se više primjećuje radikalni individualizam. Posljedice: sve više stope kriminala (nasumična ubojstva i sl.), sve više djece rođeno izvan braka, sve manja očinska briga za djecu, da navedemo samo neke. Čak i Fukuyama u svojem članku "Veliki poremećaj", kao i u knjizi s istim naslovom,[7] priznaje razmjere tih problema. I neki drugi teoretičari pružaju slične argumente, primjerice pokazujući da se broj glasača na izborima u demokratskim zemljama sve više smanjuje[8]. Ukratko, demokracija kombinirana s korporativnim kapitalizmom, kada se dovede do krajnosti, dovodi do socijalne segmentiranosti, izoliranosti pojedinaca, i pomanjkanja brige za opće dobro. Stoga ćemo, ako se proces globalizacije nastavi, dobiti "virtualnu zajednicu" stvorenu od izoliranih građana bez ikakvoga smisla za socijalno.

---

[7] Fukuyama, Francis. 1999. "The Great Disruption", *The Atlantic Monthly*, May 1999., prošireno kao knjiga: *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, Profile Book, London, 2000. Vidi isto tako i Fukuyamin spor s Robertom Putnamom. Dok Putnam u svojoj knjizi *Bowling Alone* iz 1998. tvrdi da se socijalni kapital u Sjedinjenim Državama smanjuje zbog sve veće socijalne fragmentiranosti, Fukuyama tvrdi da Putnam traži socijalni kapital na isuviše tradicionalnim mjestima, te da zanemaruje važnost nove komunikacije i "virtualnih zajednica". Vidi Fukuyamin tekst "Social Capital and Civil Society," IMF 2nd Generation, http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm; a za Putnama vidi: "Bowling Alone: America's Declining Social Capital" *Journal of Democracy* 6:1, Jan 1995, 65-78 ili http://xroads.virginia.edu/~HYPER/DETOC/assoc/bowling.html i "A Strange Disappearance of Civic America", *American Prospect*, December 1, 1996. ili na internetu: http://www.prospect.org/web/page.ww?section=root&name=ViewPrint&articleId=4972

[8] Beck, Ulrich (Hrsg.) 1998. *Politik der Globalisierung*, Suhrkamp, Frankfurt a/M. U svojoj knjizi iz 2000. *Freiheit oder Kapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt a/M, Beck opisuje spomenute antagonističke procese u doba globalizacije, ali tvrdi da će "postnacionalne kooperacijske države" izgraditi zid protiv "transnacionalnih privrednih aktera".

Izolacija po sebi ne mora biti problem. Ona se može svesti na pitanje: "Želite li komunicirati s drugima, to je u redu; ako ne želite… ne postoje nikakva sredstva kojima bi država mogla prisiliti pojedince da međusobno surađuju s drugima." Istina je, liberalna država ne smije intervenirati u osobne stvari bez pravoga opravdanja. Država koja bi nas prisiljavala na komunikaciju s drugima bila bi kontradikcija *in adiecto*. I tako se čini kao da problema nema, ako nas država ne prisiljava na odnose s drugima.

Ali argument ide i dalje. Politika gubi svoju moć ako ljudi ne surađuju ili ako ne komuniciraju s drugima. Mogli bismo se čak zapitati čemu bi politička sfera uopće služila, ako je ljudi ne trebaju. Međutim, postoji argument u prilog politike. Prema liberalnom argumentu, ljudi prirodno grade svoju političku sferu (sistem) kako bi spriječili procese koje ne bi željeli kontrolirati, ali to ne mogu učiniti ako ostanu sami. Prilike kada bismo željeli imati takvu moć nad drugim pojedincima možda se pojavljuju rijetku, ali one se ipak pojavljuju. Prema teoriji društvenog ugovora, pojedinci se odriču jednog dijela svoje suverenosti (svoje apsolutne slobode) i prebacuju ga na neki subjekt (na suverena, pojedinca ili instituciju) kako bi postigli zajednički cilj ili kako bi spriječili neka zbivanja koja sami ne bi mogli. Ta institucija, država, kojoj smo pružili autoritet (ili dio vlastite građanske suverenosti) je suverena samo u onim stvarima radi kojih smo se odrekli dijela svoje suverenosti. Prema teoriji društvenog ugovora ona je proporcionalna količini suverenosti koju su građani predali u njezine ruke. I zbog toga pojedinci imaju pravo kontrolirati suverena. Ali što se zbiva kada ljudi nisu zainteresirani za "visoku politiku", ako su toliko izolirani da uopće ne vide nužnost stvaranja "društvenog ugovora"?

Politika je nekoć bila sustav kontrole vlasti, sustav kontrole područja života koja nisu bile primarno "politička": poput sigurnosti, ekonomije ili zaštite okoline. Razmotrimo kako to izgleda u ekonomiji. Moć ekonomije raste ako se smanjuje naša politička moć koju definiramo kao sposobnost kontrole ekonomskih procesa (a ljudi po definiciji imaju manju moć kontrole ako nema politike). To je dakle jezgra Kaplanovog argumenta: ako ne postoji nikakav subjekt koji bi se suprotstavio snažnim ekonomskim subjektima, ako uopće ne postoji kontrola nad ekonomskom sferom, štoviše, ako ne postoji čak niti volja da je se kontrolira, onda će ekonomija imati posve slobodne ruke da djeluje po nahođenju. Prema Kaplanu, upravo se to zbiva: kontrola ekonomskih subjekata sve se više smanjuje. A ne vidi se kraj tome trendu.

Danas nas više ne čudi da političari samo slijede ili kanaliziraju interese ekonomskih subjekata. Analiza "soft" novca, transfera u predsjedničkim kampanjama u Sjedinjenim Državama pokazuje da je novac koji ekonomski subjekti unose u politiku (daju strankama i političarima) vrlo dobar prediktor političke pobjede. Drugim riječima, političari trebaju i koriste novac velikih investitora. A što više raste utjecaj novca, smanjuje se želja, ili točnije apatija ljudi prema političkoj participaciji. U tim uvjetima, politika je samo još jedan kanal za postizanje ekonomskih ciljeva "velikoga novca". Stoga ne čudi da multinacionalne kompanije nisu samo po sebi izvori moći, već su to i zbog toga što mogu "kupiti" političare, odnosno zato što nestaje politička lojalnost (ili potreba za bilo kakvom političkom lojalnošću). I tako, premda bismo željeli obrnuti proces sve jačeg utjecaja ekonomije na politiku, bez prave potrebe građana za političkom participacijom, to nećemo biti u stanju učiniti.

Politička korupcija, nestajanje socijalnih povezanosti i anti-globalizacijsko divljaštvo

Prema liberalnoj teoriji države, smanjenje državnog uplitanje u praktičnim stvarima (kao što su osobni ili korporativni ugovori) smatra se dobrim razvojem događaja. Međutim, korupcija, koja je sporedni produkt laissez-faire liberalizma, jest politički problem. Nedavno smo bili svjedoci najrazličitijih vrsta skandala u koje su bili upleteni visoki nacionalni i međunarodni dužnosnici: Međunarodni olimpijski komitet, Craxy, Andreotti u Italiji, Kohl u Njemačkoj, članovi Europske komisije, Willy Claes u NATO-u i td. Svi su ti skandali dokaz za Kaplanovu tezu da utjecaj novca na političko odlučivanje raste, i unatoč brojnim aktivnostima koje se poduzimaju protiv toga, malo je vjerojatno da će se trend uskoro obrnuti). Ali skandali s korupcijom imaju još jednu pouku: ako pretpostavljamo da će se taj trend nastaviti, vrlo je razložno zaključiti da će se i povjerenje u politiku i političare smanjivati. I tako ćemo umjesto reakcije na socijalnu fragmentaciju dobiti njezino pojačanje: zahvaljujući sve većem broju političkih skandala, i suprotno od teorijskog očekivanja, skepsa javnosti prema politici još će se pojačavati.

Dopustite mi još jednu spekulaciju o drugim mogućim ishodima globalizacije. Pretpostavimo da je ovaj svijet najbolji od svih mogućih, unatoč već spomenutim zlima. Možemo li pronaći smjer globalizacije? Kuda idemo?

Neka obilježja nadolazeće budućnosti već su vidljiva. Velika konkurencija među kompanijama prisiljava čak i ponajveće korporacije na integracije. Nedavno su neke velike kompanije (mnogo jače od BDP-a većine svjetskih zemalja) objavile

integracije, i ponosno tvrdile kako će time sačuvati milijarde dolara godišnje na račun poreza.[9] Posljedica takvih integracija jest smanjenje konkurencije na tržištu, a to istodobno znači, da novim početnicima na tržištu postaje sve teže započeti utakmicu. Čak i za većinu zemalja i kompanija trećega svijeta koje žive u razmjernoj izolaciji od svjetske utakmice, to predstavlja problem. Danas je bezbrojnim firmama jedini pravi cilj da ih progutaju one veće, a ne da im konkuriraju. Mogli bismo se čak složiti s kvazi-marksističkim argumentom prema kojem će s vremenom novac doticati u sve manje ruku. Schuman-Schusterovo predviđanje "20:80"[10] (naime odnos onih koji će raditi prema onima koji neće) možda će se pokazati čak i optimističnim. Zajedno s prethodno spomenutom pretpostavkom o smanjivanju utjecaja demokratske politike (i brige za opće dobro), završit ćemo s nizom monopola u pojedinim ekonomskim granama, a distribucija bogatstva u budućnosti možda više neće imati nikakve veze s poduzetnošću pojedinaca i socijalnom pravdom.[11]

Predodžba da političari ne čine ili ne mogu učiniti ništa protiv loših posljedica globalizacije potaknula je brojne socijalne reakcije. Nedavno smo bili svjedoci antiglobalizacijskih mitinga u Seattleu, Mexicu, Londonu, Davosu, Genovi itd. Te demonstracije nisu bile "političke" u smislu strukturirane političke volje buntovnika; one su bile socijalno razbacane, luditske reakcije različitih društvenih skupina koje osim mržnje prema "velikome novcu" međusobno možda nemaju gotovo ništa zajedničko. A te ludističke reakcije mogle bi proširiti nelagodu i neizvjesnost među ljudima kojima se čini da nisu izravno pod utjecajem ekonomske globalizacije, koji samo žele svoju sigurnost i udobnost, da ih se ostavi na miru, ili pak među onima koji slučajno vole McDonalds ili Starbucks kavu. Svi ti ljudi žele neku vrstu socijalnog reda. Zbog neosviještenosti tih ljudi o utjecajima globalizacije ti se "poslušni" građani opredjeljuju za poredak, i protiv nasilja. Taj amalgam poslušnosti razmjerno nezainteresiranih pojedinaca uplašenih globalizacijom i onih koji doista jesu ugroženi globalizacijom (seljaci, radnici u razvijenijim nacijama, studenti koji sve češće plaćaju školarine), stvara eksplozivnu smjesu i stvara veliku opasnost za liberalni politički i demokratski poredak.

Uspon "čvrstorukaša"

[9] *Le Monde Diplomatique Int*. 1999. December, str. 15. (vidi tablice 1-3 niže).

[10] Martin, Hans-Peter & Schuman, Harald. 1996. *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*, Rowolt, Reinbeck. U engleskoj verziji: *The Global Trap. Globalization and the Assault on Democracy and Prosperity*, Pluto Press, 1997.

[11] vidi tablice 4. i 5. niže.

Taj zapaljivi amalgam, prije objave "rata protiv terorizma" najbolje se mogao opaziti u Europi. Jačanje ekstremno desnih, ksenofobičnih stranaka bio je rani znak za uzbunu. Izbori u Austriji i Danskoj bili su takvi znakovi. Ali prema takvim trendovima nisu bile imune niti veće zemlje, poput Italije, Švedske, Francuske, pa čak i Njemačke. Sve je to svojevrsni deja vu. Primjerice, u svojoj analizi globalizacije tijekom XIX stoljeća, povjesničar ekonomije Karl Polanyi opisao je slične procese globalizacije koji su, prema njegovom mišljenju, u mnogim europskim zemljama tijekom prve polovine XX stoljeća stvorile totalitarne reakcije. Njegova osobna reakcija bila je tipično europska. Umjesto da u globalizaciji vidi jedinu opciju sposobnu za preživljavanje, on je ponudio blago opravdanje Nacizma, time što je tvrdio da je on razumljiva (i posredno) legitimna reakcija protiv neograničenog kapitalizma[12]. A njegova je analiza nažalost odnedavno opet došla u modu.

Je li globalizacija bila nenamjeravani uzrok usponu totalitarizma? Odgovor je pozitivan. Čim ljudi počnu misliti kako liberalna politika služi samo nekim zemljama (primjerice Sjedinjenim Državama ili Britaniji, kao što je to bilo u prvoj polovici XX stoljeća), ali ne i drugima, možemo kao reakciju očekivati uspon totalitarnih stranaka u zemljama koje smatraju da se njihova uloga u svjetskoj ekonomiji "nepravedno" smanjila. Bitno je istaknuti: takva percepcija ne mora imati nikakve veze sa stvarnošću. Ali, takva (nerealistična) percepcija ipak ima svoje stvarne posljedice. Sociolozi takvo stanje stvari nazivaju *Thomasovim teoremom* ili proročanstvom koje samo sebe ispunjava: "Kada ljudi percipiraju neko stanje stvari kao stvarno, ono postaje stvarno po svojim posljedicama." Drugim riječima, unatoč činjenici da globalizacija ne dovodi do automatskog blagostanja "privilegiranih" naroda poput Sjedinjenih država ili Britanije, sama percepcija ljudi da je tome tako, stvara od toga socijalnu istinu – po svojim posljedicama; i stoga takav stav potpiruje onaj zapaljivi i opasan amalgam.

Postoje dva pristupa globalizaciji. Kaplan i drugi pokazali su da je "nešto trulo" u političkoj izolaciji pojedinaca. Segmentacija se smatra procesom koji stvara neke loše socijalne posljedice. Ekonomska globalizacija pojačava političku segmentaciju, i sve manje omogućuje političkome tijelu da kontrolira ekonomske procese. U tim zemljama reakcije protiv globalizacije su raspoređene i razbacane, neartikulirane i razmjerno neučinkovite. Monopoli sve više šire svoj ekonomski utjecaj nad političkom sferom. Ali s druge strane, u zemljama koje još nisu do te mjere doživjele fragmentiranje svojeg političkog tijela, koje su imale razmjerno

[12] Polanyi, Karl. 1980. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time* (1957), Beacon Press, New York, u hrvatskome prijevodu: *Velika preobrazba. Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Jesenski-Turk, Zagreb, preveo: Luka Marković.

razvijenu mrežu socijalne pomoći i garancije "pravde" prema deprivilegiranima, ili tzv. "jaku državu", u takvim je zemljama opasnost prema jačanju totalitarizma, u usporedbi s individualističnijim zemljama, veća, jer takva jača socijalna struktura i mreža društvenih odnosa lakše proizvodi "sistematičniju" ali i potencijalno bolesniju reakciju prema navodnoj opasnosti globalizacije – a to je skepsa prema demokraciji i kapitalizmu.

I tako završavamo s alternativom: možemo se odlučiti ili za koristi globalizacije (niže cijene, brzo kretanje roba, ljudi, kapitala i usluga, liberalna unutrašnja i međunarodna politika, odsutnost ratova), sa neželjenom posljedicom – izolacijom pojedinaca. Ili, možemo imati jače socijalne mreže koje će vjerojatnije intervenirati, ili se učinkovitije opirati slobodnom toku kapitala i slobodnoga tržišta. Opasnost potonje opcije sastoji se u tome da će u takvim uvjetima lakše nastati neka totalitarna "ur"-nacistička vlada (kako bi rekao Umberto Eco)[13], ili pak neki politički subjekt koji će zastupati ili lakše ostvariti svoje ideološke proklamacije o potrebi za "čvrstom rukom" i "jakom državom".

Paradoks sadašnje situacije leži u sljedećem: bez aktivne (strukturirane) javnosti, ekonomija slobodno vlada. Socijalna fragmentacija stvara anti-globalističku reakciju. S druge strane, zemlje s aktivnim političkim institucijama mogle bi izgraditi zidove pred kapitalizmom, i stvoriti dodatne zapreke globalizaciji. Postavljanjem tih zapreka, one bi mogle ugroziti i vlastiti ekonomski rast i konkurentnost na svjetskom tržištu. A to će naravno stvoriti dodatni razlog za borbu "svim sredstvima" protiv neograničenog kapitalizma.

Čini se da ne postoji savršeno rješenje za taj problem.

Što sada? Politika uzvraća udarac

Događaji nakon 11. rujna 2001., tj. uništenje WTC-a u New Yorku i američka intervencija u Afganistanu i Iraku, postali su novi ključni datumi za političke i sociološke interpretacije, čak i za neke nove paradigme, a neke već gotovo zaboravljene paradigme, poput Huntingtonovog modela sukoba među civilizacijama, postigle su novu aktualnost.

Rasprava o globalizaciji prije tih događaja pretpostavljala je da će se uloga politike na međunarodnome planu sve više smanjivati, i da će to dovesti do dominacije ekonomističkog načina promatranja svijeta. Snažna intervencija i

[13] Eco, Umberto. 1995. "Ur-Nacism", *The New York Review of Books*, 22. June.

solidarnost sa Sjedinjenim državama u "borbi protiv terorizma" međutim ne može se jednostavno objasniti ukazivanjem na neke navodno zajedničke ekonomske interese sudionika toga rata. Veza između globalne ekonomije i rata protiv terorizma prilično je nejasna. Čini se da jasnu te veze nemaju niti teoretičari niti šira javnost. Je li američka odluka da intervenira u Aziji, i početna solidarnost sa Sjedinjenim državama bila uzorkovana nekom skrivenom bolešću svjetske ekonomije? Nekim se teoretičarima čini da je tako.[14] Ili je pak točna obrnuta pretpostavka. Možda su nedavne političke odluke u "borbi protiv terorizma" bile donešene bez ikakvih ekonomskih obzira, i možda se time pokazuje da politiku u doba globalizacije ne treba tako lako otpisivati. Kako bilo da bilo, poanta je sljedeća: skolastička djela o globalizaciji nakon 11. rujna, koja se usredotočuju isključivo na ekonomske uzroke i povode za političke odluke, uskoro će izaći iz mode.

Naš zaključak iz prethodnoga dijela teksta bio je da će se "čvrstorukaši" češće pojavljivati u zemljama koje još nisu spremne za punokrvnu globalizaciju, u zemljama s tradicijom državnog intervencionizma. Nedavni su politički događaji međutim bacili drukčije svjetlo na tezu o čvrstorukašima. Do sada smo naime pretpostavili da za razliku od država s tradicijom državnog intervencionizma i države blagostanja, *laissez-faire* tradicija u ekonomiji ide rukom pod ruku sa globalizacijom. Zajedno s marksističkim i drugim tumačenjima[15] također smo implicite pretpostavljali da je neokolonijalizam normalna, očekivana, (pa čak možda i opravdana) ekstenzija ekonomskih aktivnosti. Međutim, sposobnost najrazvijenijih zemalja da započinju asimetrične ratove protiv posve nemoćnih, poput rata protiv Talibana, može dovesti do neliberalnih posljedica koje se ne mogu opravdati posve ekonomskim razmišljanjima. Naposljetku, možda ćemo morati dopustiti i mogućnost da najmoćnije zemlje zloupotrebljavaju moć, i to ne samo s obzirom na međunarodni pravni poredak, već i unutar svojih zemalja.[16]

---

[14] vidi primjerice: Chancellor, Edward. 2001. "Millenial market", *Prospect*, November, 2001:28-33.

[15] vidi Landes, David. 1999. *Wealth and Powerty of Nations*, Abacus, London; u hrvatskome prijevodu: *Bogatstvo i siromaštvo naroda. Zašto su neki tako bogati a neki tako siromašni*, Masmedia, Zagreb, preveo: Luka Marković.

[16] vidi primjerice tekst br. 4. u ovoj knjizi o pravnim presedanima u SAD-u, a posebno u: Dworkin, Ronald. 2003. "Terror and Attack on Civil Rights", *The New York Review*, November 6, 2003. Za "loše ponašanje" Sjedinjenih država u međunarodnom pravnom sustavu vidi: Ramonet, I. 2001. "Unjustified means", i P. de la Gorce 2001. "US uncivil war in Washington", *Le Monde Diplomatique*, Int. Edition, November 2001. Članci Noama Chomskoga, poput "US: the rogue state", *The New Statesman*, July 1994. nedavno su podgrijani na Internetu (vidi www.zmag.org/chomsky/articles/9407-statesman.html). Za potonju tezu vidi M. Ratner. 2001. "US: no longer the land of the free" i u sitome broju R. Brauman. 2001. "When humanitarian ideals clash with political goals", *The Guardian Weekly*, December, 5, 2001. Slične članke poznatih teoretičara možemo naći i u američkim novinama. Vidi primjerice Ash, Timothy Garton. 2001. "Are there good terrorists?", *The New York Review*, November 29, 2001.

Jednu od recentnijih novih paradigmi za objašnjenje nedavnih događaja ponudio je američki povjesničar i publicist Michael Lind.[17] Lind piše: "Od 11. rujna, politički se vođe bore da definiraju strane sukoba koji posve opravdano možemo nazvati ratom. Je li to rat između radikalnih muslimana i Sjedinjenih država? Je li to rat između kršćanskoga Zapada i Islama? Ili je riječ o još širem sukobu – o svjetskom sukobu između sekularizma i fundamentalizma?... Ideja o liberalnome "zapadu", koji se brani pred fundamentalizmom je pogreška." Zbog toga se on zalaže za spomenuto treće tumačenje: Sadašnji sukob je sukob dvaju bitno različitih svjetonazora - fundamentalizma i sekularizma. Jezgru njegovog članka predstavljaju brojni primjeri kojima se svjedoči o usponu fundamentalizma u demokratskim zemljama. Fundamentalizam u Sjedinjenim državama ne ogleda se samo u sve većem broju fundamentalističkih organizacija. Kršćanski konzervativci u Republikanskoj stranci, notorni po svojem odbijanju i denuncijaciji evolucijske biologije, biotehnoloških istraživanja, pobačaja i prava homoseksualaca, pronalaze svoje nove partnere u ekolozima s ljevice, tvrdi Lind, koji pak sa svoje strane denunciraju druge aspekte naše znanstvene i liberalne tradicije. Stoga je "humanistička civilizacija danas ugrožena i izvana i iznutra. Liberalne demokracije moraju se oduprijeti muslimanskom terorizmu, ali najveća dugoročna opasnost za sekularizam, demokraciju i znanost dolazi iznutra, od sve vidljivije koalicije religiozne desnice i romantične ljevice koja prezire otvoreno društvo koje dijeli s drugima – i sa Osamom bin Ladenom."

Lind izrijekom brine za opstanak humanističke, liberalne (i kapitalističke) tradicije. On tvrdi kako će nedavni politički sukobi vjerojatno dokazati da je riječ o sukobu dviju suprotstavljenih fundamentalističkih doktrina. Međutim, u njegovoj paradigmi možemo pronaći i jezgru optimizma: budući da gotovo svi narodi svijeta imaju obje tradicije (fundamentalističku i sekularnu), lako možemo zamisliti i pomak u političkim odlukama i nefundamentalistička rješenja za postojeće socijalne nedaće.

Gubitak transparentnosti

Prije 11. rujna, mogli smo govoriti o pozitivnim efektima globalizacije, time što bismo rekli da ona pruža jedinstveni, transparentni i razmjerno pravedni kriterij pravde: učinkovitost. Globalizacija je promovirala jedinstvene standarde ponašanja, moralnog, političkog i ekonomskog postupanja. Moć u rukama najmoćnijih bila je opravdana dugom poviješću pravilnih ekonomskih odluka,

[17] Lind, M. 2001. "Which Civilization?", *Prospect*, November 2001.

dok su povijesne pogreške bile rezultat pogrešnih ekonomskih odluka. Pružajući jedinstveni standard za uspostavu moći, ekonomsku učinkovitost, kapitalizam se legitimirao po cijelome svijetu. Čak i narodi i ljudi koji su bili protiv kapitalizma, imali su barem sliku onoga što treba raditi da se postigne uspjeh. A prijedlozi MMF-a i sličnih organizacija bili su prilično jedinstveni, i u izvjesnom smislu racionalni.

Novi događaji, asimetrični ratovi, okrenuli su tu transparentnu logiku globalizacije naopačke. Zbog nesposobnosti ili nevoljkosti da se pruže ekonomski i pravedni razlozi za početak rata, kao i zanemarivanjem demokratskog odlučivanja na međunarodnoj razini, novi događaji i najmoćniji narodi dali su protivnicima otvorenog društva cijeli arsenal argumenata: i to ne nužno samo protiv preostalih supersila, već, što je mnogo ozbiljnije, za intervencionističke mjere, lokalne ideološke bitke i ratovanje svih vrsta.[18]

Zaključak

Prikazali smo niz recentnih društvenih trendova povezanih s globalizacijom, pri čemu smo testirali, tj. pokušali pružiti opravdanje za laissez-faire tradiciju u ekonomiji i politici. Pokazalo se međutim da postoje goleme prepreke za takvu politiku, i velike društvene opasnosti koje prate globalizirajuće ekonomske trendove. S obzirom na sve veći broj anti-globalista, od teoretičara i političara najmoćnijih zemalja mogli bismo očekivati mnogo jači napor da se legitimira sustav neograničenog kapitalizma, posebno onim manje privilegiranim nacijama i klasama. Umjesto da se pojača duh jedinstva i humanizma koji je nekoć legitimirao demokraciju i slobodno carstvo ekonomije (i koji je po mom sudu i dalje jedina povijesna opcija sposobna za opstanak – ili tzv. Fukuyamin "kraj Povijesti"), čini se da su elite najrazvijenijih odbacile ikakav pokušaj da se to učini. Dogodilo se upravo suprotno. Njihovi su se politički vođe počeli oslanjati na najnepopularniju mjeru: na jednostavnu demonstraciju političke i vojne sile. Pred petnaestak godina ljudi su čeznuli, i žrtvovali se za kapitalizam zbog njezinih ideoloških opravdanja i ekonomske superiornosti. Danas, petnaest godina kasnije, svijet je ušao u novo razdoblje, u kojem opravdanje kapitalizma ima još samo jedno utočište: čistu silu. A to je vjerojatno njegov najgori rezultat.

[18] Dobar primjer pružio je Tony Judt u članku "The War on Terror", *The New York Review*, 20. decembra 2001. Judt komentira jedan članak objavljen u srpskom dnevniku Politika: "U jednom kratkom trenutku koji je uslijedio poslije 11. rujna, doista je postojalo nešto što bismo mogli nazvati međunarodnim konsenzusom o prirodi terorizma i o potrebi da ga se iskorijeni. Ali ubrzo su na površinu izbile lokalne predrasude i planovi. U Jugoslaviji, na primjer, predsjednik Koštunica iskoristio je međunarodnu kampanju protiv "terorizma" kao opravdanje za huškačku retoriku protiv albanskih "terorista" i njihovih zavedenih američkih podržavatelja."

Tablice

Tablica 1. Koliko vrijedi 50 najvećih kompanija (1999)

Zemlja	Broj	%	Kapital na tržištu	
			U mil. $	U postocima
SAD	33	66	4901,2	71,8
Britanija	5	10	591,6	8,7
Švicarska	3	6	249	3,6
Japan	3	6	478	7
Njemačka	2	4	199,2	2,9
Francuska	1	2	73,6	1,2
Ostale	3	6	329,9	4,8
Ukupno	50	100	6822,5	100

Izvor: J. P. Morgan Securities Database, July 1999.
citirano prema *Le Monde Diplomatique*, Int. Edition, December 1999:15

Tablica 2. Dvjesto najvećih multinacionalnih kompanija (1998)

		Promet		*Profit*	
Zemlja	Broj	$milijarde	% od ukupnog	$milijarde	% od ukupnoga
SAD	74	2776	36.5	183	52.7
Japan	41	1830	24.1	39	11.2
Njemačka	23	958	12.6	29	8.4
Francuska	19	610	8	20	5.8
Britanija	13	399	5.3	28	8.2
Švicarska	5	217	2.8	13	3.9
Italija	5	179	2.4	8.9	2.6
Nizozemska	4	158	2.1	12	3.5
Britanija/Nizozemska	2	138	1.8	3	1
Južna Koreja	3	82	1.1	0.068	0
Kina	3	76	1	1.7	0.4
Švedska	2	49	0.7	2.7	0.8
Belgija/Nizozemska	1	31	0.4	1.5	0.4
Venecuela	1	25	0.3	0.6	0.2
Brazil	1	25	0.3	0.7	0.2
Meksiko	1	20	0.3	1.1	0.3

Španjolska	1	19	0.3	1.4	0.4
Ukupno	200	7.592	100	345.7	100
Prvih šest zemalja	176 (88%)	6.790	89.3	312	90.2
GDP svijeta		28.654			
Prvih «200» prema postotku svjetskoga GDP			26.3%		
Izvor: Companies' Annual Reports					

cit. prema Le Monde Diplomatique, Int. Edition, December 1999:15

Tablica 3. Kada je 200 kompanija bolje od 150 zemalja nečlanica OECD-a

	1982	1992	1995	1998
World GDP ($bn)	11.179	23.780	28.607	26.854
GDP of the «150»	28.6	20.2	22.8	24.5
Turnover of the «200» (%)	27.2	24.7	27.5	26.3

Annual world growth rate (%)	1982-92	1992-95	1995-1998
World GDP	7.8	6.4	3.3
GDP of the «150»	9	5.2	2.3
Turnover of the «200»	6.8	10.3	4.4
Source: United Nations (in current dollars)			

Le Monde Diplomatique, Int. Edition, December 1999:15

Table 4
Turnover and Number of workers

Firm	**turnover $bn (or the rank - the biggest US firms)**	**number of workers**
Microsoft	*404*	27.000
General Electric	*351*	284.000
AT&T	*170*	119.000
Coca-Cola	(8)	29.000
Pfizer	(6)	43.000
Dell Computer	(21)	20.000
Eli Lilly	(22)	22.000
America Online	(24)	8.500

Source: Forbes 1999.

Table 5: BDP izabranih naroda

COUNTRY (EE)	GDP IN $BN	COUNTRY (NON EE)	GDP IN $BN
Croatia	19	Egypt	72

Slovenia	19	Spain	532
Slovakia	19	Germany	2320
Albania	2.5	Korea	485
Yugoslavia	10.5	Japan	4812
Czech Republic	53	Izrael	94
Romania	31	France	1541
Hungary	45	Britain	1231
Macedonia	2.1	Italy	1160
Bosnia	4.4	Greece	122
Bulgaria	9.7	Austria	225
Litvania	8.3	Norway	158
Estonia	4.8	Sweden	231
Ukrain	52	Holland	360
Letonia	5.9	Portugal	109
Poland	138	Denmark	184
Total (selected EE countries)	424.2		
Microsoft promet 404.228 $bn (27000 radnika) (Izvor: *Forbes 1999*)			

Izvor: Fisher Weltalmanach 2000

O upravljanju carstvom

Godine 950. bizantski car Konstantin VII Porfirogenet napisao je knjigu *De administrando imperio*, upute svome sinu o tome kako treba vladati carstvom. Ta je knjiga posebno važna za Hrvate, jer se u njoj po prvi puta spominje doseljenje Hrvata (Srba, i brojnih drugih naroda) na njihove tadašnje lokacije, i od tada, pa sve do danas, poglavlja 30-33 te knjige predstavljaju stalni izvor balkanskih povjesničarskih i političkih sukoba. Ništa novo, rekli bismo, jer je carska politika oduvijek bila "podijeli pa vladaj". Ali, Porfirogenet nije mogao slutiti da će upute o upravljanju carstvom pred 1050 godina ostaviti tako duboki trag.

Danas, više od tisuću godina po objavljivanju te knjige, razvijaju se nova pravila upravljanja carstvom, ovaj puta – američkoga. No, jesu li ona doista nova[19]? I kakve će posljedice na nas ovaj puta ostaviti navodno nova pravila igra?

***

Ako je vođenje domaće politike tako teško da se premijeri moraju odmoriti od silnih napora stranačkoga pregovaranja, kako li onda američki predsjednici uspijevaju održati svakodnevni tempo, katkada čak i u dva mandata? Prema *Zapadnom krilu* tu su svakodnevne ugroze terorista različitih profila, tirani iz trećeg svijeta, lobisti koji traže državne protekcije ili subvencije, prijateljski državnici sa skrivenim namjerama, vojni atašei i domaći *trigger-happy* generali, donatori *soft* novca u financiranju kampanja koji dolaze naplatiti usluge, (ne treba zaboraviti i posve osobne zdravstvene i emocionalne probleme), a povrh svega toga tu su još i oni najtvrdokorniji protivnici: senatori i kongresnici s kojima treba pregovarati da se proguraju vlastiti, vrlo altruistički planovi.

Na plećima američkih predsjednika trenutno visi Kiplingov britanski "white man's burden", teret bijeloga čovjeka, zadatak da se cijelim svijetom širi kultura i civilizacija. Kako im pomoći sada kada je Amerika nesumnjivo postala pravo globalno carstvo? Kako upravljati carstvom, a da se pri tome ne napravi pogreška prethodnih carstava – pogreška ispravljanja svih pogreški, pogreška pretjerivanja u činjenju "dobra"?

Neki su se suvremeni kultur-kritičari potrudili da u ludilu novog međunarodnog svjetskog poretka pronađu neku metodu. Jedan od najjasnijih primjera ponudio

[19] vidi primjerice: Ferguson, Neall. 2004. *Colossus: The Price of America's Empire*, Allen Lane, London; ili: Jacques, Martin: "The True Story of Uncle Sam", The Guardian, June 5, 2004.

je Robert Kaplan u nedavnom članku "Pravila upravljanja carstvom"[20]. Robert Kaplan, veliki zagovornik novog realizma ("poganstva") u međunarodnoj politici i autor nedavno kod nas prevedene knjige "Poganska politika"[21], putopisac koji je predvidio društvena previranja u Pakistanu, Liberiji i Sierra Leoneu (autor koji ni o Hrvatskoj nije štedio riječi) ponudio je rješenje u nekoliko jednostavnih točaka.

Prvo pravilo: opremi i obuci što više specijalaca koji će u jednom trenutku biti ubojice a u drugom humanitarci i diplomati. Carska vojska sve će češće trebati kameleone, operativce koji će kombinirati obilježja vojnika, špijuna, diplomata, humanitarnog radnika i akademika, ljudi koji će istodobno djelovati kao vojnici, diplomati i ambasadori (pa i novinari, zašto ne, ako nisu bliski braći Karić). Drugo, carstvo se ne treba nigdje utaboriti, premda treba imati vojne baze svugdje. Utaboriti se u samo nekoliko baza recept je za poraz. (Za neke je zemlje dovoljno da uplovi nosač aviona – uz logističku podršku Ukrajinki i Rumunjki.) Treće pravilo: kopiraj Rimsko carstvo - koristi strance za ostvarenje vlastitih ciljeva (Knin može – Banja Luka ne!). Četvrto, koristi vojsku za promociju demokracije: katkada su vojne veze sa stranom zemljom (kao što znamo) sigurniji korak prema uspostavi demokracije negoli velike diplomacije.

Zbog opasnosti od proširenja cijelim svijetom, uz smanjeni dotok proračunskog novca, jeftinije špijunske operacije, te trening lokalnih snaga u kombinaciji s diplomacijom bit će sve potrebniji. "Rezulati svega toga neće uvijek biti lijepi, i iskreno rečeno, neće biti niti moralni", tvrdi Kaplan, ali nastavlja: "Ne smijemo pokušavati popraviti cijelo društvo: treba utvrditi nekoliko ključnih stvariti i popraviti ih".

Šesto, vrati se na stara, realistična pravila igre. Što će rat biti nekonvencionalniji, sve rijeđe objavljen, sve asimetričniji, to će biti manje vremena za demokratske konzultacije s kongresom ili s UN-om. Sankcije međunarodne zajednice s vremenom će gubiti na značaju, čak i kada će svi tvrditi suprotno. Zato se treba unaprijed pripremiti: "U budućnosti moramo srediti probleme mnogo prije negoli dođu do Vijeća sigurnosti... Rat protiv terorizma neće biti uspješan ako se svaki njegov aspekt mora objaviti i opravdati pomoću univerzalnih i humanih načela, na zadovoljstvo svjetskih medija i svjetskog javnog mnijenja. Stara su pravila dobra pravila jer je lukavstvo i povremeni prljavi posao moralno poželjniji od širenja rata." Nadalje, politička, vojna i kulturna situacija varirat će od regije do regije, stoga carstvo treba razviti lokalne špijunske snage sastavljene

[20] Robert Kaplan. 2003. "Supremacy by Stealth", *The Atlantic Monthly*, June-August
[21] Robert Kaplan. 2004. *Ratnička politika*, vidi bilješku 5.

od domaćeg stanovništva, kako bi mogao razaznati koji je dio stanovništva prijateljski, a koji pripada gerili. Nijednu misiju ne smije ugroziti diplomatska uljudnost: u suprotnom će propasti i bilo kakva mogućnost diplomatskog rješenja problema, a životi vojnika bit će bespotrebno ugroženi. Zbog toga američki ambasador ili ataše mora imati mogućnost brzog djelovanja na svoju ruku.

Daljnje pravilo: Bori se na svim frontovima "kombinacijskim ratom": U 21. st. konflikt može uključivati financijski rat, trgovački rat, rat za resurse kao i rat pravnim sredstvima. Kombinacijski rat pokušava nadvladati protivnika svim raspoloživim sredstvima i na koliko je god područja moguće. U taj rat treba uključiti i medije, jer "(m)ediji sve češće i dramatičnije oblikuju politiku a da pri tome ne snose odgovornost za posljedice", tvrdi Kaplan. "Novi globalni mediji misle u kategorijama apstraktnih načela – a to je tradicionalno oružje slabih u borbi protiv jakih." Budući da carstvo s vremena na vrijeme neće imati drugog izbora negoli da djeluje pre-emptivno (predostrožno), na temelju ograničenih dokaza, najbolja je strategija što više izbjegavati pozornost i medijske konfrontacije. Amerika može dominirati samo tiho: takoreći izvan kamere... Američki časnici moraju imati otvorene ruke da mogu završiti posao, tako da problemi ne bi narasli do točke kada ćemo se morati suočavati s TV kamerama."

Napokon, tu je univerzalno pogansko-civilizirano pravilo: "Govori viktorijanski, razmišljaj poganski". Pričaj o demokraciji, ljudskim pravima, ekonomskom razvoju, a djeluj tako da održiš svoju moć.

Budući da nijedna povijesna situacija ne može trajati, a supremacija nije cilj po sebi, prema Kaplanu američki političari moraju ostvariti nemoguću misiju: da vode carstvo koje se nada (ili točnije, zna o) vlastitoj izlišnosti.

Nema nikakve sumnje da većinu navedenih pravila *Zapadno krilo* ionako prakticira, pa nam Kaplan u stvari pruža stare vijesti. Ali u jednome su se stvari ipak bitno promijenile: Za sve apologete amerikanizma i "slabe države" (poput mene), koji su živjeli u uvjerenju da velika društva počivaju na snazi i neumornom istraživačkom, pionirskom mentalitetu pojedinaca, u domu hrabrih i zemlji slobodnih, za sve one koji su vjerovali da postoji zemlja koja je uravnotežila snagu i volju pojedinaca s jakim ograničenjem državnih ovlasti, došao je trenutak otrežnjenja i "razčaranja". Jer, kada više nije sramota *pisati* o *realizmu* nemorala kao moralnom imperativu, hoće li još postojati ograde za samovoljno postupanje u ime takozvanog carstva? Treba li se onda čuditi narastanju antiameričkog raspoloženja, čak i u društvima koja imaju velikih

razloga za zahvalnost, u društvima koja su vjerovala da to carstvo djeluje u ime pravde, morala i međunarodnog poretka, a ne zato jer je služilo trenutnim svrhama neke političke vrhuške? Dogodio se veliki preokret: ali ipak začuđuje koliko je malo vremena trebalo da se slome ideali svjetskog međunarodnog pravnog poretka i pretvore u egotistički poredak i proizvoljne ciljeve jedne nasljeđene oligarhije. Možda je najveći apsurd u tome što se čak ni takav lokalpatriotsko-carski ideološki *trip* ne može univerzalizirati: jer pravila realizma vrijede samo za carstvo; za nas ostale, kako kaže Kaplan, moralnost će "slabih" biti izvrstan poligon za podjarmljivanje.

Koliko je zlostavljanja potrebno za demokraciju?

Prema poznatom francuskom diplomatu Georges Clemenceau, "rat je isuviše važna stvar da bismo je prepustili vojnim zapovjednicima". Nakon objavljivanja skandaloznih fotografija zlostavljanja iračkih zatvorenika u zatvoru Abu Graib kraj Bagdada, čini se da se ta tvrdnja još jednom potvrdila. Predsjednik Sjedinjenih država George Bush tvrdio je da prizori s tih fotografija ne reprezentiraju Ameriku, odnosno da je riječ o zastranjenjima vojnika koji će uskoro biti kažnjeni. Sličan skandal ponovio se šest mjeseci kasnije u Britaniji. Ali brojne činjenice govore suprotno. Prema Seymouru Hershu, novinaru *New Yorkera* koji je prvi javno izvijestio o zlostavljanjima u iračkim zatvorima[22] (premda se za sada o sličnom djelovanju u zatvorima na području Afganistana i Guantanama samo naslućuje): "korijeni skandala sa zatvorom Abu Ghraib ne leže u kriminalnim inklinacijama nekolicine vojnih rezervista, već u odluci, koju je prošle godine potpisao ministar obrane Donald Rumsfeld, da se tajna operacija lova na Al Qaidu proširi na ispitivanje zatvorenika u Iraku."

Na objavljenim fotografijama vide se različite metode zlostavljanja. Prema izvješću Međunarodnoga komiteta Crvenoga križa o tretmanu ratnih zatvorenika na području Iraka, objavljenom u veljači 2004. godine, dakle tri mjeseca prije negoli je javnost doznala za mučenja, utvrđeno je da metode fizičke i psihološke prisile obuvaćaju: "*prekrivanje* vrećama kako bi se ljudi dezorijentirali i kako bi se spriječilo da normalno dišu. Prekrivanje se koristi zajedno s udarcima, kako bi se povećala napetost, odnosno kako zatvorenici ne bi znali kada će doći do udaraca. Istodobno ta praksa omogućuje ispitivačima da ostanu anonimni i da djeluju bez odgovornosti. U tom stanju neki su zatvorenici ostajali i do četiri uzastopna dana... *Dugotrajno vezanje lisicama*... ICRC (Crveni križ) je utvrdio da je u brojnim slučajevima došlo do oštećenja živaca ruku zatvorenika. *Premlaćivanje* tvrdim objektima (pištoljima i puškama), udaranje šakama, nogom, koljenima ili stopalima po raznim dijelovima tijela.... *Prisila* da se paradira obnažen izvan ćelija pred drugim zatvorenicima, čuvarima, katkada s ženskim doljnjim rubljem na glavi... *Privezivanje* za vrata ćelije u nagom stanju, u položaju koji stvara fizičku bol... *Izlaganje buci i suncu* tijekom nekoliko sati uključujući i temperature preko 45 stupnjeva... *Prisiljavanje* da se u stresnim položajima dugotrajno stoji ili kleči podignutih ruku... *praksa* ostavljanja posve golih zatvorenika u potpunom mraku u samicama..." Fotografije su prikazale različita seksualna poniženja ili psihičko zlostavljanje uz pomoć treniranih pasa.

[22] Hersch, Simon. 2004. "How a secret Pentagon program came to Abu Ghraib", *New Yorker*, April 15.

U prosincu 2002. godine, Irene Kahn[23], glavna sekretarica Amnesty Internationala uputila je Bushu otvoreno pismo kojim upozorava da se metode ispitivanja američkih vlasti predstavljaju okrutno, nehumano i ponižavajuće postupanje koje je kažnjivo i potpuno zabranjeno u dokumentima međunarodnog prava. "Zahtijevamo da američka vlada napravi potpuno i nepristrano izvješće o tretmanu zatvorenika u Bagramu i da objavi te nalaze. Zahtijevamo da američka vlada pruži javnu izjavu o tome da se zlostavljanja i druge okrutne i nehumane metode tretmana ispitivanih neće tolerirati, odnosno da će se svi takvi počinitelji privesti pravdi." U studenome prošle godine, slične, ali još dojmljivije opise zlostavljanja prikazao je tzv. Taguba Report, odnosno Izvješće 800 vojno-policijske brigade pod zapovjedništvom generala američke vojske Antonia Tagube. Osim zlostavljanja, to izvješće dokazuje da su vojne i civilne vlasti Sjedinjenih država već prošle godine morale znati za zlostavljanja u zatvoreničkim logorima.

Tko su zatvorenici iz Abu Ghraiba? Jesu li to teroristi? U svibnju 2004. u zatvoru Abu Ghraib bilo je oko 3800 zatvorenika. Prema Izvješću Crvenoga križa, "Vlasti koje su lišavale osobe slobode obično su ulazile u kuće osoba po mraku, slamajući vrata, grubo budeći zaspale, izvikujući naredbe, prisiljavajući članove obitelji da se udalje iz sobe prilikom hapšenja... Niti u jednom slučaju... vlasti koje su lišavale osobe slobode nisu osigurale informacije o tome tko su, kuda odvode zatvorenike, niti su objasnile razlog zatvaranja. One su rijetko obaviještavale zatočenika ili njegovu obitelj o tome kuda ih se odvodi, koliko dugo, a to je dovelo do faktičnog "nestajanja" zatočenika... Mnoge obitelji ostale su bez vijesti najbližima tijekom nekoliko mjeseci, stoga su se često bojali da su njihovi rođaci mrtvi..." Mark Danner, u svojem članku u *New York Review* od 10. lipnja navodi i dio Izvješća Crvenoga križa prema kojem su "neki časnici koalicijskih snaga izjavili kako je prema njihovoj procjeni između 70 i 90 posto osoba lišenih slobode u Iraku zatočeno greškom." To ustvari znači da su zlostavljani ljudi na fotografijama ustvari civili, nasumce "pokupljeni" po različitim lokacijama u Iraku.

Devetog ožujka 2003. *New York Times* je objavio kako se prema vojnim stručnjacima za ispitivanje, metode deprivacije sna, seksualnih poniženja, izlaganja hladnoći i vrućini, tehnike dezorijentacije u vremenu i prostoru, remećenje ritma prehrane, korištenje i promjena intenziteta svjetla i slične tehnike tlačenja i izdržljivosti "smatraju opravdanim metodama traženja podataka".

[23] vidi: Kahn, Irene. 2004. "Amnesty International reported "pattern of torture by U.S. in Iraq to Bremer a year ago", *new perspectives quarterly*, 5/4/04

Šira je javnost mogla naslutiti da američke vlasti u borbi protiv terorizma koriste i metode zabranjene Ženevskom konvencijom i prilikom objavljivanja članka "Tamno umijeće ispitivanja. Istraživanje krajolika uvjeravanja", novinara i poznatog pisca Marka Bowdena[24] (Black Hawk Down), objavljenog u časopisu *The Atlantic Monthly* u listopadu 2003. "Prema ispitivačima", piše Bowden, "stanje zatočenika mora se usporediti, tj. mjeriti životima koji se mogu spasiti time što će ih se prisiliti da govore. Metode pribavljanja informacija koja spašavaju život a da se pri tome nikome ne nanesu trajno oštećenje ne samo da treba preferirati, već se čini da su i moralno ispravna." Bowden, zajedno s ispitivačima, dijeli metode zlostavljanja na "zlostavljanja" ili "torturu", koja podrazumijeva "tradicionalne grozote", te "prisilu", koja podrazumijeva blaži oblik – takoreći "torturu-light". Bowden je tvrdio da je razlika značajna, te da će dobri ispitivači znati koristiti "prisilu", a da će se na zlostavljanje oslanjati samo loši ispitivači.

Kako bi dokazao da je moguće razdvojiti "zlostavljanje" od "zlostavljanja – lite", Bowden spominje istraživanja iz postojećih priručnika CIA-e za mučenje poput tzv. Priručnika Kubark (1963) i Priručnika Honduras (1983). U tim je priručnicima sistematizirano znanje o izdržljivosti pojedinaca na različita "sredstva pritiska". Primjerice, u priručniku Kubark, spominju se ispitivanja o tome koliko se može izdržati bez senzornih podražaja (većina ispitanika može izdržati najviše 3 sata); "tiha tehnika" (sticanje početne nadmoći ispitivača), metoda "Alise u zemlji čuda" (tehnika konfuzije očekivanja i uvjetovanih reakcija), metoda "Dobar policajac/Loš policajac"; metoda "Ego gore/Ego dolje" ili "Spinoza i Mortimer Snerd" (postavljanje pitanja na koje ispitivani ne može dati odgovor); spominju se također i rezultati istraživanja CIA-e pod imenom MK Ultra, odnosno metode dobivanja informacija pod utjecajima halucinogenih droga poput LSD-a, odnosno naknadnih placebo pilula, i sl.

Kako je opravdano pretpostaviti da će ispitivači raspolagati takvim metodama "prisile", umjesto da zlostavljaju zatvorenike "srednjovjekovnim grozotama", Bowden zaključuje da Busheva administracija ima "pravilan stav prema toj stvari. Iskrenost i dosljednost nisu uvijek javne vrline. Tortura je zločin protiv čovječnosti, a prisili progledavamo kroz prste s dozom hipokrizije; treba je zabraniti, ali i tiho prakticirati. Oni koji se ne slažu s prisilnim metodama, isticat će grozote tih metoda – to je dobro: to stvara korisnu klimu straha. Mudro je da Predsjednik ponavlja američku podršku međunarodnim sporazumima koji zabranjuju torturu, kao što je mudro za američke ispitivače da koriste sve metode

[24] Bowden, Mark. 2003. "The Dark Art of Interrogation", *The Atlantic Monthly*, October Issue.

prisile koje im stoje na raspolaganju. A pametno je o tome ne raspravljati ni sa kim."

Pretpostavimo da je opravdano prihvatili finese tih razlika u zlostavljanju. U zatvoru Abu Ghraib (a vjerojatno i u drugima) iračkи su zatvorenici bili prepušteni običnim vojnicima koji su tek trebali "pripremiti teren" tj. doznati koje bi zatvorenike trebala prihvatiti "za obradu" Vojna tajna služba (MI), ili službenici CIA-e.

Svjetska je, pa i američka javnost zgrožena objavljenim fotografijama. Čini se da je to dosad najjači udarac ugledu Sjedinjenih država u svijetu. Sada možda postaje jasnije diplomatsko inzistiranje SAD-a da se potpišu unilateralni sporazumi prema kojima države potpisnice neće izručivati ratne zločince svjetskim sudovima pravde. Ali s obzirom da se sukob u Iraku prikazivao kao sukob civilizacija, ili točnije, civilizacije i srednjega vijeka, ovim se fotografijama narušio i ugled cijele jedne civilizacije. "Ne možemo reći da civilizacija ne napreduje, jer te u svakom ratu ubija na nov način", tvrdio je nekoć američki humorist Will Rogers. Danas se tome više nismo skloni nasmijati.

Ugrožavanje građanskih sloboda nakon terorističkih napada

Nezadovoljstvo ponašanjem sadašnje američke administracije u svim zemljama svijeta naglo raste. Otkiće, da su dokazi o oružju za masovno uništenje kojim je Saddam Hussein navodno želio napasti civilizirane demokratske zemlje bili izmišljeni, i da je riječ o čistoj manipulaciji dokaznim materijalima kako bi se zbog naftnih izvora započeo rat u Iraku, u brojnim je zemljama svijeta, čak i u europskima, koje su, nakon 11. rujna 2001. osjećale svojevrsnu dužnost da pomognu SAD-u u borbi protiv terorizma, bio katalizator vrlo jakog anti-američkog resantimana,.

Neki su glasovi javnosti bili jači od drugih. Osim Michaela Moora, poznatog filmaša, autora knjige *Stupid White Men*, kritičara sadašnje američke administracije te dobitnika niza uglednih nagrada za svoj dokumentarni film *Fahrenheit 9/11*, i brojni su književnici podigli svoj glas. Primjerice, vrlo oštru i ironičnu kritiku američke administracije objavio je i poznati pisac Norman Mailer u svome tekstu "White Man Unburdened"[25]. (Taj je naslov persiflaža Kiplingove izreke "o teretu bijeloga čovjeka" koji širi civilizaciju među divljacima - u ratu protiv terorizma, bijeli je čovjek odbacio svoj teret.). Glavni argument Mailerovog teksta jest da argument prema kojem sigurnost građana predstavlja apsolutni prioritet, ne smije biti opravdanje najrazličitih kršenja građanskih prava i sloboda. Takvo ponašanje, prema Maileru, ruši same temelje demokratske kulture kojoj su Sjedinjene Države navodno bile na čelu.

Mailer nastavlja: Vojni je odgovor na napad 9/11 bio greška. U Afganistanu Talibani se ponovno vraćaju na vlast, a Bin-Laden nije uhapšen. A ulaženje u totalni rat protiv terorizma analogan je napadu tenka na muhu. Zbog toga rata (i zbog prikrivanja njegovih stvarnih ciljeva) postojeća je administracija smatrala da je potrebno izmanipulirati i domaću i svjetsku javnost. Ali najbitnije je što su se u ime "sigurnosti građana" počeli uništavati ključni temelji demokratske kulture i građanskih prava.

I teoretičari su javno progovorili o sve češćim kršenjima ljudskih prava koja su uslijedila nakon terorističkih napada u samoj Americi. Jedan je od najžešćih i najpoznatijih bio Ronald Dworkin, gotovo najpoznatiji filozof prava sa New York University of Law. U svom članku "Teror i atak na građanske slobode",[26] objavljenom 2003. godine, Dworkin tvrdi da su Amerikanci, osim s novim terorističkim napadima, suočeni i još s jednom opasnošću – opasnošću od

[25] Mailer, Norman. 2003. "White Man Unburdened", *New York Review of Books*, 17. srpnja.
[26] Dworkin, Ronald. 2003. "Terror and Attack on Civil Liberties", *New York Review of Books*, 6. studenog.

ugrožavanja građanskih prava i sloboda u vlastitoj zemlji: "Bushova administracija je zanemarila i prekršila mnoge individualna prava i slobode, i sada se moramo pobrinuti da se karakter našega društva ne promjeni na gore. Administracija je proširila prismotru pojedinaca i sakupljanje podataka o njima. Zatočila je mnogo stotina zatvorenika, od kojih su neki američki građani, potajno, bez optužbe ili dostupnosti pravnika. Prijeti da će egzekutirati neke od tih zatvorenika nakon procesa pred posebnim vojnim sudom u kojem tradicionalne ograde i zaštite nevinih od osude nisu dostupne." Bush je očito bio iznenađujuće uspješan u uvjeravanju federalnih sudaca da podupru takvu politiku protiv svih pravnih izazova, a međunarodni pravnici su podijeljeni oko toga krše li se međunarodne konvencije. Čak je i Vrhovni sudac Rehnquist tvrdio kako u ratu zakoni govore "tišim glasom". Ali, kako kaže Dworkin, čak i kada bi politika sadašnje administracije bila pravno utemeljena, ona bi bila neodrživa, loša i sramotna, jer krši ljudska prava i temelje međunarodnog moralnog poretka.

Glavni krivac takvog pravnog "urušavanja" građanskih sloboda u SAD-u prema Dworkinu je donošenje tzv. US Patriot Acta. On daje veće ovlasti predsjedniku i vrlo široko definira terorizam kao "nasilni čin s namjerom da se utječe na politiku vlade pomoću ucjena ili prisile". Prema tome zakonu, teroristom se naziva i osoba koja je (svjesno ili nesvjesno) dodijelila financijska sredstva skupini koja ima terorističke ciljeve. Ali za pitanja internog narušavanja građanskih sloboda posebno je važno da se tim zakonom vladi daje ovlast "da potajno pretražuje privatne domove, da strance pod izlikom ugroze zadrži kad god to hoće, da zatraži bilo kakve podatke o tome što tko čita ili kupuje u knjižarama, a dopuštenje za špijuniranje (prismotru) prošireno je na mnogo načina". Nedavni izvještaj inspektora u Ministarstvu pravosuđa uputilo je na "brojna" kršenja građanskih sloboda u izvršenju zakonskih ovlasti.

Jedan od glavnih argumenata da je riječ o grubom kršenju međunarodnoga poretka i načela civilnoga društva jest postupak američkih vlasti sa zatvorenicima u Iraku (vidi prethodno poglavlje.) "Više od 650 zatovorenika danas je zatvoreno u Guantanomo Bayu, anonimno i u grubim uvjetima. Zatočenici u brojnim drugim logorima, u Iraku, u Afgansitanu ili na britanskom otoku Diego Garcia, potčinjeni su grubim i nasilnim ispitivanjima, koja uključuju fizičko maltretiranje, ne davanje lijekova protiv bolova, deprivaciju sna, nepodnošljivoj buci." Dworkin je već početkom 2003. nagovijestio da "postoje brojne razlozi za vjerovanje kako se ti zatočenici muče pod izgovorom ispitivanja. A neki se šalju i u zemlje u kojima je mučenje rutinski način ispitivanja", a kasnija su istraživanja pokazala da je bio u pravu.

Osim mučenja, krše se i brojna druga načela moralnoga postupanja, međunarodni zakoni i konvencije. "Vojni sudovi na kojima se sudi tim zatvorenicima su sudovi koji imaju moć da dosude smrtnu kaznu, bez normalnih zaštita u krivičnom postupku, postupku u kojem su dopušteni dokazi reklakazala, ili nedobrovoljne ispovijedi. U takvom procesu nema priziva, osim od strane Ministra obrane ili predsjednika. Zatvorenici imaju pravo na vojnog odvjetnika, ili da unajme vlastitoga na vlastiti trošak". I u tom slučaju odvjetnik mora imati dopuštenje Ministarstva obrane, ali nema pravo pratiti ispitivanja. Stoga su brojna američka udruženja pravnika postavila pitanje smiju li američki pravnici sudjelovati u postupcima koji tako grubo krše prava optuženih, i bitno ograničavaju njihovu sposobnost da adekvatno brane svoje klijente. Među zatvorenicima ima nekoliko građana SAD-a, Francuske i Britanije. Britancima, saveznicima u ratu u Iraku, dosad nije uspjelo diplomatskim putem svojim građanima osigurati prava koja bi u takvim okolnostima imali u vlastitoj zemlji.

Glavna opasnost takvih postupaka, prema Dworkinu, leži u tome što će "Bushova administracija dugoročno korumpirati američke tradicije jer teroristička opasnost koja se navodi kao opravdanje za takva kršenja prava neće trajati samo nekoliko godina, već zasigurno za cijelu jednu generaciju ili duže. Vladina antiteroristička politika mogla bi postati nepovratni korak prema mnogo neliberalnijoj državi."

Američka vlada tvrdi da razlozi sigurnosti u ratu zahtijevaju tajnovitost i imunitet pred sudskim ili drugim oblicima nadzora. Međutim, tvrdi Dworkin, takav argument iznosi svaka policijska država, i to je vjerojatno najmanje održiva tvrdnja u cjelokupnoj povijesti ove državne administracije. Jer nadzor također vrše državni dužnosnici. Misliti da bi suci senatori i drugi predstavnici mogli ugroziti nacionalnu sigurnost je besmisleno, jer za takav nadzor postoje vrlo stroga pravila sigurnosti. Administracija tvrdi da u ratu ne treba ulaziti ni u najmanje rizike. Ali kada je riječ o životima i slobodi osumnjičenih i zatočenih, ne ulaženje ni u najmanji rizik znači smatrati njihove živote i slobodu bezvrijednom. To je strategija koja američku sigurnost postavlja kao apsolutni prioritet, a to je moralno nedopustivo.

***

Od tih je dana ranih kritičara prošlo razmjerno mnogo vremena. Unatoč raznim kritikama George W. Bush bio je 2004. godine ponovno izabran za predsjednika SAD-a. Je li to dokaz da uspijeva politika zastrašivanja, da Amerikanci i dalje strijepe od terorističkih napada i da su se u ime toga spremni odreći (barem

nekih) svojih građanskih prava i sloboda? Za neke od nas, takav je razvoj događaja definitivno žalostan: ne samo zbog nepravdi koje se počinjaju u raznim dijelovima svijeta (posebno u Iraku), i ne samo zato što je svijetom počelo vladati isključivo pravo jačega. Premda u našoj sredini ne postoje opasnosti da bi se u dogledno vrijeme sličan sindrom mogao ponoviti, brojnim će članovima mlađe generacije uskoro postati posve nejasno kako je itko ikada mogao vjerovati u ideju slobode i demokracije po uzoru na Sjedinjene države. Događaji nakon 11. rujna 2001. postali su zlokobni ne samo s obzirom na nove i nepredvidljive prijetnje međunarodnoga terorizma i jedine preostale velesile, već i zbog mogućnosti da cijele generacije zaborave na uzore slobode i demokracije koje su donedavno pokretale cijele kontinente. Mnogi od nas odjednom su se pretvorili u "svjetskopovijesne" pesimiste. Prijelaz iz ideje liberalizma (slobode i pravednosti tržišta) u brutalni imperijalizam bio je vrlo nagao. Obično su za takve prijelaze potrebne generacije. Kada je to tako, one starije mogu biti barem nostalgične prema "starim dobrim vremenima", a one mlađe mogu oblikovati svoje nove ideale. Ovako smo u samo jednoj generaciji proživjeli i komunizam, i zanos anti-komunizma, a potom i razočaranje ponašanjem onih "uzora demokracije". Čemu bi se onda još mogli nadati?

Pravda u međunarodnoj trgovini?

Na granici Grčke i Makedonije šverceri droge i oružja zamijenili su svoj biznis unosnijim pothvatom: švercom jonatan jabuka. Razlog: zaštitnom carinom od 40% na jabuke izvan Europske unije, EU danas svojim uzgajivačima plaća pet jabuka na svake tri uzgojene.

Sustav zaštitnih carina EU nije nikakva novost za proizvođače. Razne privredne subjekte on motivira na različite makinacije. Prisjećamo se, primjerice, afere s miješanjem našeg šećera (od šećerne repice) s kubanskim (od šećerne trske) namijenjenom europskom tržištu. Motiv: profit od trgovačkog sporazuma Hrvatske s EU. Naime, carine na šećer izvan zemalja izvan EU u pravilu iznose 125%. Razlog za carine: proizvodnja svake tone europskoga šećera iznosi $815, a šećera s juga $350. Zbog zaštite svojih seljaka, davanja, porezi i carine za uvoz argentinske govedine u zemlje EU-a iznose 76%. Zaštitne carine na pamučne majice proizvedene u zemljama izvan EU iznose 22,1%. Na duhan one iznose 47,3%. Na pšenične pahuljice 19%. Na banane iz zemalja koje nisu potpisale Cotonou sporazum, 12,5%. Na čelik 9%. Na narančin sok s Floride 8,9%.

Sustav carina postoji kako bi se domaći proizvođači zaštitili od nižih cijena proizvoda drugih proizvođača. Ali taj sustav zaštite nije jedini. Prema podacima Svjetske banke, svaka japanska krava svakodnevno dobiva $7 potpore. Potpora europskim kravama iznosi $2,20 dnevno. Istodobno gotovo više od polovine svjetske populacije živi na manje od $2 dnevno.

OECD procijenjuje da seljaci na zapadu dobivaju 300 milijardi dolara potpore godišnje. Posljedica takvih razmjera subvencija jest "dumping", tj. umjetno snižavanje cijena na svjetskom tržištu, kojim se onemogućava da uzgajivači u siromašnijim zemljama konkuriraju vlastitim cijenama i proizvodima.

Dodatno, elaborirani sustav carinskih zapreka izvoznim artiklima zemalja u razvoju, proizvođačima iz zemalja u razvoju onemogućuje da procesuiraju svoje sirovine poput kave ili šećera, kojima bi se dodala vrijednost njihovim sirovinama.

Ti podaci o svjetskoj trgovini možda najbolje govori o golemim razmjerima nejednakosti najbogatijih i najsiromašnijih zemalja svijeta.

Neki podaci o razlikama u trgovini bogatih i siromašnih zemalja[27]

Godine 2000. zemlje u razvoju primile su 50 milijardi dolara strane pomoći, ali su izgubile 65 milijardi dolara zbog zaštite tekstilnih i poljoprivrednih proizvoda u bogatim zemljama.

Najnerazvijenije zemlje imaju 40% svjetske populacije, a sudjeluju sa samo 3% u svjetskoj trgovini.

Bogate zemlje izvoze dobra i usluge u vrijednosti od 6.000 dolara po glavi stanovnika, a analogni je iznos 330 dolara za zemlje u razvoju, odnosno 100 za zemlje s najnižim dohotkom.

Godine 2001. Mali je primila 38 milijuna dolara američke pomoći, ali je izgubila 43 milijuna na tržištu pamuka zbog američkih subvencija svojim proizvođačima.

Mozambik je primio 136 milijuna dolara europske pomoći, ali je izgubio 106 milijuna na tržištu šećera zbog europskih subvencija.

Ganski uzgajivač kakaoa dobiva 1,2% cijene koju britanski potrošač plaća za čokoladu. Između 1996. i 2000. Gana je povećala proizvodnju kakaoa za trećinu, ali je ukupno za to ostvarila trećinu manje prihoda.

Svaki dan stanovnici najsiromašnijih zemalja gube 1,3 milijarde dolara zahvaljujući nepravednim trgovinskim pravilima. To je 14 više nego što dobiju od strane pomoći.

Sporazum o trgovini iz Dohe mogao bi do 520 milijardi dolara povećati globalne prihode i ukloniti 144 milijuna ljudi iz kategorije siromašnih.

Afrika gubi 50% od svakog primljenog dolara pomoći zbog stalnog pada cijena svojih proizvoda.

Sve intenzivnija zaštita patenata kompanija bogatih zemalja, zemlje u razvoju stoji 40 milijardi dolara, za izradu lijekova, sjemena, softwarea i udžbenika.

Sloboda trgovine? Pravednost u trgovačkoj razmjeni? Ali kako je moguće zaobilaziti pravila Svjetske trgovačke organizacije, Svjetske banke i Sporazum o slobodnoj trgovini? Prvo, tu su ilegalne subvencije. Nedavno je Svjetska trgovačka organizacija proglasila nelegalnim američku subvenciju svojim proizvođačima pamuka u iznosu od 3 milijarde dolara. Prošli mjesec, WTO je objavila da europske subvencije svojim proizvođačima šećera bitno narušava slobodnu trgovinu.

[27] vidi: "Special Report on Free Trade", povodom sastanka na vrhu u Cancunu, *Guardian Weekly*, September 8, 2003. posebno članke Melamed, Claire: "Why poor people would prefer to be protected from free trade"; Elliott, Larry "When dogma meets democracy"; Yorke, Thom "Losing the faith"; Meek, James "The subsidies gap"; Denny, Charlotte and Larry Elliott, "Cash Cows".

Drugo, tu su kršenja multilateralnih sporazuma, pomoću bilateralnih sporazuma s pojedinim zemljama ili manjim regionalnim blokovima. Pomoću tih bilateralnih sporazuma, velike sile (uglavnom Amerika i Europa) stiču za sebe mnogo povoljnije uvjete kojima se zaobilaze odredbe o slobodnoj trgovini. Gorespomenuti podaci pokazuju kako se ti sporazumi sklapaju u ime strane "pomoći", premda je riječ o čisto ekonomskoj računici bogatih: ekonomska "pomoć" nerazvijenima iznosi bitno manje od prihoda koje bi te zemlje ostvarile kada bi se cijene slobodno formirale, odnosno kada bi pristup robama i sirovinama tih zemalja bio slobodan na tržištu zemlje koja daje navedenu pomoć. Istodobno, takvim se bilateralnim sporazumima ukidaju međunarodne odredbe koje inače omogućavaju siromašnima pravo na tzv. "generičke lijekove" u borbi protiv smrtonosnih bolesti.

U Europi (posebno Francuskoj) i Americi postoje jaki lobiji koji inzistiraju na sustavu subvencija i carina. Ali, želi li Europa provesti tzv. Lisabonski plan da do 2010. postane najjača svjetska ekonomija, ona će u ponovljene pregovore oko slobodne trgovine na području usluga, u području na kojem su europske kompanije posebno jake, (nakon propalog sporazuma WTO-a u Cancunu ovoga rujna, sada se govori o tzv. "Ženevskom lipanjskom paketu"), morati ući s nekim koncesijama – u prvome redu na području snižavanja carina i ukidanja izvoznih subvencija. Prošloga su mjeseca Brazil, Tajland i Australija uložile kod WTO-a prigovor protiv EU "šećernog režima". Zemlje u razvoju dale su također do znanja da za potpisivanje bilo kakvog novog smislenog sporazuma o slobodnoj trgovini, očekuju bitnu a ne samo kozmetičku reformu europske "zajedničke poljoprivredne politike" (CAP). Novi ministar trgovine EU, Peter Mandelson, obećao je takve reforme. Ali posve je jasno da će opozicija takvoj reformi u "Staroj Europi" i dalje biti vrlo gorljiva, a reforma teško izvediva. Europa je možda socijalno svjesnija od drugih zemalja posljedica liberalizacije za pojedine slojeve – u prvome za redu seljake, ali je isto tako i svjesna poreznih opterećenja, tj. ekonomske cijene takvih subvencija, koje opterećuju cijelu ekonomiju. U rogovima te dileme, Europa je dosad birala "zatvaranje", ali će za ekonomsku ekspanziju očito biti potrebno "zagristi metak".

Nerazvijene zemlje suočene su sa sličnim, i još težim socijalnim dilemama. Primjerice, WTO je u travnju ove godine odlučio da je meksička politika davanju pristupa telefonskim uslugama najsiromašnijima – i prisila da kompanije vlasnici subvencioniraju izgradnju infrastrukture regija bez pristupa novim komunikacijama, nelegalna, tj. da krši Opći sporazum o trgovini i uslugama (GATS). Politika liberalizacije dakle podrazumijeva da se socijalni troškovi

nejednakosti (u komunikacijama) i izgradnje infrastrukture nastali privatizacijom usluga, prebacuju se na državu.

U tim novim pregovorima o međunarodnoj trgovini, zemlje u razvoju moći će se i htjeti otvarati, tj. liberalizirati uslužne (tj. javne) djelatnosti, upravo u onoj mjeri u kojoj će razvijenije biti sklone prihvaćati liberalnu trgovinu njihovih proizvoda i usluga. Zemlje u razvoju posve su shvatile važnost liberalizacije međunarodne trgovine, i katkada dramatičnu cijenu "zatvaranja". Ali isto su tako shvatile i sve mehanizme njezinog blokiranja. Stoga će razvijene zemlje u sljedećim krugovima sporazumijevanja oko liberalizacije trgovine morati prihvatiti načela recipročnosti, pariteta i pravednosti. A ako to ne uspije, razvijenima naravno ostaje staro ali vrlo nepopularno, skupo i u biti neučinkovito sredstvo: vojno podjarmljivanje.

Novi nepotizam: rađa li se novo plemstvo?

U izuzetnoj sociološkoj knjizi *U pohvalu nepotizma. Povijest obiteljskih pothvata od Kralja Davida do George W. Busha*[28] Adama Bellowa, sina Saula Bellowa naveden je indeks "američkog nepotizma" od preko 20 stranica poznatih rodjaka i netjaka u politici, biznisu, sportu i umjetnostima. Premda nam se može učiniti samorazumljivim da su određene sposobnosti obiteljima "u krvi" ili da se neke tehnike legitimno zadržavaju u obitelji, moralo bi nas zgroziti da se niz funkcija nasljeđuje i u današnjoj demokratskoj politici.

Kada je riječ o američkoj politici, tu su u prvome redu predsjednici George Bush stariji i mlađi. Brat sadašnjeg američkog predsjednika Jeb Bush ponovno je izabran za guvernera Floride. Uostalom i njegov tadašnji suparnik, Albert Gore, također je imao jake dinastičke argumente. Još upečatljiviji primjer bila su braća Kennedy (uz druge, još žive i vladajuće članove dinastije), kao i članovi dinastije Roosevelt. Hilary Clinton je također postala senatorica. Ali osim dinastičkog nasljeđivanja, riječ je i o dinastičkim izborima: Nekoliko članova američkog vrhovnog suda izabrao je Bush senior. Michael Powell, sin Colin Powella, postao je predsjednik komisije Nacionalnih komunikacija. Elaine Chao, žena Senatora McConella, postala je u ovoj administraciji ministrica rada. Eugene Scalia, sin suca vrhovnog suda Antonina Scaliae, i kćer suca Williama Rehnquista postali su članovi egzekutive u ministarstvu zdravstva. Elaine Cheney, kćer Zamjenika predsjednika, postala je pomoćnica ministra obrane, a njezin suprug glavni savjetnik Ministarstva financija.

Jane Fonda, Liza Minnelli, Tatum O'Neal, Richard Zanuck, Michael Douglas, Vanessa Redgrave, Sally Field, Douglas Fairbanks, John Huston, Sissy Spacek, Warren Beaty imali su poznate holivudske glumce očeve ili majke. Ako je nekoć to bila iznimka, danas je postalo pravilo: Casey Affleck, Jennifer Aniston, David, Alexis, Patricia Arquette, Peter Aykroyd, Adam Arkin, braća Baldwin, Drew Barrymore, Jim Belushi, Shari Belafonte, Lorraine i Elizabeth Bracco, Jeff i Beau Bridges, Matthew Broderick, Ronnie i Scott Caan, Nicholas Cage, Frank Capra III, braća Carradine, George Clooney, Jamie Lee Curtis, sva djeca Kit Culkina, John, Joan, Bill, Susie i Ann Cusack, Guillaume i Julie Depardieu, Laura Dern, Robert Downey Jr., Kevin Dillon, Eric Douglas, Miguel Ferrer, Richard i Lorin Dreyfus, Melanie Griffith, Gwyneth Paltrow, Kate Hudson, John Klark Gable, Laure Holden, Fraser Heston, Jim Hanks, Helen Hunt, Anjelica Huston, Timothy Hutton, Angelina Jolie, Ashley Judd, Nastassja Kinski, Juliette, Deirdre i Ligthfield Lewis, Jenny Lumet, Charly Matthau, Chris Penn, Dedeee Pfeifer, Jula i Eric Roberts, Charlie Sheen, i Ramon i Emilio Estevez, Christian i Ryan Slater, Mira Sorvino, Frank Stallone, Ben Stiller, Kiefer Sutherland, Don i Patsy Swayze, Joey Travolta, samo su neki primjeri. Tu su naravno režiserski

[28] Bellow, Adam. 2004. *In Praise of Nepotism. A History of Family Enterprise from King David to George W. Bush*, Anchor Books, New York.

rođaci u obitelji Coppola, Bob Reiner, Steven Bochco i njegova djeca. U drugim kinematografskim zanimanjima nalazimo istu priču. (Kod nas su primjeri članovi obitelji Šovagović).

U glazbi su slični primjeri Sean i Julian Lennon, Jakob Dylan – sin Ringa Starra, Enrique Iglesias, Whitney Huston, Natalie Cole, Monica Mancini, Chynna Phillips, Elijah Blue (sin Cher i gitarista Allmana), Norah Jones (kći Ravi Shankara), glazbenici obitelji Newman, Stingov sin Jake, Emma Townshend, Rufus Wainwright, Sheryl Crow, Amy Helm, Beyonce Knowles, braća Jackson, Patsy i Peggy Lynn, Dave Brubeck i njegova četiri sina, jazzistica Jeanne Peterson i njezina djeca, Quincy Jones, Irving Basie, Art Blakey, Denardo Coleman, Vince Tatum i brojni drugi. (Kod nas sličan primjer predstavljaju recimo članovi obitelji Novković.)

U književnosti su najpoznatiji primjeri otac Kingsley i sin Martin Amis, sestre Margaret Drabble i A. S. Byatt, braća Barthelme, Christopher Tolkien i unuk Simon Tolkien, Molly Jong, Gautama Chopra, Cory Doctorow, Tama Yanowitz, Shiva i V. S. Naipaul, Margaret Salinger, Mark Vonnegut, David Updike, Marcel i Alexander Theroux. (Kod nas su tu primjerice Slavenka Drakulić i Rujana Jeger).

U biznisu također postoji nasljeđivanje titula i funkcija. Gotovo 90% svih američkih poduzeća, i 40% najbogatijih, vode ili kontroliraju članovi utemeljiteljskih obitelji. Na čelo Disneya i Forda ponovno su zasjeli članovi utemeljitelja. Tu su i poznate dinastije Murdoch, ili kompanije Goldman, Sachs, Kuhn, Loeb, Lehman, Xox, Knigt-Ridder, McDonnell Douglas, Marriott, Levi-Strauss, Carlson, Bechtel, Reynolds itd.

Svi su ti primjeri samo vrh ledene sante američke dinastičke politike. Novinarka Helen Thomas[29] tvrdila je kako Bushova je administracija "postala obiteljski posao, koji smrdi na nepotizam", a prema Andrewu Sullivanu[30], "Sav taj nepotizam, ozbiljan je znak kako se američka politička klasa sve više izdvaja iz svijeta."

Prisjećamo se kako je ne tako davno u našoj politici bilo pokušaja stvaranja jedne nove dinastije (i novih "stališa"), a tajni devizni račun bivšeg predsjednika (tj. njegove supruge) bila je kap koja je prelila čašu naše političke tolerancije. Razne afere članova predsjednikove obitelji bile su možda glavni argument za promjenu vlasti. (I u ranijem sustavu bilo je brojnih korupcijskih afera i manje očitih namještanja "sinova i rođaka" ali se zbrinjavanje članova obitelji nije odvijalo dinastičkim putem.)

Ali u "najdemokratskijoj zemlji svijeta", tj. u Americi, političko se odlučivanje, kako pokazuje Adam Bellow, oduvijek vodi preko intenzivnih dinastičkih igara. "Unatoč duboko ukorijenjenom uvjerenju da su političke dinastije ne-američke,

[29] Thomas, Helen. 2001. "Bush keeps it all in the family", Friday, August 17, FreeRepublic.com
[30] Sullivan, Andrew. 2002. "Nepotism Watch", vidi: http://www.andrewsullivan.com/index.php?dish_inc=archives/2002_11_10_dish_archive.html

upravo je suprotno istina." To nas ne treba čuditi. Nepotizam, tj. "prevelika briga za rođake", oduvijek je dio povijesti. "Nepotizam nije kulturni konstrukt, već čvrsta biološka činjenica, nagon temeljan poput spolnosti i agresivnosti". Nepotizam je, tvrdi Bellow, način kanaliziranja osnovnih socijalnih i bioloških problema: braka, reprodukcije i nasljeđivanja. Stoga sva društva evoluiraju izgradnjom neke vrste nepotističke formule. Primjerice, u staroj vrsti nepotizma, oličenoj u mafijaškoj obitelji Gambino (Kum I, II), osim rodbinskih veza, postoji i institucija "kumstva", kojom se osnovna obitelj, rod ili klan spajaju s ne-srodnicima. Obitelj je model socijalnosti, a "kumstvo" pravilo spajanja nesrodnika pod okriljem "časti". U izgradnji te "formule" sukobljavaju se načela nasljeđivanja i zasluga.

Unatoč sjajnoj dokumentaciji o pretvaranju nekih današnjih profesija u kaste, Bellow smatra da je današnji američki nepotizam blagotvoran. Prema Bellowu, idealna situacija bila bi uspostava ravnoteže dvaju načela - nasljeđa i zasluga, a tu je ravnotežu upravo postigao karakteristični američki oblik meritokratskog nepotizma.

Novi nepotizam izvire iz želje djece da se priklone roditeljskom zanatu, a ne iz zaštite roditeljske moći ili interesa. Novi je nepotizam adaptacija koja ima ugrađeni meritokratski mehanizam: opstaju ionako samo oni koji zaslužuju da opstanu. Dok se u starom nepotizmu nečijim zapošljavanjem ili postavljanjem na neko funkcionalno mjesto, ugrožavalo pravo (šansa za) drugoga, u novom nepotizmu postoje sredstva kontrole: Djeca danas moraju zaslužiti svoj položaj bez obzira kako su do njega početno došli. Prema meritokratskom načelu moramo se prvo dokazati kako bismo dobili posao, a prema novo-nepotističkom načelu, dokazati se moramo poslije, jer u suprotnom završavamo kao i bilo koji drugi nesposobnjaković. "Upravo takve vrste nepotizma Amerika treba više, a ne manje."

Ali što je loše u određivanju položaja prema zaslugama i sposobnostima? Prema Bellowu, elita koja smatra da smije vladati zbog svojih "zasluga" ne smatra da ikome išta duguje. Ona je pokidala sve etičke veze s ljudima, postala je nesenzibilna i neodgovorna prema manje uspješnim ljudima. Bellow smatra da je "čista" meritokracija odgovorna za sebičnost, za veliki broj propalih brakova, samohranih majki i sl. Naši izbori na polju reprodukcije i biologije ne mogu nadomjestiti brak i prirodnost pružanja i davanja. "Stoga povratak hereditarnog i dinastičkog načela u srce američke elite predstavlja važan korektiv ekstremnim tendencijama meritokracije. Jer, meritokraciji koja je iskorijenila nepotizam nedostaje humanizirajući element."

Zagovaranje meritokracije često je licemjerno, jer mnogi zagovornici zasluga rijetko odriču djeci šanse u ime apstraktnih načela pravednosti. "Premda apstraktno optužujemo nepotizam, posve smo spremni tolerirati ga ako nam se čini da je njegov korisnik vrijedan ili pokaže svoju vrijednost aposteriori. Stoga, američki nepotizam nije nepotizam feudalne aristokracije; još je manje grčka ili rimska oligarhija, indijska kasta, kineski klan, afričko pleme ili australski i amazonski rod. On je vrlo fleksibilna adaptacija stvorena da zadovolji potrebe mobilnog i pluralističkog društva." Jer kada se nepotizam pokaže nesvrsishodan, tj. kada osoba nije bila vrijedna nepotističkoga napora, javnost se okomljuje i na dobročinitelja i na korisnika. U tom slučaju loš nepotizam postaje zločin kojim sebe sami kažnjavamo.

Istina je da nepotizam često nagrađuje nekompetentnost i neučinkovitost, i da uništava ideale konkurencije utemeljene na zasluzi a ne na podrijetlu. Međutim, prema Bellowu, podaci o obiteljskom doprinosu kapitalizmu nesumjerljivo su pozitivniji. "Da to nije bilo tako, američka ekonomija ne bi postala pogon napretka".

Današnji "meritokratski" nepotizam počiva na sljedećoj formuli: 1. *nemoj me blamirati.* Za nepotističku uslugu odgovoran je protektor, patron, pa se zao glas nepota vraća patronu. 2. *Nemoj sebe blamirati*. Privilegij zapošljavanja ili rođenja moraš nadoknaditi time što ćeš raditi više i bolje od drugih. Zasluge se ne nasljeđuju, stoga ih moraš steći bez obzira na podrijetlo svoje funkcije. 3. *Šalji dalje*. "Impuls da pomognemo svojoj djeci smatramo posve časnim. Nema neposredne koristi osim očekivanja da će se djeca brinuti za svoje roditelje, odnosno da će ono što su dobili prenijeti na sljedeću generaciju".

Podaci koje Bellow iznosi su zapanjujući. Ali Bellow svojim "novim" nepotizmom, opravdanjem nepotizma, traži ono čega u nepotizmu u biti nema. Tradicionalne vrijednosti ne stječu se, niti se obnavljaju nepotističkim ponašanjem. Osim toga, nepotizam nije jedini mehanizam održavanja čvršćih, prirodnijih i humanijih veza među ljudima. Ako je Amerika u svojem meritokratskom nagonu otišla u jednu krajnost, Bellow predlaže lijek koji je gori od same bolesti. Nagon za pomoć vlastitoj djeci i rođacima možemo ostvarivati na različite načine. Demokratski je način da im pružimo šansu za svoj izbor. Međutim, kada se određene profesije pretvaraju u kaste, one ugrožavaju bitan dio suvremene civiliziranosti. I premda smo često skloni o nepotističkom činu suditi od slučaja do slučaja (već prema tome je li nepot dobar ili nije), nema sumnje da širenje nepotizma ugrožava temelje današnje demokratične

civiliziranosti, i da bismo je unatoč dubioznim "humanizirajućim efektima" trebali na svakom koraku iskorjenjivati.

Jedan svijet prema Peteru Singeru

Peter Singer, australski profesor bioetike sa Sveučilišta Princeton, vjerojatno najutjecajniji etičar današnjice, poznat po kontroverznim stavovima o aktivnoj eutanaziji i pravima životinja o kojima je pred nekoliko godina održao predavanja u Zagrebu, zagovornik tzv. "ljevičarskog utilitarizma" u etici, objavio je nedavno još jednu – ovaj put nekontroverzniju knjigu o etici globalizacije, pod naslovom *Jedan svijet*[31]. Međutim, Singer čak i kada argumentira stavove s kojima se većina ljudi može složiti, svojom intelektualnom hrabrošću on redovito privlači bijes protivnika. Tako je primjerice u veljači 2001. godine u Oxfordu, u ciklusu predavanja Amnesty Internationala, pred vrlo nesklonom publikom podržao vojnu akciju NATO-a protiv Miloševića.

Knjiga *Jedan svijet. Etika globalizacije* ističe argumente u prilog globalizaciji. Međutim, nije riječ, kako bi netko nasumce pomislio, o zagovaranju ekonomskog liberalizma ili imperijalizma, već upravo obrnuto – budući da sve stanovnike svijeta spajaju nove tehnologije, jedinstveni ekonomski sustav, zajednički okoliš (ili točnije, posljedice postupaka udaljenih stanovnika svijeta), potreban je nov, zajednički svjetski okvir za etičko djelovanje.

Rušenje Svjetskog trgovačkog centra ilustrira tu novu međusobnu povezanost ljudskih djela: "Terorizam je integrirao naš svijet u jedinstvenu zajednicu na nov i grozan način". Možda po prvi put u povijesti čovječanstva više doista nije moguće biti otok (ne pitaj kome zvono zvoni, tebi zvoni). Nažalost svjetski pravni i politički sustav više ne odgovara zahtjevima koji se postavljaju pred takvu jedinstvenu zajednicu. "Teza ove knjige jest tvrdnja da će o etičkim odgovorima na ideju da živimo u jednome svijetu ovisiti kako ćemo izaći iz ere globalizacije (odnosno hoćemo li iz nje uopće izaći)." Što to znači? Dosadašnja etika oblikovala se u skladu sa socijalnim okvirom vezanim za obitelj, pleme, naciju ili državu. Stoga je etika bila parohijalna (lokalna). "Ako je skupina kojoj trebamo pravdati svoje postupke pleme ili nacija, onda će moral vjerojatno biti plemenski ili nacionalistički. Ako je međutim komunikacijska revolucija stvorila globalnu publiku, možda ćemo shvatiti kako je potrebno da naše ponašanje opravdamo cijelome svijetu.. Ta promjena stvara materijalnu osnovu za novu etiku koja će služiti interesima svih ljudi koji žive na ovome planetu, što nijedna dosadašnja etika, unatoč velikoj retorici, nije uspjela učiniti."

[31] Singer, Peter. 2002. *One World. The Ethics of Globalization*, Yale University Press.

Prvi okvir za novo etičko ponašanje predstavlja ekologija. U prvome dijelu knjige "Jedna atmosfera" Singer na primjeru emisije plinova pokazuje kako u području ekologije ponašanje jednih (zagađivača) utječe na druge. Međutim, pokušaji da se stvori međunarodni pravni okvir za regulaciju globalnog zagrijavanja (odnosno količine ispušnih plinova) na konferencijama Ujedinjenih naroda u Kiotu, Riu, te u Haagu, Bonnu i Marrakeshu nisu u potpunosti uspjeli jer najveća svjetska sila, Sjedinjene Države, nije potpisala međunarodni Kioto Protokol (1997.) Polemizirajući s Bjoernom Lomborgom, poznatim autorom djela *Skeptični ekolog*[32], Singer zaključuje da je teško doći do ispravnih brojki o koristima i štetama ekološkog zagađenja, stoga predlaže četiri načela za opravdanje i izračun korisnosti: 1. zagađivač treba platiti, odnosno načelo "ti si pokvario, ti i popravi"; 2. Egalitarno načelo "jedna osoba, jedan glas" (kao utilitarist, Singer priznaje da to nije nužno utilitarno načelo, ali da je ono najbolji kompromis za demokratsko rješavanje problema; 3. načelo alokacije dobara bogatih siromašnima. Tim načelom Singer nudi utilitarnu verziju ili tumačenje Rawlsove filozofije pravde; 4. načelo alokacije teškoća (kojim bi veći - ne samo monetarni doprinos trebao pasti na bogate zemlje).

Drugi, i možda najvažniji oblik globalne povezanosti jest ekonomski. U dijelu o "jednoj privredi" navodi se povijest i kritike postupanja Svjetske trgovačke organizacije i Svjetske banke koje prema Singeru dovode do sve većih razlika između bogatih i siromašnih. Primjerice: 15% svjeske populacije posjeduje 80% svjetskog bogatstva, a 46% najsiromašnijih tek 1,,25%. Najbogatija tri stanovnika svijeta posjeduju više negoli iznosi ukupni zbroj nacionalnog proizvoda svih nerazvijenijih zemalja, odnosno 600.000 stanovnika. Razmjeri nejednakosti bogatih i siromašnih povećavaju se. Godine 1960. odnos je bio 30:1; 1990. godine porastao je na 60:1, a godine 1997. iznosio je 74:1. Očekivano trajanje života u razvijenim nacijama iznosi 77 godina, a u nerazvijenima 48. Singer ističe brojne rasprave, primjerice norveških znanstvenika Melchiora, Tellea i Wiiga, prema kojima su se razlike gornje trećine i doljnje trećine stanovništva u stvari smanjile, kao i tvrdnje Linderta i Jeffersona, prema kojima za porast nejednakosti nije odgovorna globalizacija o ne slaže se s glavnim protagonistima antiglobalistima, poput Martina Khora i Vandane Shive kao niti s većinom kritičara WTO-a, jer zastupa ideju *jednoga, zajedničkog svijeta* kojemu su potrebna zajednička pravila igre. Međutim, Singer navodi podatke, koji se danas sve više javno ističu, kako režim slobodne trgovine vrijedi samo onda kada to odgovara "velikim" zemljama. Kako bi zaobišle pravila igre o slobodnoj trgovini kada im to ne

[32] Lomborg, Bjoern. 1998. *The Skeptical Environmentalist. Measuring the Real State of the World*, Cambridge University Press, Cambridge.

odgovara, razvijene zemlje svijeta uvode "norme kvalitete" ili slične pseudo-carinske protekcionističke mjere. Slično vrijedi i za poljoprivredne subvencije kod najrazvijenijih. Takvim se mjerama krše pravila igre i uvodi ekonomsko nepravo.

Ta ekonomska "nepravda" koincidira s političkom odnosno pravnom "nepravdom". Singer posebno ističe pokušaje stvaranja međunarodnoga prava, primjerice konvencijama s područja kriminalnoga prava. Singer dokazuje kako je uvođenje Međunarodnoga svjetskog suda (utilitarno) najelegantnije i najpravednije rješenje. Međutim, čak ni na tome području velesile, pogotovo Sjedinjene države, ne postupaju dosljedno. Ne samo da Sjedinjene države nisu potpisale Rimsku konvenciju o osnivanju Svjetskoga suda, već su nedavnim hapšenjem navodnih terorista koji nisu njezini građani, korištenjem dokaza koji ne moraju biti javni, narušili elementarne oblike međunarodnoga i krivičnoga prava.

Naposljetku, u četvrtome dijelu, riječ je o nužnosti pomoći slabijima, o nužnosti intervencije (čak i vojne) kada je riječ o kršenjima ljudskih prava u nekim državama, koje međutim pretpostavljaju uspostavu "jedne zajednice": "Moramo se upitati je li bolje nastaviti živjeti u zamišljenim zajednicama koje zovemo nacionalne države ili da se počnemo smatrati članovima zamišljene zajednice koja se zove svijet."

U Singerovoj knjizi *Jedan svijet* ne postoji gotovo ništa čemu bi netko želio proturječiti, posebno stoga što je uglavnom riječ o sociološkim primjerima nedosljednosti bogatih zemalja. Ali iz zbirke tih sociooloških primjera vrlo je jasna Singerova poruka: kao što je nekoć vrijedilo za sustave morala koji su se odnosili na nacionalne države, tako nam i danas moralna dosljednost govori kako bi svjetski sustav prava, socijalne pravde, ekologije i ekonomije (u kojoj bi se poštovala univerzalna pravila igre) bio daleko učinkovitiji i pravedniji. Premda se mnogim ljudima čini kao da već živimo u takvome svijetu (a da on ipak nije pravedan), po Singerovom mišljenju postoje još brojni moralni zadaci koje bismo morali izvršiti kako bismo postigli pravedni sustav jednoga svijeta. Jedan od najvažnijih jest da sebe, umjesto građana nacionalne države ili neke druge lokalne zajednice, počnemo smatrati građanima svijeta. Premda bi se većina građana svijeta s takvim zaključkom i obavezom rado složila, ipak preostaje jedno važno, u Singerovoj knjizi neodgovoreno pitanje: dok je nacionalna država (ili lokalna zajednica) služila kao kakav-takav oslonac kontrole postupanja onih koji imaju moć, smatra li Singer da bi taj zadatak kontrole moći s obzirom na slobode pojedinca, uspostavom jedinstvenog svijeta i poretka postao lakši?

Povijest i stvarni svijet ne upućuju na zaključak da su velike zajednice bile nužno demokratičnije, i da su njihovi predvodnici samo zbog veličine tih zajedinca obraćali više pozornosti građanskim slobodama pojedinca.

Obnavljanje suvereniteta država

Prije desetak godina vladajuća politološka teorija bila je liberalna teorija države – što manje države ili što slabija država – to bolje. Međunarodna zajednica i "novi svjetski poredak" pod utjecajem globalne filozofije liberalizma stjecali su sve više legitimnosti, a mnogi su u pitanje dovodili pojam suverenosti država. Otkako se pokazalo da je "međunarodna zajednica" isuviše spora i nedjelotvorna u rješavanju sukoba u trećem svijetu i otkako su teroristički napadi na SAD pokazali kako nejake države ne mogu držati pod kontrolom masu nezadovoljnika, globalna paradigma se bitno promijenila. SAD su počele djelovati unilateralno, pokretati preventivne ratove, a postavilo se i najbitnije pitanje: što državu čini državom? Kako izgraditi državu u uvjetima njezina potpunog sloma, ili kako početi ispočetka s njezinim formiranjem? To je tema najnovije knjige "Izgradnja države. Vlade i svjetski poredak u 21. stoljeću"[33] vjerojatno najpoznatijeg sociologa današnjice – Francisa Fukuyame, autora nekoliko iznimno važnih knjiga za društvene znanosti u posljednjih petnaestak godina: *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, *Povjerenje*, *Veliki prekid* i *Naša post-ljudska budućnost*.

Događaji posljednjih nekoliko godina pokazali su kako se ne možemo oslanjati na liberalnu koncepciju minimalne države. Neki su teoretičari zbog toga tvrdili da je "demokracija bila samo trenutak", i da će u dilemi "sigurnost ili sloboda" ljudi sve češće birati autoritarne režime koji će im garantirati sigurnost, kada im već ne mogu osigurati blagostanje. Jer u državama koje nemaju jake institucije i razvijeno građansko društvo, demokracija pod krilaticom slobode često pokreće etničke sukobe i građanske ratove.

Doista je čudno, tvrdi Fukuyama, kako vrlo dobro znamo pokrenuti ekonomiju, obnoviti infrastrukturu, a da pri tome ne znamo kako izgraditi dobre državne institucije – stoga tu grešku treba ispraviti. SAD su se odnedavno suočile s izgradnjom država, poput Afganistana i Iraka, koje su prethodno "razmontirale". Premda postoje i organizacijski razlozi zbog kojih konstrukcija tih "novih" država ne uspijeva, pokazalo se da demokracija i "zdravi temelji ekonomije" nisu dovoljni da država postane sposobna za opstanak. Iskustva u Somaliji, Bosni, Istočnom Timoru, na Kosovu i drugdje pokazuju nekoliko važnih dilema, zbog kojih izgradnja država ne može biti predmet "znanosti" kao što je to primjerice ekonomija. U prvom poglavlju "Dimenzije državnosti koje nedostaju" Fukuyama

[33] Fukuyama, Francis. 2004. *State-building. Governance and the world order in the 21. century*, prijevod na hrvatskome: *Izgradnja države. Vlade i svjetski poredak u 21. stoljeću*, Izvori, Zagreb, preveo Zvonko Tomić.

obrađuje **dilemu opsega i efikasnosti države**. Što je broj funkcija koje se državi stavljaju u zadatak veći, to je sposobnost ili efikasnost u njihovoj provedbi manja. Tako su se neke zemlje, poput Novog Zelanda, Japana ili Rusije, morale odreći realizacija nekih elaboriranih državnih funkcija kako bi bile efikasnije u realizaciji njihovog manjeg opsega. Ostvarenje većeg spektra prava predstavlja veće opterećenje za proračun, a nove i nejake države obično se konstituiraju tako da šire svoje funkcije kako bi se najširim slojevima prikazale kao "legitimne", premda za njihovo ostvarenje nemaju sredstava. Pod utjecajem raznih "legitimnih" prava pojedinih slojeva stanovništva, demokracije mogu devoluirati: razni slojevi mogu početi "rentirati" svoj položaj (primjer – naša sveučilišta); država se može početi ponašati pokroviteljski prema raznim slojevima (primjer – naši seljaci); kada elita na vlasti dodjeljuje opće dobro samo vlastitoj klijenteli ili rodbini, može doći do klijentelizma i "neopatrimonijalizma" (primjer – Tuđmanovi "stališi" ili 200 bogatih obitelji), a često dolazi do populizma ili korupcije. Zbog toga je, kako kaže Fukuyama, "institucionalizam ponovno počeo dobivati na važnosti".

Posve nalik dilemi opsega i efikasnosti jest druga dilema, **dilema delegiranja odluka**, tj. **dilema uprave**, odnosno dodjele diskrecijske slobode odlučivanja pojedinim državnim razinama. Autoritarna uprava (bez delegiranja odluka) ima prednost pred "demokratskom" pri izvedbi vrlo specifičnih programa, ali ona je vrlo neefikasna u djelatnostima niske specifičnosti, kada se u jednoj glavi ne mogu sakupiti sve relevantne informacije za njihovu izvedbu, ili kada nije jasno koji bi se ciljevi (ili "prioriteti") trebali ostvarivati. Institucije visoke specifičnosti i niskog transakcijskog obujma su primjerice centralno bankarstvo, dok je primjerice institucija savjetovanja pri izboru karijere vrlo nespecifična ali ima visok transakcijski obujam. Ali specifičnost i transakcijski volumen tih institucija može se s vremenom mijenjati – stoga je, kako kaže Fukuyama, "znanost o upravi" više umjetnost negoli znanost. Za naše je prilike zanimljiva Fukuyamina teza o "vladavini zakona": "Mnogi ljudi govore o vladavini zakona kao da je to neko stanje koje postoji ili ne postoji. Ali pravni su sustavi zapravo aktivnosti niske ili srednje specifičnosti s velikim transakcijskim obujmom. Uvođenje vladavine zakona ne uključuje samo stvaranje zakona, već i stvaranje sudova, obrazovanje sudaca, odvjetničke komore i mehanizme za primjenu zakona. Uspostavljanje takvog sustava jedan je od najsloženijih administrativnih zadataka koje graditelji države trebaju ostvariti."

Ta se dilema još više zaoštrava u uvjetima nejakih država, naime u slučajevima država koje traže ili dobivaju stranu pomoć. Tada dolazi i do tzv. **donatorske dileme**, za koju također ne postoje univerzalna i dobra rješenja. Države ili

agencije-donatori stavljeni su pred sljedeću dilemu: ako žele svrsishodno riješiti neki problem, recimo širenje side u središnjoj Africi, one će to najbolje učiniti ako postave vlastitu infrastrukturu i ako izaberu najbolje pojedince za izvođenje tog programa. Ili, na sličan način, one mogu uvjetovati davanje donacija tako da prisile države da učine ono što bi trebalo. Međutim, takvim ponašanjem, tzv. "tvrdom tj. uvjetovanom ljubavlju", one smanjuju socijalni kapital zemlje kojoj pomažu. Kada vanjski stručnjaci po realizaciji programa odu iz zemlje primatelja, te zemlje nemaju ništa bolju socijalnu infrastrukturu negoli su je imale prije (a često je ta situacija i gora, jer najbolji domaći stručnjaci odlaze s donatorima u inozemstvo) pa se stanje vraća na nultu ili još lošiju točku. S druge strane, ako donacije nisu uvjetovane, tada je izvjesno da se novac neće namjenski trošiti, pa će se problem zbog kojega postoje donacije rješavati bitno slabije. Fukuyama navodi primjer dvaju strategija doniranja: USAID koja je vrlo specifična, ali ne pojačava domaći socijalni kapital, i NED (National Endowment for Democracy), skup projekata koji pojačavaju socijalni kapital tj. sposobnosti u zemljama kojima se donira novac.

Brojni nedavni primjeri uspostava novih država prema Fukuyami pokazuju kako postoje tri faze izgradnje ili pojačanja "slabih" država. U prvoj je fazi najvažnija postkonfliktna obnova: "uspostava stabilnosti dovođenjem snaga sigurnosti, policije, humanitarne i tehničke pomoći za obnovu električne i vodovodne mreže, bankovnog i platnog sustava. Ako je propala država dovoljno sretna da uz međunarodnu pomoć (kao u slučaju Bosne) ostvari barem nešto od stabilnosti, tada započinje druga faza." U drugoj fazi cilj je stvaranje samoodrživih institucija koje će preživjeti kada strana pomoć nestane. Napokon, u trećoj fazi, u kojoj su državne vlasti relativno stabilne, u kojoj postoji neovisna centralna banka, treba pojačati institucije za održanje djelatnosti niske specifičnosti poput obrazovanja i pravnog sustava, institucije koje će dugoročno osiguravati stabilnost dotične zemlje.

Fukuyama dileme "novih" ili "nejakih" država naposljetku pokušava primijeniti i na trenutačni odnos dviju dominantnih političkih i državotvornih filozofija – onih SAD-a i Europske unije. Shematski: u dilemi opsega i efikasnosti, SAD drže da je efikasnost izvedbe legitimnih funkcija važnija od opsega, dok EU trenutno postavlja pitanje legitimnosti unilateralnih akcija SAD-a, ali zanemaruje važnost efikasnosti u rješavanju problema. Slično je i s dilemom uprave: SAD smatraju da međunarodne organizacije (poput Ujedinjenih naroda), kada ne uspijevaju efikasno riješiti svjetske probleme nemaju legitimitet u sprečavanju njihovih zemalja članica da to učine same.

"Izgradnja države" još je jedan Fukuyamin biser na publicističkom i društveno-znanstvenom tržištu. Fukuyama ima izuzetan osjećaj za aktualnost i izvrsno artikulira glavne svjetske probleme. Mnoge ideje knjige, primjerice o nesposobnosti država da brzo mijenjaju vlastiti "institucionalni dizajn", i o stabilnom ali suboptimalnom ustroju vlastitih institucija, mogu postati samostalni predmet obrade nekih novih knjiga.

Zašto društva propadaju?

"Zašto društva propadaju?", velika je socijalna tema koju su stoljećima obrađivali povjesničari, filozofi, sociolozi, politolozi i ekonomisti. Spengler i Toynbee početkom prošlog stoljeća tvrdili su da su kulture i civilizacije poput organizama koje imaju svoj životni vijek – svoju biološku sudbinu. Malthus je tvrdio da društva propadaju zbog gladi i ratovanja jer geometrijskog porast ljudske populacije ne može prehraniti aritmetički porast sredstava prehranjivanja. Marx je tvrdio da do društvenog kolapsa dolazi zbog neminovnog sukoba "proizvodnih snaga" i "proizvodnih odnosa". Jared Diamond, ekolog, evolucijski biolog, profesor fiziologije na medicinskom fakultetu sveučilišta UCLA, ponudio je novi niz odgovora na to pitanje u nedavno objavljenoj knjizi *Kolaps. Kako društva izabiru između propasti i preživljavanja*[34].

I prethodna Diamondova knjiga, *Puške, bakterije i čelik. Sudbine ljudskih društava* bavila se sličnom temom – društvenim opstankom i civilizacijskim napretkom. U toj je knjizi društveni razvoj povezan s gustoćom stanovništva, viškom hrane, razvijenijom podjelom rada, uvođenjem centraliziranog pravnog sustava, stalnom vojskom. Zbog društvene gustoće i intenziteta komunikacije stanovnici takvih društava izloženiji su prirodnim agensima, virusima i bakterijama, ali i ranije razvijaju imunitet, koji će im, uz "oganj i mač" pružati selektivnu prednost u osvajačkim pohodima na djevičanske populacije.

Ali ratovi se najčešće pojavljuju nakon niza "sušnih godina", kao reakcija na glad, u trenucima kada je propast kulture već na vidiku. U trenutku dolaska Španjolaca, Inke i Maye već su bile iscrpljene glađu. Često se govori kako je i komunistički blok propao zbog "gladi" stanovništva prema zapadnjačkom obilju.

U knjizi *Kolaps* Diamond raspravlja o ekološkim uzrocima društvene propasti ili uspjeha. Klima i raspoloživost resursa predstavljaju najbitniji okvir za preživljavanje, ali prema Diamondu oni nisu "sudbina", jer društva biraju načine ophođenja sa svojom okolinom. "Neodrživa praksa proizvodnje dovodi do iscrpljivanja i ekološkog uništenja, manjka hrane, gladi, i ratova za sve skromnije resurse. Napokon, zbog ratova i bolesti populacija počinje stagnirati, a društvo počinje gubiti svoju političku, ekonomsku i kulturnu složenost koju je razvilo na svojem vrhuncu... U najgorim slučajevima potpunog kolapsa, svi članovi društva emigriraju ili umiru." Kolaps često slijedi neposredno nakon vrhunca kulturnog

[34] Diamond, Jared. 2005. *Collapse. How Societies Choose to Fail or Survive*, Allen Lane, London.

razvoja. To se zbiva zato što je društvo nesposobno promijeniti praksu ili sklop vrijednosti koji ga je doveo do vrhunca, ali je u uvjetima smanjenih resursa postao kontraproduktivan.

Društva propadaju kada ne predvide nadolazeću katastrofu, kada ne vide probleme kada oni postoje, ili ako ne znaju riješiti problem koji se već pojavio. I zbog toga propasti civilizacija u prošlosti nose svoje pouke. Ekološki, današnja društva u pravilu troše više obnovljivih resursa nego što "investiraju". Ali glavni je razlog društvene propasti neprilagođavanje društvenih vrijednosti danim okolnostima, odnosno nesposobnost društva da promijeni svoje vrijednosti i navike kada se promijene okolnosti. Izolirana kultura Uskršnjih otoka propala je jer je sjekla šume za podizanje svojih golemih kamenih statua, dugo nakon što je postalo jasno da drva za stanove i ogrjev više neće biti. Umjesto da se ugledalo na Inuite, tako da promijeni svoje prehrambene, tehnološke i socijalne navike, vikinško je društvo na Grenlandu propalo jer je održavalo način proizvođenja i ponašanja iz svoje domovine – Norveške, sječu drveta, uzgoj krava i ovaca, istodobno razmjenjujući stečeno za uvezeno vino i plemenite metale. Indijanska civilizacija Anasazi propala je zbog loše socijalne prilagodbe u uvjetima nestašice vode. Civilizacija Maya propala je (između ostaloga) zbog međusobnog sukoba oko izvora prehrane. Današnje društvo u Ruandi doživjelo je kolaps zbog maltuzijanskih razloga: golemi porast stanovništva nisu pratile adekvatne prilagodbe u sustavu nasljeđivanja obradivog tla. Suvremena Kina. Negdašnja Hispaniola, odnosno današnji Haiti i Dominikanska republika, izvrstan je Diamondov primjer kako različiti sklop vrijednosti u načinu iskorištavanja resursa dovodi do bitnih kulturnih razlika: francuska eksploatacija resursa na nekoć razvijenijem Haitiju ostavila je današnje stanovnike bez sredstava subzistencije. Oni danas preživljavaju gastajbarterskim radom na španjolskom, tj. dominikanskom dijelu otoka koji je sačuvao resurse zbog španjolskog nemara i "ekološki svjesnih" diktatora poput Trujilla i Balaguera.

Brojne slične studije slučajeva uspjeha i neuspjeha u prošlosti i sadašnjosti opiru se jednostavnom shematiziranju. One predstavljaju glavni i najzanimljiviji dio Diamondove knjige. Ali knjiga je i polemična. Teza da društva mogu "izabirati" strategije odnosa prema resursima, učiti od susjeda ili mijenjati vrijednosti u skladu s ekološkim promjenama, polemički je usmjerena protiv naivnih oblika ekološkog, ali i ekonomističkog fundamentalizma. Primjerice, godine 1972. Rimski je klub objavio niz pogrešnih predviđanja o mračnoj budućnosti čovječanstva. Osam godina potom, Ehrlich, Harte i Holdren objavljuju još jedno posve pogrešno predviđanje prema kojem će nestašica i nagli porast cijena pet metala dovesti do globalne svjetske krize. Znači li to da u apokaliptična ekološka

predviđanja treba sumnjati, ili da ekologija ne predstavlja problem? "U drugim područjima života", piše Diamond, "prihvaćamo zdravorazumski stav prema lažnim uzbunama. Naša lokalna uprava plaća skupe vatrogasne postrojbe, premda se one rijetko koriste. Mnoge su uzbune lažne. Ali nijedna normalna osoba ne bi ni sanjala da ukine vatrogasce." Isto vrijedi i za ekološke uzbune. Neke će biti lažne, ali to ne znači da ne moramo stvoriti mehanizme za rješavanje problema.

Današnje društvo barata brojnim ekološkim i anti-ekološkim pokličima. Većina ekologa primjerice misli da su velike naftne kompanije danas glavni primjeri ekološke neosviještenosti i izvori opasnosti. Ali sve je više kompanija, tvrdi Diamond u posebnom poglavlju, koje poput Chevrona u zaštiti prirode vide svoju tržišnu komparativnu prednost, jer ih sve više zemalja izabire za koncesionare njihovih crpilišta. S druge strane, naše vjerovanje da će tehnologija riješiti ekološke probleme kada se oni pojave, velika je iluzija. Isto je takva iluzija da ćemo jedan iscrpljeni prirodni resurs lako moći zamijeniti drugim. Iluzija je također da ne postoji maltuzijanski problem: da je posve svejedno koliko ljudi živi na zemlji. I marksizam je dijelio iluziju da više ljudi znači više invencija i više bogatstva. Od deset najbogatijih zemalja samo jedna ima više od 100 milijuna stanovnika – Sjedinjene Države. A sedam od deset najbogatijih ima manje od 9 milijuna. Od deset najbrojnijih zemalja, osam ima GDP manji od 8000$ po stanovniku, a pet ih ima i manje od 5000$.

Prema Diamondu, ekološke brige nisu luksuz koji si dopuštaju samo intelektualci razvijenih zemalja. Za većinu siromašnijih zemalja te su brige pitanje čistog preživljavanja. U globaliziranom svijetu, najveća je pogreška misliti da će ekološka katastrofa uslijediti tek kada mi budemo mrtvi. I zato Diamondovi povijesni primjeri dobrih i loših načina ophođenja s prirodom u prošlosti, i njegova teza da društva moraju znati izabirati strategije odnosa prema prirodi, nose vrlo aktualne poruke sadašnjosti.

Okretanje plime?

Okretanje plime, naslov jedne od osamdesetak knjiga američkog lingvista i anarhista Noama Chomskoga (r. 1928), dobro opisuje situaciju koja je nastala potkraj 20. stoljeća, a pogotovo od dolaska na vlast Georgea W. Busha na čelo jedine preostale svjetske velesile i terorističkog rušenja tornjeva WTC. Prvo, ideja i praksa slobodne trgovine i globalizacije dovela je do posljedica kojima se brojni stanovnici svijeta nisu nadali: sve je veći jaz između bogatih i siromašnih, i to na svjetskom i na interno-nacionalnom planu; državne barijere sve se više ruše, a u uvjetima sve jače konkurencije nastaju sve veće međunarodne aglomeracije sa sve manjim sredstvima političke kontrole stanovništva; sve se češće čini da su globalizacijski pobjednici multinacionalne korporacije, a ne pojedinci, njihova sloboda i standard; politika je postala sporedni proizvod ekonomije – političari sve više služe kanaliziranju interesa velikih ekonomskih subjekata, a sve manje zaštiti interesa pojedinaca; rušenje državnih barijera omogućilo je i sve jači utjecaj svjetskog terorizma; napokon, tu je i utjecaj jedinoga carstva u kreiranju svjetske politike prema vlastitim imperijalnim interesima.

Devedesetih godina činilo se da su demokracija i kapitalizam gotovo istoznačni i da se mogu legitimirati samo u paketu. Danas, samo petnaest godina nakon baršunaste revolucije i pada Berlinskog zida, situacija izgleda bitno drukčija. Danas vlast jedine velesile koristi sofisticirana sredstva mučenja građana jedne osvojene države; države osvojene kako bi carske kompanije monopolizirale najvažniju sirovinu – naftu. Danas američke vlasti u ime borbe protiv terorizma eksteritorijalno zatvaraju optuženike za terorizam, uključujući i neke svoje državljanje, gotovo bez ikakve pravne pomoći i legalnih sredstava obrane. Izbori se namiještaju, političke pozicije naslijeđuju ili kupuju.

Prema mnogima, takve posljedice globalizacije izdaja su obećanja i nada kojima su se brojne zemlje svijeta pokrenule iz dogmatskog drijemeža, svrgnule komunističke vlastodršce i prihvatile nejake demokratske institucije kao ograde protiv globalističkih sila. Te su zemlje uhvaćene u zamku. Prema Chomskome i drugim antiglobalistima, zaduženost tih zemalja sada se manifestira kroz prihvaćanje političkog diktata MMF-a i Svjetske banke, odnosno zemalja koje njima dominiraju.

Ali, Noam Chomsky ne misli da je riječ o okretanju plime, već o jednom stalnom obrascu američkog imperijalizma, o konstanti američke politike, od Wilsonove doktrine debele batine početkom 20. stoljeća do danas. Događaji se pravilno

ponavljaju od vremena kada je počeo pisati o političkim temama (1965.) pa sve do danas. Kada joj odgovara, u državama pod svojim protektoratom ona namiješta diktatore, a katkada, kao u slučaju bivših komunističkih zemalja, koristi obrnutu strategiju - jaku propagandu demokracije i slobode tržišta. Ali to je samo propaganda: nije riječ o nekoj želji da svijet postane slobodan, već da postane potčinjen interesima američkoga kapitala. Kako bi zaštitila svoje interese, Amerika ne preza od upotrebe vojne sile, a pogotovo ne od vojne pomoći zemljama koje smatra "svojima". Razočaravati se prema Chomskome mogu samo oni koji do sada nisu shvatili moć propagande i zločinačko djelovanje kapitalističkog militarizma. "Sjedinjene države su vodeća teroristička država u svijetu", u više je navrata tvrdio Chomsky, za koju međunarodni politički i pravni poredak nikada nije predstavljao pretjeranu prepreku za ostvarivanje njezinih interesa.

Plima anti-amerikanizma i antiglobalizacije, val antikapitalizma, povici protiv multinacionalnih korporacija, Svjetske banke i MMF-a, perfidija tajnih službi, mutnih smjena lokalnih tirana, i sve intenzivnije propagande, zasigurno su razlog zbog kojeg Chomsky zahvaljuje svoju obnovljenu svjetsku, i tek nastalu domaću popularnost u osvit 21. stoljeća. U samo tri godine, od 2001., kod nas je objavljeno i prevedeno desetak Chomskyjevih knjiga ili knjiga o njemu[35]. *Gusari i carevi* već duže vrijeme zaokupljaju *Vjesnikove* stranice, a povodom objavljivanja spomenutih knjiga održala su se i multimedijska predavanja, predstavljanja renomiranih stručnjaka i td. Unatoč činjenici da na hrvatski nemamo prevedenu nijednu njegovu znanstvenu (lingvističku) knjigu, s pravom možemo reći da je Chomsky gotovo najprevođeniji autor novije hrvatske publicistike.

Premda je autoritet Noama Chomskoga, odnosno njegove teorije o urođenosti lingvističkih struktura danas neosporan, na području politike Chomsky je otpočetka svog političkog aktivizma, od protesta protiv vijetnamskog rata 1965., bio sporan i osporavan. Njegov se politički stav obično obilježava kao libetinski socijalizam ili anarhizam. Prema *Chomskome za početnike*, "to nije doktrina. To je u biti nehijerarhijski način razmišljanja, djelovanja i odnošenja prema drugim ljudima... Libertarinski socijalist želi vidjeti kako centralizirana država ili ekonomska moć slabi i dolazi pod kontrolu kooperativnih sudionika". (Druga

[35] *Moć i Teror* (Jesenski-Turk 2003), *11-9* (Jesenski-Turk 2002), *Novi militaristički humanizam* (Adamić 2003.), *Mediji, propaganda i sistem* (Strpić 2002), *Propaganda i javno mišljenje* (VBZ 2002.); tu su još knjige *Chomsky za početnike* (Jesenski-Turk 2003) i knjiga Jeremyja Foxa *Chomsky i globalizacija* (Jesenski-Turk 2001), a tijekom prošle godine objavljene su još tri njegove knjige: *Gusari i carevi* (Izvori), *Hegemonija ili opstanak* (Ljevak) te *Stari i novi poretci* (Jesenski-Turk).

dva oblačića na istoj stranici stripa kažu: "Time se dokazuje da se radničkom kontrolom povećava učinkovitost", i "Ali kapitalisti to ne žele. Kapitalisti se brinu o kontroli – a ne o produktivnosti ili učinkovitosti".)

"Nehijerarhijski način razmišljanja i djelovanja" doista točno izražava Chomskyjev vrlo jak kritički stil. Ali, razmotrimo primjerice njegove tekstove o Kosovu i Balkanskoj krizi. Chomsky u tekstu "Kriza na Balkanu"[36], citirajući različite izvore, optužuje NATO da je bombardiranjem posve uništio demokratsku opoziciju u Srbiji, te da je stvorio više civilnih žrtava na Kosovu negoli ih bilo prije intervencije. U stvari, prema Chomskome, civilne žrtve usljed bombardiranja bile su post hoc opravdanje za intervenciju. On tvrdi da su Sjedinjene države "minirale" diplomatsko rješenje, sporazum u Rambouilletu, kako bi mogle vojno intervenirati (premda nije posve jasno zašto bi to Sjedinjenim državama bilo u interesu). Sažeto rečeno, Chomsky bi mogao potpisati srpski grafit "Slobo = Clintone". Prema Chomskome, Amerikanci su potpomagali Hrvate ("koji su počinili brojne zločine tijekom II svjetskog rata"), da bi posljedica toga bio "najveći egzodus jednog naroda u sukobu na području bivše Jugoslavije – srpskog".

Ustvari, ideološki sukob Chomskoga i Sjedinjenih država (u bilo kojem političkom obliku) Sjedinjene države nikako ne mogu dobiti jer a) uvijek interveniraju prerano – dok se diplomatska sredstva nisu iscrpila b) prekasno – kada su već počinjeni nebrojeni zločini; c) jer uopće nisu djelovale ili su "otupjeli oštricu djelovanja UN-a"; d) jer su intervenirale – "zašto-baš-tamo-a-ne-negdje-drugdje?"

Premda je intervencija primjerice na Kosovu možda bila kršenje međunarodnoga prava – to je vjerojatno uvijek slučaj u međunarodnim ratovima, (a srpske su se vlasti pouzdavale u to kao argument da ih NATO neće napasti), naše ratno iskustvo pokazuje da je Chomskyjeva "shotgun" strategija, strategija prema kojoj je moralno pogrešno i djelovati i ne djelovati, barem u nekim slučajevima pogrešna, pa čak i nemoralna. To iskustvo nam kaže da bi preemptivna intervencija doista mogla spasiti brojne živote, što je ustvari i učinila. No, čini mi se da to ne bi trebala biti glavna zamjerka Chomskome. Prema brojnim zapisima koje Chomsky objavljuje gotovo svaki tjedan, moramo se štoviše čuditi energiji kojom on, preko novina, prati svjetska zbivanja.

[36] Chomsky, Noam: 1999. "Crisis in the Balkans", *Z Magazine*, May, 1999 http://www.chomsky.info/articles/199905--.htm

Jedna od glavnih zamjerki anarhističkoj kritici leži u činjenici što Chomsky u svojim knjigama ne nudi nikakva rješenja. (Takva se kritika nekoć, u doba komunizma, zvala – "kritizerstvo"). Na spomenutom primjeru Kosova vidi se kako Chomskyjeva kritika nikada ne bi mogla postati temelj neke sustavne politike.

U slučaju terorističkih napada na WTC, Amerikanci su, prema Chomskome, sami krivi za terorističke napade na svom teritoriju, jer su vodili pogrešnu politiku na Bliskome istoku. Arapi u biti nisu teroristi, oni samo uzvraćaju udarce koje im je nanijela američka politika zajedništva s Izraelom. Treba "razumijeti" korijene njihova nezadovoljstva.

Pretpostavimo da je to točno. Ako je točno da svako djelovanje ima neke "uzroke", onda je vjerojatno točno da i siromaštvo ima neke uzroke. Prema Chomskome, to je uvijek zbog izrabljivanja neke svjetske sile. U slučaju bivših komunističkih zemalja – prvo Rusije, a potom Amerike. Ali, stvarnost je dosta složenija. Neke su se bivše komunističke zemlje dobro oporavile. Pritegnule su kaiš, umjesto da troše dohodak na luksuz, investirale su ga pametno, i postale su "normalne" i civilizirane zemlje koje svoju sudbinu imaju u "svom džepu". Onima pak, kojima je za njihovo stanje bio kriv komunizam, a danas – globalizirani špekulativni kapital, kojima je za njihove pogrešne odluke uvijek kriv netko drugi, njima ustvari nema spasa. Jer krilatica "uvijek je kriv netko drugi" dovodi do pasivnosti i apatije, a to je prvi uzrok siromaštva. Isto vrijedi i na razini pojedinačnih odluka. Zar bi zemlje koje racionalno troše svoj dohodak i resurse trebale posegnuti za kreditima Svjetske banke i MMF-a, i time se izlagati "špekulantskom kapitalu" i utjecaju vlasnika novca?

U tome leži možda najznačajnija zamjerka Chomskome, a to je da njegove knjige, ma koliko zanimljive bile, šalju "krivu poruku", a to je poruka potlačenima i siromašnima ovoga svijeta da je za njihove nevolje uvijek kriv netko drugi. Zbog toga val objavljivanja Chomskyjevih knjiga vidim prije kao recidiv starog, komunističkog nasljeđa, koji je imao vrlo razvijenu "kritiku ideologije", dok je na domaćem i ekonomskom terenu širio apatiju, negoli kao intelektualni izazov kojim ćemo rušiti nepravde ovoga svijeta. Jer jedno je jasno: da bismo mogli rušiti nepravde, moramo podnijeti barem neki financijski trošak. Jesmo li to voljni učiniti?

Tko je kriv za jadno stanje svjetske ekonomije?

Nobelovac Joseph Stiglitz, trenutno predavač ekonomije na Sveučilištu Columbia, razmjerno je poznat domaćoj publici, posebno protivnicima globalizacije, koji su o njemu možda čuli samo "herojsku činjenicu" da se kao bivši predstavnik Svjetske banke i član Američkog savjeta ekonomskih stručnjaka usudio progovoriti o zavjeri najbogatijih zemalja i Međunarodnog monetarnog fonda protiv malih i nerazvijenih država – naime izgovoriti tvrdnju koju su svi protivnici globalizacije slutili, ali nisu imali dovoljno argumenata.

Objavljivanje prijevoda njegove knjige *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*[37] stoga je posebno dobrodošlo kao korektiv političkim ili politikantskim raspravama o postupanju svjetskih agencija u iskorištavanju zemalja u razvoju. Ali, odmah možemo reći, ono ni najmanje neće ugroziti Stiglitzovu herojsku reputaciju među domaćim anti-globalistima. MMF je prema Stiglitzu doista glavno odgovorno tijelo za jadno stanje suvremene svjetske ekonomije. Istina, postoje i korumpirane vlade zemalja u razvoju, ali to se ne može mjeriti s pogreškama MMF-a.

Osnovna teza Stiglitzove knjige jest da Međunarodni monetarni fond, ili konkretnije, ljudi u MMF-u koji sjede i donose odluke, slijede jedinstvenu i pogrešnu ekonomsku politiku pri davanju zajmova zemljama u razvoju. Tu politiku Stiglitz zove tržišnim fundamentalizmom - ili jednim novim oblikom religije. Prema Stiglitzu to je "čudna smjesa ideologije i loše ekonomije". Tržišni fundamentalizam počiva na Adam Smithovoj pretpostavci o savršenosti "nevidljive ruke" tržišta. Ali, ta je ideologija po Stiglitzu posve pogrešna, jer "gdje god informacije nisu savršene ni tržišta potpuna, a to znači svuda, *a osobito u zemljama u razvoju*, nevidljiva ruka djeluje vrlo nesavršeno." Osim toga, MMF je prema Stiglitzu odbacio početnu Keynesovu misiju, a to je da se pomogne narodima da održe ekonomski rast i ostvare što veću zaposlenost.

U operativnom smislu (naime za zemlje dužnike ili one koje traže kredite) taj se fundamentalizam sastoji od sljedećih uvjeta:

1. *Fiskalna disciplina.* MMF od vlada zemalja u razvoju (naime onih koje traže kredite po nižim kamatnim stopama negoli na financijskom tržištu) traži da smanje državne rashode ili povećaju poreze, ili oboje, kako bi uravnotežili proračun i eliminirali potrebu za kreditima. Osim toga, toj

[37] Stiglitz, Joseph: 2004. *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, Algoritam, Zagreb.

"fundamentalističkoj" ideologiji tržišta pripada ideja da je rashod države ionako bespotreban.

2. *Liberalizacija trgovine*. Premda je teško reći neku riječ protiv liberalizacije trgovine, (a Stiglitz definitivno nije jedan od onih koji bi bio protiv te mjere), pogreška MMF-a jest da se ta mjera traži od zemalja koje nisu spremne za konkurenciju: one u najvećem broju slučajeva nisu napravile ni najelementarnije korake za uspostavu pravednosti u konkurenciji, tako da se liberalizacija trgovine u zemljama u razvoju manifestira tako da pred jakom međunarodnom konkurencijom nestaje cjelokupna domaća industrija, koja nije postala spremna za pravu konkurenciju. Na taj je način nestalo mnogo razmjerno zdravih poduzeća, otpušteni su brojni radnici, a (unatoč nadi MMF-a) od investiranog kapitala nisu nastala nikakva nova radna mjesta. Domaća poduzeća, prema Stiglitzu, nisu imala dovoljno vremena za restrukturiranje, tako da na domaćem tržištu liberalizacija ubrzo završava kao monopolizacija tržišta – samo ovaj put od strane kompanije.
3. *Liberalizacija tržišta kapitala*. Mnoge domaće banke zemalja u razvoju nisu dovoljno zdrave, pa ljudi štede "u čarapama". Preuzimanje domaćih banaka od većih, stranih i zdravijih, prema MMF-u, ima cilj poboljšanje usluga i vraćanje povjerenja u banke, odnosno stavljanje novca natrag u opticaj (jer se u suprotnom "čarapirani" novac doštampava – što rađa inflaciju). To će mobilizirati domaći kapital i alocirati ga pravilnije. Međutim, tvrdi Stiglitz, takve banke radije će na domaćem tržištu kreditirati pouzdanije, a to znači opet strane partnere, negoli domaće privatne poduzetnike, pa će nastajati dvostruka socijalna podjela: na bogate i siromašne, ali i na domaće i strance. Nastat će ksenofobija ili upravo ono čemu smo danas svjedoci kod nas – nepovjerenje prema "stranim" kompanijama i bankama. Osim toga, prema Stiglitzu, pri sklapanju aranžmana s MMF-om, mobilizacija sredstava u opticaj nije posebno važan problem, jer su stope štednje u tim zemljama obično ionako više od onih u razvijenijima.
4. *Privatizacija.* Prodaja poduzeća u državnom vlasništvu još je jedan tipičan zahtjev (i moda, prema Stiglitzu) MMF-a. Taj zahtjev ima uporište u ideji (ideologiji) da država loše raspolaže vlasništvom, ili održava na životu posve nerentabilne, i da će s privatizacijom definitivno doći do racionalizacije proizvodnje i poslovanja. To je točno, samo se pri tome zaboravlja, kaže Stiglitz, da se korumpiranost iz državnog vlasništva samo prebacila na članove vlade koji odlučuju o tome što privatizirati i "za koliko".

5. *Strah od bankrota zemlje dužnika*. Premda je taj strah opravdan, MMF, za razliku od komercijalnih banaka i fondova, uvijek ima načina naplatiti dug u obliku "reprogramiranja", odnosno dobrovoljnog pristanka vlada na restrukturiranje duga, ali i same privrede. Prema Stiglitzu, produženje kredita služi uglavnom samo bankama i privatnim kreditorima koji su dali kredit u nadi da će im se kredit isplatiti s kamatama. Tim reprogramiranjem ustvari se spašavaju banke kreditori od njihove neoprezne kreditne politike, a na leđa zemalja u razvoju stavlja se vječno breme kamata za prošle pogreške.

Osnovna pogreška tzv. Washingtonskog konsenzusa, ili "triju stupova" MMF politike -fiskalne stabilizacije, privatizacije i liberalizacije tržišta, jest ne obraćanje pozornosti na pravilno vremensko "sekvencioniranje" tih mjera u zemljama dužnika. Liberalizacija i privatizacija bez čvrsto izgrađenog pravnog okvira zaštite dovest će, prema Stiglitzu, do povećanja a ne smanjenja korupcije. Značit će smanjenje radnih mjesta, a ne njegovo povećanje. A čvrsta fiskalna politika dovest će do nelikvidnosti ionako slabašnih domaćih poduzeća. Liberalizacija ima smisla samo ako je domaća industrija dovoljno zrela za konkurentnost i ako je pravosuđe na primjerenoj razini.

Ali od te pogreške možda je još gora MMF-ova pogreška primjena istog načela za sve zemlje. Situacije su u svakoj zemlji različite. U nekim zemljama bankarski je sustav zdrav, u drugima je posve opravdan sustav državne raspodjele određenih dobara. Međutim, MMF je postavljao gotovo identične zahtjeve i za Argentinu i za Botsvanu i za Etiopiju, i prema Stiglitzu kreirao kaos u različitim sektorima ekonomije. Pogreške MMF-a stoga nisu slučajne nego sistematične – jer proizlaze iz "iste greške" tržišnog fundamentalizma. Svojim zastupanjem svetosti kreditnog ugovora, MMF je razvrgavao onaj važniji – socijalni.

Osim zaposlenosti, na udaru MMF-ove politike su i svi oblici subvencija. Jedna od drastičnijih posljedica jedinstvenih mjera za sve bilo je ukidanje subvencija za hranu u Indoneziji koje su dovele do oružanih pobuna. Ili, ukinućem sustava državne distribucije proizvoda u Keniji, proizvođači iz udaljenijih dijelova zemlje morali su prihvatiti trošak (nepostojećeg) prijevoza svojih roba, čime su istoga časa uništene udaljene lokalne zajednice. U nekim slučajevima državno se vlasništvo nije pretvorilo u konkurenciju privatnih poduzetnika, već u plemenske oligopole. (Taj je "empirijski" dio knjige ponajbolji.) Iz svih tih argumenata izvire briga za siromašne, kojima razvijenije zemlje, a niti njihov "organ" – MMF, ne pomažu kako treba.

Ali, općenito, Stiglitz se slaže da je globalizacija donijela velike koristi. I unatoč drastičnim podacima o broju siromašnih koji žive od $1 na dan, činjenica je da su se barem dvije zemlje, one najveće, tj. Kina i Indija, dovoljno oporavile da, ma koji kriterij platne sposobnosti uzeli, možemo reći kako je za većinu svjetskog stanovništva globalizacija donijela korist. (Samo što je u slučaju Kine i "azijskih tigrova", uspjeh posljedica oglušivanja o MMF-ove preporuke).

Nažalost, ne znamo, niti ćemo ikada znati, što bi se dogodilo da MMF nije vodio takvu politiku. Ali postoje vrlo jake indicije da bi većina država bila još korumpiranija, da bi se novac još i češće ulagao u vojsku i lokalne ratove, i da bi siromaštvo takvih, u sebe zatvorenih država bila još mnogo tamnija. Unatoč lošim procjenama ili diktatima, i Stiglitzovoj oštroj kritici predatorskog kapitalizma i njegovih "ekstenzija", drastične mjere za koje se zalagao MMF imale su dovoljno jaku poruku o tome na što treba obraćati pozornost. Tako da danas već i svaki priprostiji seljak može i želi razgovarati o ekonomskim kategorijama o kojima se nekada nekompetentno raspravljalo samo u zatvorenim komitetima.

Ubojice i zaštitnici životinja

"Ne mislim da bi trebalo pobiti mnogo eksperimentatora na životinjama... Uz pet, deset, petnaest ljudskih žrtava mogli bismo spasiti milijun, dva milijuna, deset milijuna neljudskih životinja. Mislim da je nasilje dio borbe protiv opresije. Ako se nešto loše dogodi tim ljudima (istraživačima životinja) to će obeshrabriti druge. U toj borbi neminovno će doći do nasilja, i ono će biti svrsishodno. Umorni smo od pisanja pisama. Uljudni pristup nije djelovao." Tim je riječima prošli tjedan dr. Jerry Vlasak, savjetnik udruge za zaštitu životinja Shac (Stop Huntingdon Animal Cruelty), i bivši glasnogovornik grupe PCRM (Liječnički komitet za odgovornu medicinu), bitku između britanskog biomedicinskog establishmenta i raznih udruga za zaštitu životinja pretvorio u pravi rat.[38] Izjava je uslijedila nakon velike pobjede zaštitnika životinja koji su uspjeli otjerati glavnog kontraktora (francuske firme Montpellier) u izgradnji novog laboratorija Oxfordskog sveučilišta, a nasiljem nad dobavljačima, velikoj farmaceutskoj firmi Huntington Life Sciences onemogućilo poslovanje.

Ali nasilja nisu pošteđene niti druge tvrtke poput Pfizera i GlaxoSmithKlinea, koje zbog toga odustaju od investiranja na teritoriju Velike Britanije. Ministarstvo unutrašnjih poslova Velike Britanije izjavilo je da se ekonomska šteta zbog incidenata do sada može procijeniti na milijardu britanskih funti. Tadašnji britanski ministar David Blunkett objavio je donošenje pojačanih mjera za zaštitu od "internog terorizma". U zaštiti lokacije pri izgradnji oxfordskog laboratorija koristit će se vojne snage, a britanska Nacionalna asocijacija penzionih fondova ponudila je 25 milijuna funti kao nagradu za hvatanje nasilnih aktivista koji onemogućavaju biznis.

Samo na području Surreya tijekom posljednjeg mjeseca bilo je više od 100 incidenata sa zaštitnicima životinja. Nasilničke metode borbe uključuju podmetanje paleža, bacanje kamenja i polijevanje bojom suradnika firmi, uništavanje njihovih automobila, noćni napadi na stanove suradnika i sl.

Jedan iz razumljivih razloga neimenovani bračni par iz Staffordshirea, koji firmi Huntingdon prodaje svinje, noći provodi uz monitore koji nadziru vrt i ulaz svoje kuće. Tijekom posljednje tri godine te su interne kamere zabilježile brojne incidente. Ljudi se pojavljuju pod krinkom, s megafonima, bacaju cigle kroz prozore okovane željeznim šipkama, pod automobil im stavljaju zapaljiva

[38] vidi primjerice: Vlasak, Jerry: Talk at *Animal Rights 2003 Convention 8/3/03*, http://www.activistcash.com/biography_quotes.cfm/bid/3437

sredstva. Aktivisti za zaštitu životinja tiskali su letke u kojima ženu optužuje za prevare, a od čitatelja se letaka traži da ih odmah prijave policiji ako ih vidi. Letci su ostavljeni po obližnjim dućanima. Već dugo ne otvaraju svoju poštu, nakon što su primili pošiljku s okrvavljenim zavojima i porukom: "Mali poklon za vas. O, i usput rečeno, imam AIDS." Jednom prilikom aktivisti su lancem zabarikadirali kuću dok je žena bila u njoj. U jednom drugom, sličnom slučaju farmer Nick Sanders bio je optužen za pedofiliju. Njegova supruga s dvogodišnjim i petogodišnjim autističkim djetetom Jacqui Doman pokušala se pridružiti skupini pod imenom Žrtve ekstremista za zaštitu životinja, ali je odustala nakon brojnih napada oslobodiltelja životinja. "Prije ili kasnije netko će ovdje poginuti", dodala je.

"Ovo su dani pobjede za ekstremiste životinjskih prava. Oni su nasiljem prisilili sveučilišta u Oxfordu i Cambridgeu da se odreknu svojih ključnih istraživačkih pogona. Skoro su uništili Huntindon Life Sciences. Ugrozili su britansku najvažniju farmaceutsku industriju vrijednu više milijardi funti. Dom lordova je kukavički odrekao prefesoru Colinu Blakemoreu plemićku titulu zbog njegove podrške vivisekciji.", tim riječima započinje urednička kolumna *Daily Maila* 29. srpnja. "Još samo neke žrtve imaju dovoljno povjerenja u vladu da će ih efektivno zaštititi od terorista. Jer upravo je vlada u prošlosti stvorila zbrku oko ekstremizma u zaštiti životinja. Sve dok ekstremisti ne budu iza rešetaka, neće biti smislene rasprave o eksperimentima na životinjama", tvrdio je Ross Clark u *Spectatoru*. "Teroristi iz ALF (Fronte za oslobođenje životinja) ne mogu se zaustaviti, oni se moraju pobijediti. ALF ne možemo smiriti, baš kao što ne možemo smiriti Al Qaidu. Nasilje u ime životinjskih prava mora se penalizirati isto tako grubo kao i ostale oblike terorizma", tvrdi urednik *Daily Telegrapha*.[39]

Na internet stranici Shac-a, naveden je popis svih dobavljača firme Huntingdon, uključujući primjerice i taksi službe. Shac traži od dobavljača da im e-mailom jave kada su odustali od ugovora s Huntingdonom, kako ih u budućnosti više ne bi napastovali.

"Pokret za zaštitu životinja konačno je dozreo. Dani mahanja parolama po cestama postali su dio prošlosti," izjavio je Greg Avery, jedan od poznatijih pripadnika najradikalnije grupe za zaštitu životinja ALF (Animal Liberation Front) i utemeljitelj Shac-a. "Farmaceutske firme dobile su parnice kojima se zabranjuje protestiranje na njihovom teritoriju. Zbog toga su se zaštitnici

[39] citati su navedeni prema "Special Report on Animal Rights", posebno članak "Terrorism must not be allowed", *The Guardian Weekly*, July 30, 2004. vidi: http://www.guardian.co.uk/animalrights/story/0,11917,1272239,00.html

životinja pobunili. Te su kompanije u stvari pogoršale stvari za sebe. To je razlog zašto ljudi u dva-tri u noći bacaju cigle kroz prozore i boju na njihove automobile."[40]

"Smlavit ćemo policiju. Smlavit ćemo vladu. Smlavit ćemo Huntigdon, i srušit ćemo ovo zlo mjesto do temelja", još je prošle godine najavljivao Robin Webb, glasnogovornik ALF-a u Britaniji.

Kevin Jonas (26), predsjednik američke podružnice Shac-a, tvrdi da je nasljednik utjecajne skupine za zaštitu životinja Peta (Ljudi za etički tretman životinja), čiji su donatori poznate osobe iz estrade, poput Paula McCartneya. Na nedavnoj fund-raising konferenciji u Washingtonu on je izjavio kako njegova organizacija vrlo dobro zna da su mediji glupi, korumpirani i da ih vodi politika "ako teče krv – to je vijest"[41]. Publika je govor dočekala ovacijama. U tom emocionalnom govoru, Jonas je bez rezerve podržao Animal Liberation Front, organizaciju koju FBI naziva najopasnijom domaćom terorističkom organizacijom. Taj je govor međutim pokrenuo niz istraživačkih novinara da ispitaju tokove novca između donatora i korisnika, i između organizacija na različitim stranama Atlantika. "Opasni aktivisti slobodno se kreću među različitim organizacijama, a novac ide iz ruke u ruku, pa nasilje eskalira", tvrdi David Martosko, glasnogovornik Centra za slobodu potrošača. "Biti grublji prema radikalnim aktivistima znači biti grublji prema organizaciji Peta, i njezinom sve jačem carstvu." Peta je prošle godine od donatora dobila 16 milijuna dolara. Prema procjenama britanskih novinara ona je vlasnik 6,5 milijuna dolara u nekretninama, a Fondacija Peta, posebna ustanova, raspolaže još sa 15 milijuna dolara godišnje. Zbog toga se Peta ogradila od nasilničkih postupaka skupina poput Shac i Speak. Premda financijske veze između Peta-e i britanskih podružnica Shaca i Speaka nisu ustanovljene, Peta je prošle godine dodijelila 1,3 milijuna dolara organizacijama koje Shac i druge nasilničke organizacije za zaštitu životinja spominju kao izvor znanstvenih dokaza da testiranje životinja nije učinkovito. Isto tako, Peta financira skupinu PCRM (Liječnički komitet za odgovornu medicinu) čiji je glasnogovornik upravo Jerry Vlasak. Ona je financirala i Joshua Harpera, aktivistu koji je osuđen za palež tuđe imovine i još sedam kriminalnih djela.

Britanska je vlada počela objavljivati reklame u kojima se ljude upozorava da financiranjem zaštitnika životinja u stvari nesvjesno financiraju nasilničke

[40] citati čelnika ALF-a i Peta navedeni su prema članku Doward, Jamie and Mark Townsend "Beauty and the Beasts", *The Guardian*, August 1, 2004. http://www.guardian.co.uk/animalrights/story/0,11917,1273721,00.html

[41] Henderson, Mark, 2004. "Troops may guard Oxford lab", *The Times*, July 21, 2004.

aktivnosti. Vlasaku vjerojatno slijedi zabrana ulaska u Britaniju. Ali izgon ili zabrana ulaska ekstremista na teritorij države ne rješava cijeli niz problema s financijskom i personalnom mrežom nasilnika.

U raspravu se svojim člankom u britanskom dnevniku *The Guardian*, 30. srpnja 2004., pod naslovom "I ljudi imaju osjećaje" uključio i Peter Singer[42], najpoznatiji svjetski etičar, koji svoju slavu zahvaljuje između ostaloga upravo svojim spisima o zaštiti životinjskih prava. Smisao njegova članka jest "smirivanje situacije". "Rasprava o eksperimentima na životinjama naglo se kreće prema stanju uzajamne nerazumljivosti i netrpeljivosti... Većini ne-nasilnih zaštitnika životinja, koji u svijetu broje više milijuna ljudi, nanosi se ozbiljna šteta od identifikacije sa šačicom aktivista koji su spremni ići dalje od miroljubivih protesta. Situacija je nastala dijelom zbog toga što zajednica istraživača životinja ima etički stav koji pokret za zaštitu životinja odbacuje. Taj je stav da su životinje stvari koje mi možemo koristiti sve dok ih pošteđujemo nepotrebne boli. Aktivisti u zaštiti životinja odbijaju pretpostavku da su životinje inferiorna bića i da bi njihovi interesi trebali biti potčinjeni našima. Oni to smatraju "specijecizmom", predrasudom protiv bića koja nisu članovi naše prirodne vrste, predrasudom koja je u mnogočemu nalik na rasističke i seksističke predrasude protiv bića koji nisu članovi dominantne rase ili spola. Ironično je da su u toj situaciji upravo zagovornici znanstvenog istraživanja najvjerojatnije oni koji se pridržavaju etike bez znanstvenog temelja." Singer nastavlja: "Oni koji se suprotstavljaju tretmanu životinja kao pukom sredstvu za istraživanja imaju jak etički argument. Ali kada nekolicina koristi nasilje i zastrašivanje za postizanje poželjnih ciljeva, oni podrivaju etički temelj zaštite životinja. U demokratskom društvu do promjene mora doći odgojem i uvjeravanjem a ne zastrašivanjem... Ja ne mogu podržati korištenje nasilja u postizanju oslobođenja životinja. Ono postavlja opasan presedan, a mogli bismo reći da i slijedi opasne presedane."

Nama u Hrvatskoj ovakav val nasilja protiv osoba i imovine ljudi uključenih u eksperimente sa životinjama može se činiti apsurdan. Ali i kod nas je bilo sličnih vandalističkih epizoda; tada je bila riječ o uništavanju GM usjeva. Za ljude (počinitelje i osobe vlasnika) nije bilo posljedica. To što su nekoć činili aktivisti, sada čini vlada sama, i zbog toga kod nas ne treba očekivati sličan val nasilja. Možda je razlog tome činjenica da u Hrvatskoj gotovo nitko ne misli da GM usjevi i istraživanja životinja mogu biti višestruko koristan biznis kojim bismo se jednoga dana mogli priključiti razvijenijim društvima znanja. Ali smo zato barem pošteđeni ludog nasilja u ime zaštite životinja.

[42] Singer, Peter. 2004. "People are sentient too", *The Guardian Weekly*, July 30, 2004.

Olimpijski ideali?

Olimpijske su igre 2004. godine privlačile pozornost svjetske javnosti već od izbora Atene za nositelja igara davne 1997. Izbor Atene naime, zaokružio je stoljeće modernih Olimpijskih igara, pa se takva pažnja činila posve primjerenom. Ali osim loše smišljene godišnjice, brojni su događaji pojačali pozornost javnosti.

Svjetska je javnost s izvjesnim strahom, i uz brojna zloslutna proročanstva, pratila kašnjenja u izgradnji stadiona, atentat na gradonačelnicu i predsjednicu grčkog Olimpijskog komiteta Giannu Angelopoulos-Daskalaki, štrajkove radnika, najave prometne paralize, i akcije boraca za ljudska prava. Što su se igre počele bližiti početku, broj sličnih vijesti i poluskandala počeo je rasti, pa Reuters u posljednjih tjedan dana svakoga sata donosi novu storiju. U trenutku pisanja ovih redova, izbio je skandal s korupcijom bugarskog predstavnika i srpskog lobista u MOO. Noviji je skandal zabrana ulaska u Grčku bjeloruskom ministru sporta, Juriju Sivakovu, zbog kršenja ljudskih prava dok je bio ministar unutrašnjih poslova. Izbila je afera s ulaznicama za bivše grčke olimpijce. Grčki aktivisti pokušali su zabraniti let olimpijskog Zeppelina zbog mogućnosti neustavne prismotre pojedinaca. Sigurnost građana i sportaša bila je od početka posebna briga. Američka je flota u grčkim vodama. Ona bi sudionike trebala štititi od Al-Qaide. Nedavno je odlučeno da strani državljani na igrama mogu imati oružanu pratnju. Svi ti "loši znakovi" postali su povod za rasprave brojnih sportskih dužnosnika i novinara o smislenosti odigravanja Olimpijskih igara u velikim gradovima kao lakim metama terorista, a neki su čak, poput britanskog Lorda Sebastiana Coea, predložili u ime "Olimpijskih dužnosti i ideala" odustajanje od ovogodišnjih igara.

Ali što su ovakvi skandali u usporedbi sa pokoljem u Muenchenu 1972., s podmetnutim bombama u Atlanti, s rasističkim ispadima na Olimpijadi u Berlinu 1936., ili s Coubertinovim seksističkim izjavama? U izvrsnoj nedavno objavljenoj povijesti Olimpijada američkog povjesničara Davida Millera godine *Od Atene do Atene*[43], pokazuje se da nijedna Olimpijada nije prošla bez skandala. Godine 1900. u Parizu došlo je do religioznog spora: neki sudionici skoka u dalj nisu željeli sudjelovati u nedjelju, pa je pobjednik bio onaj tko se želio takmičiti na Božji dan. Osam godina kasnije, u Londonu, izbili su skandali u povlačenju užeta oko nepoštenih cipela, policijskih čizama sa čeličnim potpeticama, a na

[43] Miller, David, 2003. *From Athens to Athens*, Mainstream Publishing, New York

centralnom stadionu nije bilo američke zastave. Organizatori su izdali proglas, pamflet u obranu svoje administracije. Prema novinarki *TLS*-a Mary Beard, "nema posebnih razloga za nostalgiju prema "modernim" Olimpijskim igrama"[44].

Što su to uopće olimpijski ideali? U doba Baruna Coubertina, ideal je bio gentlemanski amaterizam. Žene isprva nisu sudjelovale u igrama (niti su bile dobrodošle kao promatrači), a amaterizam je osiguravao da u igrama mogu sudjelovati samo oni koji si to mogu priuštiti po svom socijalnom statusu. Davne 1912. godine Amerikanac Jim Thorpe osvojio je gotovo nedostižni rekord u dekatlonu i pentatlonu kojim je zaslužio veliku brončanu skulpturu švedskoga kralja i kalež ruskog cara Nikole. Kada se saznalo da je kasnije za igranje bejzbola dobio honorar, oduzete su mu sve počasti. Umro je u bijednom kampu auto-prikolica.[45]

Važno je sudjelovati? Danas se taj ideal spominje isključivo u posprdnom značenju. Već od početka novijih Olimpijskih igara rađali su se brojni inventivni pokušaji zaobilaženja pravila. Godine 1900. pobjednik maratona Michel Teato služio se prečicama po Parizu da stigne na pobjedničko postolje. Četiri godine kasnije Fred Lorz priznao je da se tijekom pola maratonske utrke služio automobilom. U Londonu 1908. pristranost sudaca bila je na vrhuncu. Britanski su suci poništili utrku 400m (na kojoj su sudjelovala tri Amerikanca i jedan Britanac) jer je "njihov" trkač, časnik britanske vojske Wyndham Halswelle bio "opstruiran". Kada su Amerikanci odbili trčati ponovljenu trku, časnik je dobio zlato šećući se po stadionu. Sličnih prevara bilo je i mnogo kasnije. Godine 1980. ruski su službenici otvorili stražnja vrata stadiona kako bi svojem bacaču koplja dodali nešto pozadinskog vjetra i omogućili pobjedu. Nakon razdoblja sudačkih povreda, došlo je razdoblje varanja sa spolom. Dora Ratjen, četvrtoplasirana u skoku u vis 1936. bila je zapravo muškarac Hermann. Nakon smrti Stanislawe Walesiewicz, pobjednice na 100m u Los Angelesu 1932., ustanovilo se da ima muške primarne karakteristike. Slične su se glasine širile sve do šezdesetih godina, kada su uvedeni obavezni testovi spola. Pričalo se da su sestre Ukrajinke Tamara i Irina Press, dobitnice pet zlatnih medalja između 1960. i 1964. dobivale injekcije muških hormona, ako već nisu bile muškarci. Zbog istog razloga Evi Klobukowskoj oduzeta je zlatna medalja na 100m s preponama u Tokiju 1964. Ti prvi testovi, do pojave DNK otisaka, i današnjih jednostavnijih testova za utvrđivanje spola (zbog kojih od ove godine oni uopće neće biti potrebni) nisu

[44] Beard, Mary, 2004. "On their marks", *The Times Literary Supplement*, July 8., vidi i njezin tekst "Olympic physique", RA Magazine, Summer 2004. http://www.ramagazine.org.uk/index.php?pid=38

[45] Taplin, Oliver. 2004. "Dung-heap of the gods", *The Guardian*, August 14.

bili baš znanstveni. Pobjednici pentatlona iz 1972. Mary Peters bilo je naređeno "da se polegne na kauč i podigne koljena. Liječnici su krenuli s ispitivanjem koje bismo danas zvali provjerom uterusa. Očito su tražili skrivene testise", prisjeća se Petersova.

Amaterizam je danas posve zaboravljen Coubertinovski ideal. Novine su ovaj tjedan primjerice objavile da će na olimpijskom turniru u tenisu nastupati svi vrhunski tenisači (osim Agassija) koji zarađuju višemilijunske svote. Upravo je tenis osamdesetih godina bio sport na kojem se slomio olimpijski ideal amaterizma. Ali uvođenjem profesionalaca samo su se izbjegle nepravda s falsificiranim "amaterima". Sovjetski sportaši, primjerice, zbrinuti u posebnim školama, s posebnim stručnjacima za prehranu, posebnim liječnicima i sl. možda nisu dobivali velike plaće, ali zasigurno u životu nisu radili ništa drugo doli se spremali za velika takmičenja.

U posebnim sportovima, postojali su posebni načini prevare. Tako je primjerice 1976. ruski mačevalac i pentatlonac Boris Onišenko, pukovnik KGB-a, na svom maču urezao posebne zupce kojim su se registrirali i nepostojeći "ubodi".

Međutim, glavni način zaobilaženja Olimpijskih ideala od šezdesetih je godina upotreba dopinga. Istočnonjemački sportaši, često da toga i nisu bili svjesni, godinama su dobivali doping sredstva za poboljšanje rezultata. Kornelia Ender dobitnica četiri zlatne medalje u plivanju 1976. priznala je da je redovito dobivala injekcije za "regeneraciju i oporavak". Najveći skandal izbio je 1988. kada je pobjednik u sprintu na 100m Ben Johnson bio diskvalificiran nakon osvajanja zlata i postizanja svjetskog rekorda. Javnost je bila sklona oprostiti korištenje steroida opskurnim dizačima utega, ali sprinterima?

Kratka povijest modernih olimpijskih prevara i skandala opovrgava Mendelsohnovu tvrdnju da smo vrlo daleko od starog olimpijskog ideala - "pobijedi ili umri". Današnje Olimpijske igre nisu bitno "civiliziranije" od antičkih po tome što izbjegavaju namjerno ubijanje suparnika. Na primjer: kada bi sport, i sudjelovanje na igrama bili glavni ideali, bi li bilo potrebe za nacionalnim prezentacijama? Imali bismo pobjednike, čija nacionalnost nije važna.

Ali upravo po tome, po utjecaju nacionalne politike na sport, naše su novije Olimpijade bliske antičkima. Millerova knjiga *Od Atene do Atene* i knjiga *Antičke*

Olimpijade. Rat bez ubijanja, britanskog filologa Nigela Spiveya[46] dokazuju kontinuitet Olimpijskih igara kao bitke za prestiž, kao rata drugim sredstvima, ili kako to Spivey, citirajući Orwella, naziva - ratom bez ubijanja. Kao i mitovi suvremenih olimpijskih ideala, i povijest antičkih Olimpijada pokazivala je znakove "degeneracije". U prvo vrijeme, (od početaka 776 g. pr. n. e.) Olimpijske, Delfske, Isthmijske i Nemejske igre bile su egalitarističke. Ali već u doba Alkibijada, sportski se egalitarizam pretvorio u svoju suprotnost: Alkibijad se založio "za održavanje utrka konjima jer mu nije bilo stalo da se valja u blatu s barbarima". (Lovorike je dobivao vlasnik četveroprega, a ne jahač.) Pod utjecajem Rimljana, profesionalizam, komercijalizacija i drugi oblici korupcije posve su zavladali. Poput sicilijskog hrvača koji je lomio prste, i tada su se natjecatelji služili nečasnim sredstvima da dođu do pobjede.

Isto tako, posve je problematično jesu li i grčki atleti bili "amateri". Nakon slavnih pobjeda na antičkim olimpijadama, pobjednici u svojim polisima nisu morali plaćati poreze. Duga slavlja i čašćenja, za pobjednika i njegove nasljednike bila su pravilo. Besplatne ulaznice za prve redove u kazalištu. Nagrade u obliku vina i amforama ulja. Ode i polubožansko obožavanje. Kao niti današnji sportaši, niti ondašnji, (osim u vrijeme rata) nisu se vraćali svojim uobičajenim profesionalnim aktivnostima.

Bitna je bila pobjeda, za slavu i svoj grad. Grci su obožavali natjecanje u svemu u čemu se moglo natjecati, ne samo u sportu, već i u poeziji, filozofiji, znanosti. "Nietzsche i Burkhardt bili bi zapanjeni Coubertinovim naporima da oživi antičke Olimpijske igre kao proslavu bratstva među ljudima.... Ali ipak, on je bio gotovo u pravu. Pobjeda za Grke nije bila krajnji cilj natjecanja. Oni nisu imali posebnu riječ za sport. Da su je imali, vjerojatno bi ona glasila "rat bez rata" ili "rat minus ubijanje". Agonski duh Grka imao je institucionalni temelj u društvu," tvrdi Spivey.

Kako bi dočarao začudnost i originalnost tog grčkog duha natjecanja, Spivey citira Lukijanovu priču o izmišljenom barbaru, Skitu Anaharzisu u prvom posjetu Ateni. Njegov je prvi dojam da su Atenjani posve ludi. "Znoj, ulje, krv, bestijalno valjanje u prašini, o čemu se tu radi? Nitko me ne može uvjeriti da ljudi koji to rade nisu poludjeli."

[46] David Miller. 2004. *Athens to Athens: The Official History of the Olympic Games and the IOC*, 1894-2004; Mainstream; NY.; Spivey, Nigel. 2004. *Ancient Olympics – War Minus the Shooting*. Oxford UP, Oxford.

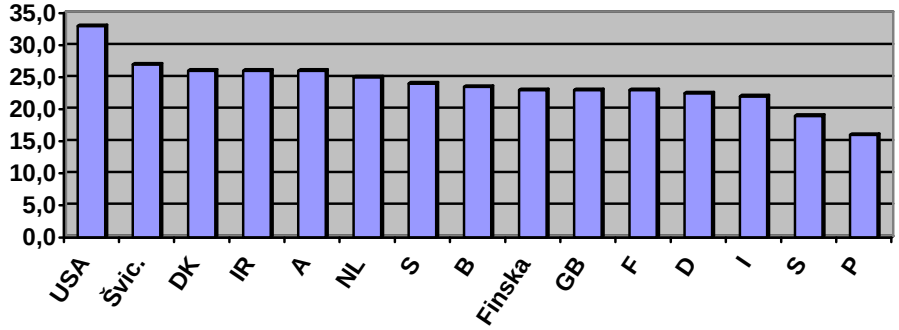
Ali to za barbare naoko ludo ponašanje, za Grke je bio temelj civiliziranosti. Sokrat i Platon bili su redoviti hrvači, a Platon je osvojio i nagrade. Za njih je "hrvanje bilo dio filozofskog života kao i rasprave o transcendentalnoj metafizici. Za Sokrata tu nije bila riječ o bezobzirnom machizmu. Hrabrost je dio općih vrlina. I kao i drugi oblici dobra, ona se mogla naučiti. Praksom pseudo-tučnjave, duša se prilagođavala nužnim tehnikama ustrajnosti, rizika i straha od smrti," nastavlja Spivey. I kada se Cezar sprdao s polaznicima gimnazije, palestre i liceja, kao o "učenicima hrvanja, bez duše, koji jedva znaju nositi oružje", on je posve promašio cilj. "Grčka palestra nije bila tvornica ubojica. To nisu bili gladijatori. Jer, grčka je atletika naposljetku trebala spriječiti i kanalizirati nasilje. U tom smislu, antičke Olimpijade imale su katarzičnu ili "pročišćavajuću" ulogu, a reprezentacija tj. predstavljanje i odraz, bolji su od same stvarnosti."

Možda je upravo u tome glavna civilizacijska sličnost između antičkih i "modernih" igara, kontinuitet koji bismo trebali slijediti.

EU protiv Amerike

Kada bi EU bila dio Sjedinjenih Američkih Država, bi li pripadala najbogatijim ili najsiromašnijim državama? Europa možda ima svoj Eiffelov toranj u Parizu, izvrsne ceste u Njemačkoj, Koloseum u Rimu, a Švedska svoj vrlo dobar sustav socijalne sigurnosti, ali većina zemalja EU pripadala bi najsiromašnijim zemljama Sjedinjenih Američkih država. Prosječni GDP po glavi stanovnika zemalja EU niži je GDP-a svih država Sjedinjenih Američkih država, osim četiri najsiromašnije: Arcansasa, Montane, West Virginije i Mississipija. Kada bi pripadale SAD-u, GDP svih zemalja EU (osim Luxemburga) bio bi među najnižima. To je činjenica koju ne žele čuti Chirac, Schroeder i Berlusconi. To je činjenica koja ozbiljno dovodi u pitanje Lisabonsku strategiju, tj. namjeru EU da do 2010. postane najjača svjetska ekonomija. To su neki zabrinjavajući podaci i zaključci izvrsne studije "EU protiv SAD-a", švedskih ekonomista Fredrika Bergstroema i Roberta Gidehaga[47], predsjednika Švedskog instituta trgovine, odnosno predsjednika Švedske asocijacije poreznih obveznika, koju je u lipnju ove godine objavio Ekonomski institut Timbro iz Stockholma.

Tablica 1. GDP po glavi stanovnika europskih zemalja i SAD, 2000., sadašnje cijene, PPP podešeno

Izvor: Eurostat

Jesu li ti podaci istiniti? Jesu li plauzibilni? Odgovor je na oba pitanja pozitivan. Početkom devedesetih sve je izgledalo drukčije, pozitivnije. Europska ekonomska budućnost bila je predmet velikog optimizma. Rast produktivnosti europskih zemalja bio je veći od analognih zemalja u svijetu, a s ukidanjem

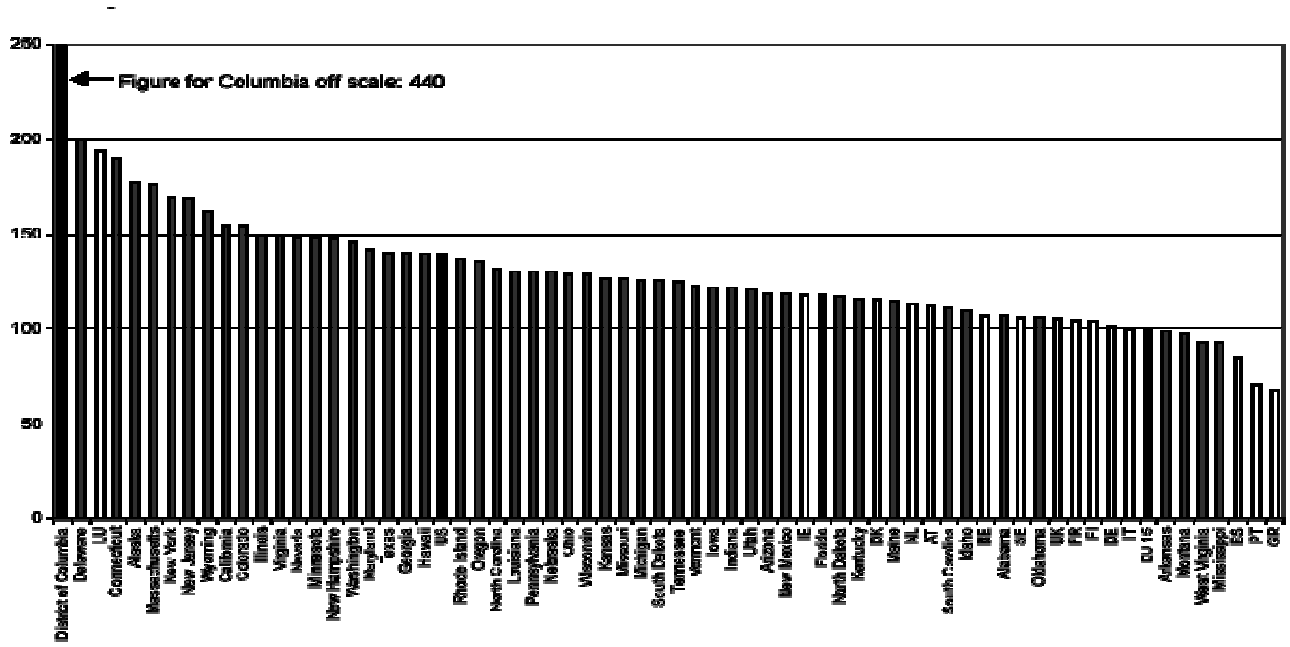
[47] Bergstroem, Frederik, Robert Gidehag. 2003. "EU vs. U.S.A", Timbro, Stockholm, http://www.timbro.se/text.asp?id=40

trgovinskih barijera i sve intenzivnijom ekonomskom integracijom u jedinstveno tržište, činilo se da je optimizam posve opravdan. S jačanjem institucija EU činilo se da će rast europskih nacionalnih ekonomija biti zagarantiran. Europska je unija učinila ono što su političari zemalja članica priželjkivali ali nisu uspjeli postići: povećati ekonomsku otvorenost, pojačati konkurentnost i zaustaviti politički utjecaj u liberalizaciji i reformama.

Danas su se perspektive EU, tvrde Bergstroem i Gidehag, drastično promijenile. Privredni rast nije se ostvario. Neke su zemlje, primjerice Irska, uspjele postići značajan rast, ali u cjelini, gotovo su sve zemlje EU tijekom cijeloga desetljeća nazadovale. Produktivnost se smanjila, a sredinom prošlog desetljeća počela je zaostajati za američkom.

I status ekonomskih reformi u EU drastično se promijenio. Umjesto ekonomskih reformi i rasta, Europska se unija koncentrirala na druge, političke ciljeve. Stoga danas zemlje članice više ne smatraju institucije EU velikim ekonomskim osloboditeljem Europe. One više nisu pogonsko sredstvo reformi, barem ne za ostvarenje onoga što je nemoguće postići unutar izdvojenih nacionalnih ekonomija. "Previše je političara, kreatora politike, glasača koji i dalje nastavljaju sa svojim dugim odmorom od stvarnosti. S jedne strane oni prihvaćaju, pa čak i preferiraju bitno niže stope rasta od američke. S druge strane oni i dalje žele uživati istu količinu blagostanja i luksuza koju si može dopustiti Amerika. Ne treba posebno isticati da je to nemoguće. Ali stvarni je politički problem da je niži stupanj blagostanja i nejednakosti općenito, za većinu ljudi relativna mjera. Ljudi radije plaču na stražnjem sjedalu svog novog Mercedesa, negoli na stražnjem sjedalu svog rabljenog Volkswagena. Zbog svega toga usporedba američke i europske ekonomije mora ponovno doći na vrh političkog odlučivanja o europskoj budućnosti."

Dijagram: GDP po glavi stanovnika u SAD-u i u zemljama EU 15 godine 2001. podešeno prema PPP, indeks EU 15 = 100.

Izvor: Eurostat i Bureau of Economic Analysis, prema Bergstroem i Gidehag (2004).

Europljani se još uvijek zanose i uljuljkuju ostvarenim napretkom iz prethodnog razdoblja. Sve su nove generacije Europljana bile bitno bogatije od prethodnih, pa je usporedba s drugim zemljama bila izlišna. Ali globalizacija je sve to izmijenila. Danas imamo mogućnost usporedbe s kulturom, tehnologijom i obrascima potrošnje u svijetu, i možemo se uspoređivati s drugima na razne načine. Možemo govoriti o stupnjevima zaštite okoliša, o najboljem medicinskom tretmanu, o najboljim tehnologijama i td. Danas, tvrde Bergstroem i Gidehag, više nije dovoljno imati dobru ili "bolju" medicinsku zaštitu. Najbolje socijalno osiguranje. Najbolje obrazovanje. Najduže godišnje odmore. Najbolje automobile. Ljudi žele najbolje što im se može pružiti na svjetskoj razini. A to nije moguće ostvariti ako se ne slijede stope rasta najboljih svjetskih ekonomija.

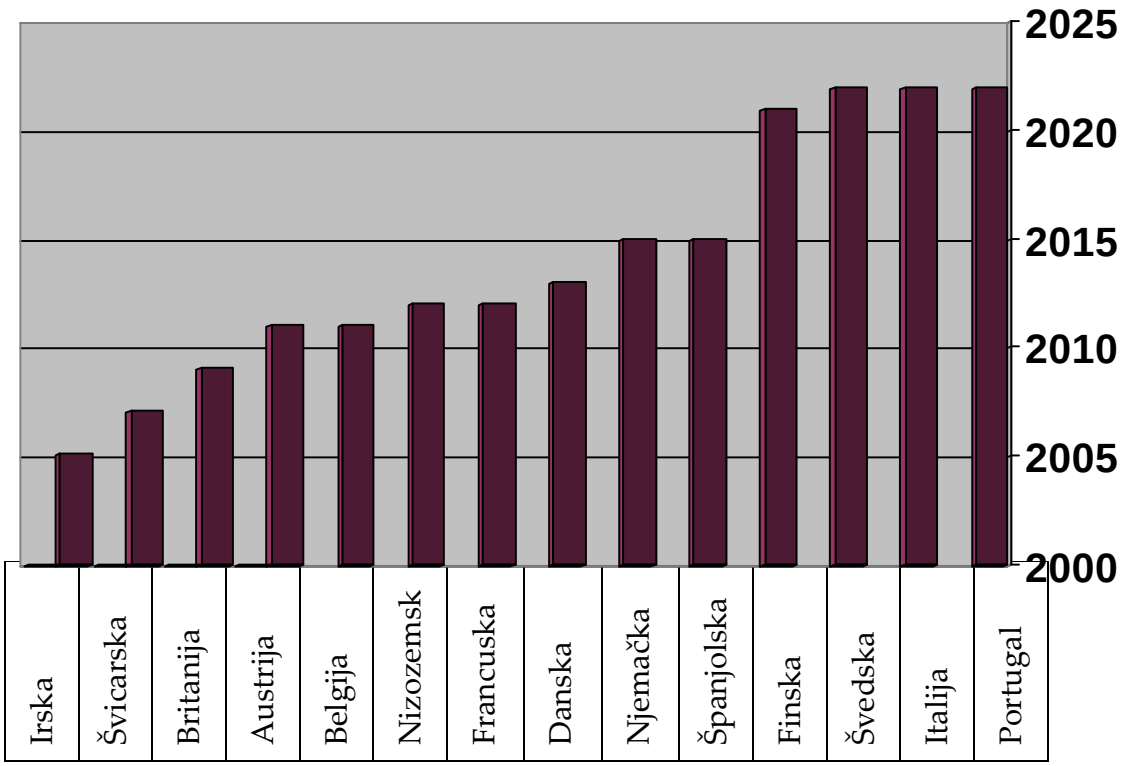
GDP nije jedina mjera ekonomskog uspjeha. "Ljudi se mogu natjerati da rade dvostruko više. Tada će GDP porasti, ali to ne bi nužno značilo veću količinu sreće i blagostanja za pojedince. Proizvodnja kojom se povećava GDP može uništiti okoliš. Jednakost je još jedna latentna varijabla koja se ne mjeri GDP-om. Nagli porast GDP-a nije rješenje za sreću i prosperitet ako jednakost smatramo primarnim "dobrom". Indeksi jednakosti variraju prema raznim varijablama koje ekonomisti uključuju u svoje tablice, pa je moguće, kao što je to i slučaj koji citiraju Bergstroem i Gidehag, da na tim tablicama Bugarska može postići i bolje rezultate od Sjedinjenih država. Ali takve su metode indeksiranja očito apsurdne.

Uz sve te ograde, jasno je da GDP ostaje najbolje i najuobičajenije mjerilo materijalnoga uspjeha neke ekonomije. A materijalni resursi, koje stvara učinkovita ekonomija brzoga rasta, preduvjet su blagostanja koje ljudi zovu "nematerijalnim". "Razina GDP-a vjerojatno je bolja mjera blagostanja od mnogih različitih indeksa blagostanja koji uključuju arbitrarne varijable. Primjerice, ako proučavamo migracijske tokove iz ili prema nekoj zemlji, a to je mjera uspješnosti različitih zemalja koju mjere sami ljudi, vidimo da se ljudi kreću iz siromašnijih prema bogatijim zemljama (naime onima koje imaju veći GDP-a po glavi stanovnika), a ne prema zemljama koje imaju zadovoljena drukčija mjerila blagostanja."

Jednostavna je činjenica da Sjedinjene države imaju bitno viši GDP po glavi stanovnika od europskih zemalja. Iz tablice 1. vidljivo je da najbogatija europska zemlja Švicarska (čija se snaga temelji na stalnom dotoku stranog novca u njezine banke), ali i ona za Sjedinjenim državama zaostaje 17%. A razlika američkog GDP-a i cijelog niza najbogatijih zemalja EU iznosi gotovo $15.000 ili više. Samo jedna zemlja EU, Luksemburg, može se mjeriti sa bogatstvom prosječno bogatih zemalja Sjedinjenih država. Država Connecticut, primjerice, ima dvostruko višu razinu materijalnog prosperiteta od negdašnjih velesila Njemačke i Francuske. A usporedba bogatstva država Sjedinjenih država s europskim regijama, da samo neke metropole imaju viši GDP od američkoga prosjeka, dok je većina europskih regija siromašnija od najsiromašnijih država Sjedinjenih država.

Međutim, to nije najgore. Kada bi se stopa rasta američke ekonomije zamrznula na stanju iz 2000. godine, i kada bi europske zemlje postizale rast koji je predvidjela europska statistička agencija Eurostat, ondašnju razinu američke ekonomije europske će zemlje dostizati između 2005. (Irska) i 2022. godine (Švedska, Italija, Portugal). Za jednu socijalno jaku državu poput Švedske, bit će potrebno više od dvadeset godina normalnoga ekonomskog rasta da postigne stanje američke ekonomije iz 2000. godine, a velik broj drugih, primjerice Njemačka i Španjolska, to će, također uz normalne stope rasta, postići tek 2015.

Diagram: Godina u kojoj će europske zemlje stići američku ekonomiju, ako se stanje američke ekonomije zamrzne na godini 2000. i ako će rast europskih zemalja slijediti predviđanja Eurostata.

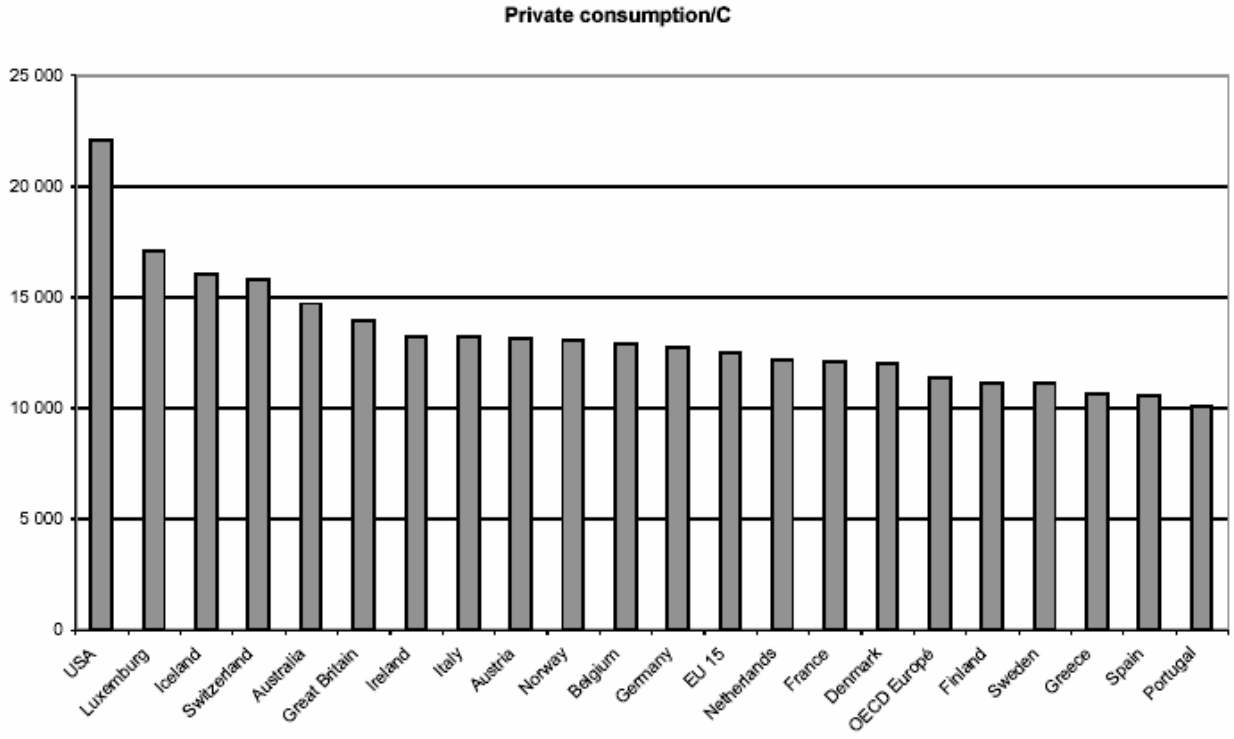
Izvor: Eurostat i Bergstroem/Gidehag

Postoje zemlje, nastavljaju Bergstroem i Gidehag, koje su tijekom posljednjih nekoliko desetljeća uspijevale održati korak ili nadilaziti američke stope rasta, ali njihove su ekonomije kretale s bitno nižih startnih pozicija, stoga iz toga ne treba zaključivati da je takvo hvatanje koraka jednostavno postići. Ako se održe stope rasta iz 2000. jaz između Europe i Amerike postajat će sve veći.

Drugi veliki indikator blagostanja i prosperiteta koji obrađuju Bergstroem i Gidehag je privatna potrošnja. U svijesti najvećeg broja Europljana je da su razine siromaštva i imovinske razlike u Sjedinjenim državama tako velike, da je

europska socijalna jednakost relativno povoljna razmjena za nižu produktivnost. Bergstroem i Gidehag analizom privatne potrošnje tvrde kako je ta intuicija također posve deplasirana. Prvo, bolje je živjeti u državama s višim GDP-om negoli u onima s nižim. Viši GDP obično znači više plaće i više razine privatne potrošnje. Naravno, različitim poreznim sustavima, zemlje alociraju bogatstvo i javne obaveze, pa to utječe na privatnu potrošnju. Pa ipak, struktura privatne potrošnje je vrlo dobar indikator blagostanja. I tu je slika za Europljane vrlo nepovoljna.

Diagram 2:6. Private consumption in 2000 in fixed money terms, PPP-adjusted, in the USA and European countries, USD.

Source: Statistics Sweden (SCB).

Američka je privatna potrošnja 29% viša od potrošnje u najboljoj europskoj ekonomiji – luksemburškoj. A razlike spram drugih još su drastičnije. "U Sjedinjenim državama osoba prosječno godišnje potroši $9,700 više od prosječnog Europljanina. Prosječni Amerikanac drugim riječima privatno potroši dvostruko više od prosječnog Europljanina (građanina EU, i to prije ulaska siromašnijih zemalja istočnoga bloka). Razlog tome je viša razina GDP-a ali i porezni sustav. Kada bismo odbili razlike zbog poreznih sustava ta bi se razlika nešto smanjila, ali bi američka potrošnja bila i dalje bitno viša od europske."

Razlika između udjela osobne potrošnje u trgovini posebno se dobro vidi u broju različitih kućnih aparata koje imaju američka i europska domaćinstva. Tablica 2. dobro pokazuje da Sjedinjene države "pobjeđuju" sve najrazvijenije europske zemlje po gotovo svim kriterijima. Jedino po kriteriju mobilne telefonije, Sjedinjene države bitno zaostaju za europskim.

Tablica: Postotak domaćinstava s aparatima za kućanstvo, po zemljama

	USA	Belgija	Danska	Francuska	Njemačka	Italija	Nizozemska	Španjolska	Švedska	Švicarska	Britanija
Perilica rublja	90	88	74	88	88	96	89	87	72	78	88
Perilica suđa	53	26	36	32	34	18	11	11	31	32	11
Mikrovalna pećnica	86	21	31	19	36	6	22	9	37	15	48
Radio	99	90	98	98	84	92	99	95	93	99	90
TV	98	97	98	95	97	98	95	98	97	93	98
Sušilica za rublje	82	39	30	12	17	10	27	5	18	27	32
Usisavač	99	92	96	89	96	56	98	29	97	93	98
Video	83	42	63	35	42	25	50	40	48	41	69
PC	40	22	30	20	20	14	25	11	29	23	25
Telefona na 100 stanovnika	63	46	61	56	49	43	53	39	68	61	50
Mobilnih telefona na 100 stan.	12,4	23,2	157,3	23,8	42,8	67,4	33,2	24,1	229,9	63,5	98,0
TV na 100 stanovnika	776	464	536	579	550	436	495	490	476	461	612
Automobila na 100 stan.	57	41	31	42	49	51	38	n.a.	41	44	3

Masnim slovima zemlja s najvećim brojem aparata

Izvor: Cox & Alm (1999) citirano prema Bergstroem i Gideberg (2004)

Premda je broj kućnih aparata "relativan" pokazatelj, on je ipak vrlo dobar indikator standarda pojedinaca. Spomenuta tablica stoga pokazuje kako europska intuicija o golemoj količini američkih siromaha nije na mjestu.

Prema Bergstroemu i Gidebergu nema nikakve sumnje da postoji značajna veza između GDP-a i ekonomskog prosperiteta. Autori studije potvrđuju nekoliko ekonomskih pravila, odnosno konkretiziraju apstraktni GDP kao mjerilo uspjeha. Prvo, ekonomski razvoj pomaže povećanju plaća. "Građani mogu raditi više ili inteligentnije, tj. učinkovitije koristiti svoj rad. Oba faktora povećavaju godišnje prihode. Diplomirani inžinjer iz Europe migracijom u SAD obično podvostručuje svoju plaću, i njihove su plaće jedan od razloga zašto brojni istraživači odlaze na američka sveučilišta. Amerikanci ne samo da zarađuju više, oni i rade više od Europljana. A bolje plaće uz više radnih sati donose i veće godišnje zarade. Drugo, više plaće znače viši prihod domaćinstava. Stoga ne čudi analogni podatak da na grafikonu usporedbe bogatstva domaćinstava, europska domaćinstva također pripadaju najsiromašnijima. Treće, dobar ekonomski razvoj dovodi do sve manjeg broja siromašnih domaćinstava. Četvrto, bolje je biti siromašan u bogatoj zemlji negoli u siromašnoj. Godine 1959. primjerice 22% svih Amerikanaca živjelo je ispod crte siromaštva, dok je danas samo taj broj oko 12%. Status Afroamerikanaca bitno se poboljšao.

Što znači biti siromašan u Americi? Tablica 3. primjerice pokazuje da više od 97% siromašnih Američkih domaćinstava ima kolor TV, više od 96% ih ima hladnjak, da više od 76% ima air-conditioning, a sličan je broj onih koji imaju DVD ili video.

Tablica 3. Postotak siromašnih domaćinstava

posjeduje	% siromašnih domaćinstava	posjeduje	**% siromašnih domaćinstava**
kuću ili stan	**45,9**	**2 ili više televizora**	**55,3**
2 ili više automobila	**30,2**	**kablovsku ili sat. TV**	**62,6**
air conditioning	**76,6**	**TV širokog monitora**	**26,3**
hladnjak	**96,9**	**video ili DVD**	**78**
perilicu rublja	**64,7**	**2 ili više VHS ili DVD playera**	**25,3**
dryer	**55,6**	**stereo**	**58,6**

perilicu suđa	**33,9**	**telefonsku sekretaricu**	**35,3**
uništavač smeća	**29,7**	**mobilni telefon**	**26,6**
mikrovalnu pećnicu	**73,3**	**PC**	**24,6**
kolor TV	**97,3**	**dostup internetu**	**18**

Te su brojke čak i za siromahe najbogatijih europskih država nedostižne. Vrijedilo bi usporediti navedene brojke s podacima za Hrvatsku. (Vrlo lako došli bismo do zaključka da je standard siromašnih američkih obitelji bitno viši od standarda bogatijih hrvatskih.)

Drastičan je podatak da po kriteriju stambenoga prostora, naš zaključak o bogatim hrvatskim i siromašnim američkim obiteljima vrijedi i za bogatije europske zemlje. Prosječni stambeni prostor američke siromašne obitelji (domaćinstva) bitno je viši (za 300 četvornih stopa) od kvadrature prosječnog europskog domaćinstva. A usporedimo li europski prosjek sa američkim, vidimo da prosječna američka obitelj ima dvostruko veće stanove od domaćinstava u najbogatijim europskim zemljama.

Tablica: Stambeni prostor u raznim zemljama

Zemlja	Podaci za godinu	Broj osoba u kućanstvu	Stambeni prostor u kvadratnim stopama	Stambeni prostor (kvadratne stope) po osobi
Austrija	2000	2,4	974,9	406,2
Belgija	1991	2,5	928,6	371,4
Danska	2001	2,1	1171,8	558,0
Francuska	1996	2,5	946,9	378,8
Finska	2000	2,1	823,1	392,0
Njemačka	1998	2,2	932,9	424,0
Grčka	1991	3,0	856,5	285,5
Irska	2001	3,0	950,1	316,7
Italija	1991	2,1	971,6	462,7
Luksemburg	2001	2,6	1345,0	517,3
Nizozemska	2000	3,4	1054,5	439,4
Portugal	1998	2,2	893,1	279,1
Španjolska	1991	3,3	917,8	278,1
Švedska	1997	2,1	966,2	460,1

Britanija	1996	2,4	914,6	381,1
Europa prosječno		2,5	976,5	395,7
SAD, siromašna domaćinstva	1993	2,8	1228,0	438,6
SAD, sva domaćinstva	1993	2,6	1875,0	721,2

Izvor: Rector & Johnson (2004), navedeno prema Bergstroem i Gideberg (2004).

Svi navedeni podaci Bergstroemu i Gidebergu služe kako bi pokazali da je bez inače uobičajenih i pretjeranih retoričkih figura, nešto trulo u "državi EU" (autori govore o "informiranom nagađanju" o uzrocima europskog zaostajanja). Razlika američke i europske ekonomije strukturalne je prirode, i bez značajnijih rezova u europskoj politici i vrijednosnim sustavima pojedinaca, sadašnji standard pojedinaca i domaćinstava (pogotovo u usporedbi s američkima) neće se moći održati. Razlozi za to su sljedeći. Prvo, visoke stope oporezivanja u europskim ekonomijama oslabljuju standard. Drugo, visoki porezi stanovnicima Europe "šalju krivu poruku": oni pojačavaju paternalizam, oslanjanje na državu, i time oslabljuju privatnu inicijativu. Treće, politika jednakosti i velikog javnog sektora oslabljuju makroekonomiju, jer se time ne nagrađuje učinkovito ekonomsko ponašanje, a neučinkovito se ne kažnjava. Što je veća stopa izjednačavanja, sve je manja razlika ekonomski učinkovitog i neučinkovitog ponašanja. A to se najbolje vidi u zemljama s najpoznatijim ekonomijama blagostanja, primjerice u Švedskoj. Četvrto, Amerikance rade radi posla, a Europljani rade radi dokolice. Europska niža razina materijalnog blagostanja rezultat je izbora da se ima više slobodnoga vremena. Podaci o iskorištenosti radne snage pokazuju da je taj stupanj u SAD-u 74%. U Švedskoj je taj stupanj 66%, u Francuskoj 53%, a u Italiji čak zanemarivih 48%).

Tablica: Stopa iskorištenosti radne snage u SAD i Europskim zemljama, 2000.

Zemlja	Stopa iskorištenosti	Zemlja	Stopa iskorištenosti
USA	0,74	Grčka	0,58
Velika Britanija	0,67	Španjolska	0,57
Švicarska	0,67	Nizozemska	0,55
Švedska	0,66	Njemačka	0,53
Finska	0,63	Francuska	0,53
Danska	0,62	Belgija	0,51

Irska	0,59	Italija	0,48

Izvor: Sidehag & Oerman (2002)

Premda autori ne koriste sociološke pojmove, čini se da je Weberov problem radne etike ponovno u igri. Ovaj puta ne kao sredstvo optužbe na račun post-komunističkih zemalja, već na račun dekadentnih Europljana koji su se, prema Bergstroemu i Gidebergu, odlučili "posvetiti sebi": u političkom, ekonomskom i u vrijednosnom smislu. Ali to posvećivanje sebi (čitaj: "dokoličarenje") jaki pritisak globalizacije neće tolerirati.

II

Mudrost gomile i carstvo nerada
(Građani uzvraćaju udarac)

"Mi patimo od te bolesti da sve želimo ugurati u okvir nekakve psihologije ili filozofije"
Durrell: Justine 64

Kako je mogla izgledati pravda za Terri Schiavo?

Trideset i prvog ožujka 2005. preminula je Amerikanka Terri Schiavo, nakon petnaestogodišnjeg prebivanja u trajnom vegetativnom stanju i nakon duge bitke u koju se upleo čitav svijet - svijet politike, prava, bioetike, medicine, obiteljske psihologije, nakon bezbrojnih pravnih procesa, medijskih i socijalnih kontroverzi oko eutanazije, prava na život i smrt, prava na zastupanje, "živih oporuka", i nakon odluke suda da se po treći puta pacijentici ukloni cjevčica za hranjenje. Terri Schiavo postala je u vrlo kratkom roku gotovo najpoznatiji i najkontroverzniji slučaj u povijesti bioetike.

Po čemu je slučaj Terese Schiavo tako izuzetan? U medicinskoj praksi liječnici se razmjerno često susreću sa sličnim – beznadnim ili "terminalnim" slučajevima. I isto tako često, zajedno s roditeljima ili pravnim skrbnicima, oni donose odluku o prepuštanju života – milosti Božjoj ili nemilosti prirode. Kratak odgovor na to pitanje jest da slučaj Terri Schiavo na primjeru pokazuje sve zamke bioetičkog problema eutanazije.

Terri Schiavo[48] (1963), djevojka s Floride, nakon duge kure mršavljenja, i kronične bulimije, godine 1990. zbog pomanjkanja kalija dobila je infarkt. Nakon intervencije hitne pomoći, oživljavanje srca je uspjelo, ali se moždane funkcije nikada nisu oporavile. Ostala je u komi, ili točnije, u trajnom vegetativnom stanju sljedećih 15 godina. Ali oko toga se ne slažu sva izvješća. Prema nekim liječnicima, riječ je o stanju "budnosti bez svijesti", a prema drugima o "minimalno svjesnom stanju". Tijekom petnaest godina obavljen je niz pretraga njezinih neuroloških funkcija (CT, EEG, CAT Scan), i sve te pretrage pokazale su ozbiljnu moždanu atrofiju. EEG test utvrdio je da kod pacijentice Schiavo ne postoji nikakva mjerljiva moždana aktivnost. Godine 2001. u jeku pravne bitke i prizivnog postupka kojim se trebala ustanoviti svrsishodnost daljnjeg liječenja i novijih terapija, svjedočilo je pet liječnika. Dva liječnika koja su izabrali supružnici Schindler, roditelji pacijentice, nisu bili uvjerljivi. Dr. Maxfiled je bio radiolog. Tvrdio je da je pacijentica u "minimalno svjesnom stanju", a drugi, liječnik Hammesfahr je tvrdio da bi je njegovi lijekovi izliječili, no pri tome se lažno predstavljao kao kandidat za Nobelovu nagradu. Prizivni je sud potvrdio odluku nižestupanjskoga suda. I u ožujku 2005., neposredno prije smrti pacijentice, ponovno su ispitane snimke stanja pacijentice. Tri neurologa u komisiji utvrdila su da je stanje nepopravljivo. Dr. Prockop je tvrdio kako snimke

[48] Za izvrstan pregled događaja u vezi sa slučajem Schiavo, vidi članak s on-line enciklopedije www.wikipaedia.com.

Terri Schiavo pokazuju "najozbiljnije oštećenje mozga koje je ikada vidio"; dr. Bradley, voditelj neurološkog odjela Sveučilišta u Miamiju tvrdio je da u višim centrima njezina mozga nema nikakve aktivnosti", a dr. Pulley je tvrdio da su "šanse za oporavak ove osobe otprilike nula." Dr. Chesire, nastavnik na jednoj kršćanskoj instituciji, ponovio je da je Terri u "minimalno svjesnome stanju", ali se pozivao na snimke kojima su se služili liječnici u prethodnom pravnom postupku. Osim toga bio je i poznat po ekstremno religioznim stavovima i dijagnozama koje se ne pozivaju na znanstvene dokaze. Sud doktora Chesirea bio podloga za pisanje peticije za nastavak života pacijentice koju je sastavio guverner Jeb Bush.

Međutim, sve do smrti pacijentice jedan od najbitnijih uzroka velike medijske kontroverze bila je rasprava oko Terrine sposobnosti da reagira na podražaje. Naime roditelji Terri Schiavo napravili su šest video snimaka (ukupno 4 minute filma), kako bi dokazali da nije riječ o komi ili permanentnom vegetativnom stanju, već o "minimalno svjesnom stanju". Nakon pregledavanja dijelova tih snimaka 33 liječnika (od kojih je bilo 15 neurologa) smatralo je da bi pacijentica trebala napraviti daljnje testove kako bi možda uspjela reagirati na nova terapijska sredstva. Dvadesetak minuta prije negoli je cjevčica za prehranu trebala biti izvađena 18. ožujka 2005., Terri Schiavo je navodno uspjela artikulirati dva jauka, i pokušala reći "kako želi živjeti". Unatoč činjenici da su te glasove čuli samo prisutni članovi obitelji, pokrenut je zahtjev za obustavu postupka uklanjanja cjevčice. Na temelju izvješća iz 1998. doktora Pearsea, utvrđeno je da su se takve reakcije već zbivale, ali da nisu bile ni u kakvoj vezi s izvanjskim podražajima. U tom izvješću međutim ipak se spominje da je "normalnih" koincidencija ipak bilo – pacijentica je jauknula u slučaju jake boli i otvarala oči u slučaju jake buke.

Pravni skrbnik pacijentice, odlukom suda iz 1990. postao je njezin suprug Michael. Terrini roditelji (bračni par Schindler) na tu odluku nisu uložili prigovor. Ta je odluka možda najbitnije odredila tijek kasnijih događaja. Ranih devedesetih godina, suprug ju je podvrgavao raznim eksperimentalnim postupcima, poput talamičke stimulacije, kako bi je vratio u svjesni život. Bio je brižan, vodio ju je u šetnje. Upisao je, a potom i završio studij medicinskog sestrinstva kako bi mogao biti brižniji. Sve do 1993. godine, Michaelovi odnosi s Terrinim roditeljima bili su iznimno dobri. Nekoliko je mjeseci živio s njima. Oni su ga čak poticali da "nastavi živjeti", pa ih je Michael upoznao sa svojom novom zaručnicom.

Godine 1998. Michael Schiavo uložio je zahtjev za uklanjanje cjevčice. Sud je donio odluku prema kojoj suprug i skrbnik može pokrenuti postupak uklanjanja cjevčice. Tu je odluku potvrdilo još 19 neovisnih sudaca. Istodobno, roditelji pacijentice uložili su dva zahtjeva za pokretanje nove terapije kojom bi se pacijentici omogućilo "prirodno gutanje hrane". Sudac Greer je 8. ožujka 2005. odbacio oba zahtjeva na temelju razumne liječničke procjene prema kojem takvi pokušaji ne bi donijeli nikakav rezultat. Trinaest dana nakon uklanjanja cjevčice i hrane, Terri Schiavo je preminula.

Mnogi komentatori, od kojih posebno valja izdvojiti spisateljicu Joan Didion[49], sumnjaju u liječničke nalaze o trajnom vegetativnom stanju. Joan Didion čak implicite tvrdi da uzrok srčanog zastoja nije bila bulimija već Michaelovo nasilno ponašanje. Naime u policijskom izvješću nakon pada od infarkta, spominju se "manje ogrebotine" na koljenima. Ali to je ostalo razmjerno netipično mišljenje. U brojnim procesima, mnogi su liječnici pregledali pacijenticu i većina se složila da je riječ o bitnom i nepovratnom oštećenju velikoga mozga nastalog zbog srčanog zastoja.

Medijski cirkus

Komplikacije sa slučajem Schiavo započele su s Michaelovom parnicom protiv liječnika koji prilikom ispitivanja neplodnosti u svojoj dijagnozi pacijentice Schiavo nije spomenuo bulimiju. Michael Schiavo dobio je parnicu vođenu u ime njegove supruge. Na ime odštete, Terri je dobila 700.000$, a Michael 300.000$. Čini se da je upravo taj novac pokrenuo lančanu reakciju i bio presudan u prekidu odnosa između supruga i roditelja Terri Schiavo[50], kao i u upornoj i uspješnoj pravnoj bitki supruga da zadrži legalno skrbništvo nad Terri. Upravo taj novac baca sjenu sumnje u Michaelov "sukob interesa", odnosno u moralnost njegove odluke i njegove bitke za pravo na Terrinu smrt. U sudskoj je odluci međutim razmatrana mogućnost "sukoba interesa" nastalog zbog ostavštine Terri Schiavo. Dr. Pearse, sudski izabrani liječnik - skrbnik, u svom je izvješću naveo sukob interesa supruga, ali je isto tako zaključio da bi i drukčija sudska odluka, naime odluka o novome skrbniku tj. o prepuštanju novca iz ostavštine Terri Schiavo roditeljima, predstavljala novi sukob interesa.

[49] Didion, Joan, 2005. "The Case of Theresa Schiavo", *The New York Review*, June 9, 2005.
[50] www.usatoday.com/news/nation/2005-03-24-schiavo-money-cover_x.htm

Otkako se većem dijelu religiozno orijentiranih Amerikanaca učinilo da su se u slučaju sudske presude kojom se prekida dotok hrane, *de facto* donijela smrtna presuda pacijentici, te narušila brojna načela humanosti i pravde, etike, dostojanstva i brige za bližnje, kontroverze oko Terri Schiavo u Americi prerasle su u "cirkus", u krizno stanje, u kojem su suci počeli dobivati prijetnje smrću, demonstranti su pokušavali upasti u bolnicu, vašar, u kojem su pred bolnicom danonoćno dežurale stotine novinarskih ekipa, da bi u više navrata morala intervenirati jaka policijska ekipa i uhapsiti nasilne demonstrante. Istodobno, drugoj se strani američke javnosti, onoj liberalnoj, takva povika protiv "nepravde" u sudstvu, ili izglasavanje pojedinih zakona na lokalnoj, pa čak i na federalnoj razini, kojima bi se ukinule već postojeće sudske presude, učinila evidentnim kršenjem osnovnog načela države - o trodiobi i kontroli vlasti i načelu o neretroaktivnosti prava.

Naime, u cijeli "cirkus" ili krizu uključile su se lokalne i federalne vlasti, pa je slučaj Schiavo postao i bitno političko pitanje. Za vladu Georgea Busha, slučaj Terri Schiavo bio je ključni primjer u njegovoj bitci i kampanji za "etiku života". Na lokalnoj razini, predsjednikov brat Jeb Bush u parlamentu Floride uspio je donijeti zakon kojim se zabranjuje ukidanje umjetne prehrane i hidracije ako pacijent to pacijent nije izrijekom zahtijevao. Dana 17. ožujka 2005., na dan kada je umjetno prehranjivanje trebalo prestati, voditelj Senatske većine, Bill Frist najavio je da poziva Terri Schiavo kao svjedoka pred Komisiju senata, a republikanski vođe u Kongresu otvorili su kongresno ispitivanje, koje se trebalo održati 25. ožujka. Smisao poziva sa sudskim nalogom i ispitivanja svjedoka pacijentice Schiavo, bio je u produženju života pacijentice. Jasno je naime da Terri ne bi mogla svjedočiti – bio je to samo potez kojim bi se zaštitio svjedok, odnosno prijetnja izvršnim vlastima da ne poštuju sudsku odluku (budući da je u Americi teški zločin spriječiti osobu da svjedoči pred Kongresom). Međutim, sudac Greer je odbacio takve pozive kao neustavne, pa je njegova odluka o uklanjanju cjevčice ostala na snazi. Članovi Kongresa nisu uložili žalbu. Unatoč tome, Kongres je donio zakon (tzv. Palm Sunday kompromis) kojim se dopušta nadležnost federalnoga suda u slučaju Terri Schiavo, i predložio je još jedan zakon kojim bi se spriječila smrt Terri Schiavo, ali kako je Schiavo u međuvremenu preminula, on vjerojatno nikada neće biti izglasan. Zakon kojim takvi slučajevi mogu postati federalni, postao je kontroverzan i za same političare, jer se tim zakonom uvodi presedan kojim se bitno ugrožava nadležnost sudova konstitucionalnih država.

Tijekom ožujka 2005. novine su tiskale cijeli niz napisa kojim se ističu nedosljednosti između političkih javnih proklamacija i postupaka u stvarnome životu. Raspravljalo se o tome koji je političar dopustio da mu

roditelj/potomak/rođak umre u sličnoj situaciji, zašto je aktualni predsjednik glasao za zakon kojim se dopušta smrt prema (spornom) kriteriju moždane smrti, itd.

Suprug Michael Schiavo, pravni skrbnik pacijentice, pokrenuo je zahtjev za uklanjanje cjevčice za prehranu u studenom 1998. To je i učinjeno, po prvi puta u travnju 2001., ali je dva dana kasnije ona ponovno vraćena na zahtjev njezinih roditelja. U listopadu 2003. odbačena je žalba roditelja. Pet dana kasnije, cjevčica za prehranu uklonjena je drugi put. Šest dana potom, zakonodavno tijelo Floride izglasalo je tzv. "Terrin zakon", koji je dao guverneru Jebu Bushu ovlast da intervenira u slučaju Schiavo, što je on odmah i učinio. Tako je cjevčica za prehranu pacijentice vraćena po drugi put. U svibnju 2004. sud Floride ukinuo je zakon s obrazloženjem da "ukida građanima Floride njihovo pravo na privatnost". Žalba guvernera Busha na Vrhovnom sudu Floride je odbačena. Sud je jednoglasno odlučio da je pri donošenju toga zakona bila riječ o neustavnoj intervenciji izvršne vlasti u sudsku i o neustavnom donošenju zakona s retroaktivnom snagom. Cijeli slučaj dospio je i do Vrhovnog suda Sjedinjenih država, ali je on odbio pokrenuti žalbeni postupak.

U cijeli slučaj uključile su se razne svjetske organizacije. Papa je molio za produženje Terrina života. Mnogi pojedinci bili su spremni platiti goleme medicinske troškove za održanje Terri na životu. Različite kršćanske organizacije, pa i sama predsjednička obitelj, trudile su se pronaći instituciju koja će zbrinuti Terri, i koja će zakonski dopustivim sredstvima prisiliti sud da odustane od odluke o uklanjanju prehrane.

No, kada se sve zbroji i oduzme, pobijedila je pravna država. Unatoč najrazličitijim socijalnim i političkim pritiscima, odluka suda se poštovala, i na nju nije utjecala politička klima. Da je bilo drukčije, i da je na odluku suda utjecalo javno mnijenje, možda bi pacijentica Schiavo još bila na životu. Stoga je u slučaju Schiavo postavlja i dodatno pitanje: smiju li postojati granice djelovanja pravne države, ili točnije, koliki je značaj formalnosti prava?

Nema nikakve sumnje da je "pravda" (kao puka moralna kategorija) za Terri Schiavo mogla izgledati tako da se skrbništvo nad pacijenticom prebaci na neku drugu osobu koja bi pacijenticu željela održavati na životu. Ali i prebacivanje skrbništva također je formalno-pravni postupak u kojem roditelji pacijentice nisu uspjeli.

No za bioetičare postoji čitav niz dodatnih problema. Slučaj Terri Schiavo prikazuje gotovo sve poteškoće s problemom eutanazije. Prvi je problem, posve neovisan o pravnim komplikacijama i formalno donesenim odlukama, ima li smisla nastaviti život u permanentno vegetativnom stanju? Sud je u slučaju Schiavo utvrdio da je pacijentica nekoliko puta sama izjavila kako ne bi željela nastaviti život u takvome stanju, a njezin je skrbnik i suprug godine 1998. došao do istoga zaključka. To je značenje tzv. problema "žive oporuke" ("living will"). Riječ je o problemu: smiju li se odluke zajednice o pomoći ili uskraćivanju pomaganja temeljiti na odlukama pojedinaca o nenastavnku života. Je li osoba kada je donijela takvu odluku bila prisebna? Je li bila riječ o trenutačnoj depresiji? Djeluju li na nju eksterni razlozi (na primjer dobrobit bližnjih)? U slučaju Terri Schiavo problem je još teži, jer nije riječ o osobi koja je izvršila takvu "živu oporuku"; drugim riječima, netko je morao donijeti takvu odluku u njezino ime. Ali čak i kada je odluka o nenastavku života evidentna, što u primjeru Schiavo nije bio slučaj, smije li to biti dovoljan razlog za odricanje prava na život. Ili još teže pitanje: smiju li liječnici ili neki drugi skrbnici aktivno djelovati s ciljem prekida nečijeg života. Razne države imaju različito zakonodavno rješenje toga problema, i očito je da u tome ne postoji niti etičko, niti pravno suglasje.

Drugi veliki skup problema vezan je za pitanje postoji li razlika između pasivne i aktivne eutanazije. U slučaju Schiavo, kao i u brojnim drugim slučajevima, prepuštanje života pacijentice na milost i nemilost prirode ili Boga, značila je *de facto* aktivno pomaganje u njezinom umiranju; ono je uključivalo aktivnu ulogu liječnika (i sudski nalog) za prekid dotoka hrane. Drugim riječima, takva je odluka bilo aktivno izvršenje smrti. Prepuštanje "prirodnom tijeku događaja" bilo je moguće pred petnaest godina, kada je nakon srčanog zastoja i bulimije (tj. manjka natrija i kalija), Prva pomoć oživjela pacijenticu. Ali u tom trenutku liječnici nisu mogli znati da će pacijenticu vratiti u život, ali s trajnim oštećenjem mozga - u život bez nade u oporavak. Stoga u tome trenutku nije postojao nijedan razlog zašto bi liječnici odbili pokušaj oživljavanja.

Neki bioetičari, poput Petera Singera, velikog zagovornika aktivne eutanazije, problem se sastoji u pitanju definicije života i definicije osobe. Danas je vladajući kriterij smrti – moždana smrt. Prema Peteru Singeru to znači da ljudi u stanju moždane smrti više nisu osobe. U tom slučaju morali bismo tvrditi da Terri Schiavo već petnaest godina nije bila osoba. Premda dosljedan (i racionalan), takav je stav ekstreman, i većina se ljudi zdravorazumski njime ne rukovodi.

(Srećom da na to nisu prisiljeni.) Tvrditi da Terri Schiavo nije bila osoba zato što EEG nije ustanovio moždanu aktivnost čini se pretjeranim, pogotovo za one pojedince koji su godinama gledali njezine reakcije na bol ili intenzivni zvuk.

Čini se da je s praktične strane najbitnije pitanje koliko ima smisla nastaviti živjeti takav život. I na njega je teško odgovoriti. Unatoč različitim kontroverzama, danas među bioetičarima prevladava stav da pojedinci imaju pravo odlučivati o vlastitom životu, pa stoga i o vlastitoj smrti. Drugim riječima, kada pojedinci trezveno donesu odluku da njihov život nema smisla, pogotovo u uvjetima neke neizlječive bolesti koja nanosi stalnu bol, onda oni imaju pravo na smrt. Takvu je odluku teško donijeti unaprijed, i čini se da pojedincima nema smisla o tome unaprijed raspravljati. Stoga je Peter Singer svoj osvrt na slučaj Schiavo[51] temeljio na problematici "živih oporuka". Prema Singeru, iz slučaja Schiavo možemo izvući pouku da u životu treba raspravljati o tome kako bismo željeli nastaviti život kada bi nam se dogodila slična situacija kao i pacijentici Schiavo.

Ali problem naravno nije samo u tome što pacijentica nije ostavila neku jasnu "živu oporuku". U slučaju Schiavo, na temelju zakona Floride, koji priznaju zahtjev "žive oporuke", njezin je sadržaj utvrđivao pravo na eutanaziju. Prema svjedocima u jednom od sudskih procesa, Terri je dvaput izjavila kako ne bi željela živjeti vegetirajući. (Jednom prilikom – gledajući televizijski film sa šurjakinjom, ona je navodno izjavila: "Takav život – to ja ne bih…").

U svjetskim razmjerima, tu postoji još jedan problem – problem novca. U zemljama koje imaju socijalno i zdravstveno osiguranje (a to znači u većini zemalja svijeta), postavlja se pitanje ekonomske oportunosti nastavka takvoga života. I u tim uvjetima (recimo u Hrvatskoj) takav se problem ne bi niti postavio, jer bi "zdrav razum" liječnika odlučio da pacijenta u takvome stanju nema smisla "držati na aparatima". Međutim, to što smo obično skloni zvati "zdravim razumom" može biti samo jedan pragmatično-utilitaristički stav kojim se zapravo prikriva njegov pravi sadržaj, a to je da postoji "cijena" života. Jer kada bi se on izrazio kao argument koristi za druge (tj. kao sredstvo štednje kako bi se sredstva uložila u pomaganje drugima), što Peter Singer čini otvoreno – ali dosljedno, on bi bio u kontradikciji s mnogim sudovima etičara koji zagovaraju "svetost života" i poštovanje digniteta osobe.

[51] Singer, Peter. 2005. "Learning from Terri Schiavo", *National Post*, March 21, 2005.

Ali slučaj Terri Schiavo nije bio meta-etički, već vrlo konkretan praktični problem. I u takvim slučajevima, kao i općenito u životu, na ishod utječe niz najrazličitijih faktora. Čini se da nijedna apstraktna rasprava o etici eutanazije nikada neće jednom zasvagda riješiti probleme kao što je slučaj Terri Schiavo. Ti će problemi, ovisno o pojedincima i okolnostima u stvarnosti uvijek biti različiti, unatoč tomu što će njihovi ishodi uvijek biti isti. Pravda za Terri Schiavo mogla je značiti još nekoliko godina vegetiranja na aparatima. Ali bi li takav život bio vrijedan življenja – to nikada nećemo pouzdano znati.

Rani uspjeh – rana smrt

"Kada bi me sada izabrali za predsjednika banke, što bih onda radio do kraja života?", pitao me je u šali poznanik, jedan inače naš visoko rangirani, izuzetno mladi bankar.

Njegova je intuicija odnedavno dobila i pečat znanstvenosti: Prema Stewartu McCannu, profesoru psihologije sa sveučilišta Cape Breton u Kanadi, rani uspjeh u životu donosi i ranu smrt. Do takvog je zaključka McCann došao na temelju istraživanja života 1672 američka guvernera koji su između 1789. i 1978. bili izabrani na visoku dužnost u razmjerno mladoj dobi.[52] Čak i kontrolom varijabli kao što su godina rođenja, dužina odslužene dužnosti, države u kojima su vladali, te regresijskim analizama, obrazac se pokazao točnim: guverneri izabrani u mlađoj dobi žive kraće od onih izabranih u starijoj.

Čini se da to pravilo ne vrijedi samo za guvernere, već i za sve "mlade lavove". U jednom drugome istraživanju McCann je analizirao raznolikiji skup osoba koje su postigle uspjeh: predsjednike, ministre, nobelovce, oskarovce, pa čak i pape. Zaključak je bio isti: "Oni koji se popnu na najviše vrhove u najkraćem roku umiru mlađi. Za najpoznatije, a možda i za sve, rani uspon dovodi i do ranog pada."

Što dovodi do preuranjenosti smrtnog udarca?, pita se novinar Dan Pink, koji je McCannovu ideju uvrstio u prošlogodišnju seriju "Ideja godine" *New York Times Magazina*[53]. U maniri znanstvenika, McCann je želio ostati oprezan sa velikim zaključcima. Ipak, ponudio je dva objašnjenja. Prvo je da hormoni koji nagone "mlade lavove" na rana postignuća imaju i svoju cijenu – dugoročno loše zdravlje. Druga je mogućnost da oni koji su svoj zenit doživjeli rano gube razlog svog postojanja, a time i inicijativu da ostanu zdravi. Bez obzira na to koje je objašnjenje točno, nastavlja Dan Pink, Billu Clintonu, koji je postao guverner u tridesetdrugoj, a predsjednik u četrdesetšestoj, možda bi McCannova istraživanja mogla poslužiti kao izvor predostrožnosti. "Mi ostali, možemo se opustiti i tješiti vlastitom osrednjošću."

[52] McCann, Stewart. 2001. "The Precocity-Longevity Hypothesis: Earlier Peaks in Career Achievement Predict Shorter Lives", *Personality and Social Psychology Bulletin* Vol. 27, No. 11, 1429-1439.

[53] Pink, Dan, 2004. "Young success means early death", *The New York Times*, December 14, 2004.

Nije nikakva tajna da adrenalin koji je posebno važan hormon u vezi s kromosomom Y, tj. kod muškaraca, dovodi do kraćeg života muškaraca u usporedbi sa relativnom dugovječnošću žena. Mnogi genetičari, razvojni psiholozi, pa čak i kriminolozi, u adrenalinu (i muškoj selekciji) vide uzrok riskantnom ponašanju. Čak i žene s viškom adrenalina, koje isto tako češće postižu poželjne pozicije na društvenoj ljestvici, žive kraće.

McCannova teza vjerojatno bi se pokazala točnom kada bi se istraživanje provelo i na današnjem uzorku sportaša, koji navodno žive zdravim životom (sjetimo se biciklista Marka Pantane, premda njegov način života ne možemo nazvati zdravim). Nekoć je ta teza vrijedila i za sve umjetnike, premda su uzroci uspješnosti i prerane smrti bili drukčiji (sjetimo se recimo Baudleairea, Rimbauda, ili naših umjetnika Kamova ili Kraljevića); za njihovu smrt nije odgovoran adrenalin već prije alkohol, droga ili siromaštvo. Premda postoje iznimke (kao što je kasno Einsteinovo odrastanje, tj. njegove loše ocjene iz matematike i fizike u srednjoj školi) i znanstvenici svoj zenit postižu u mladosti.

Ali to nije cijela priča. McCannova priča je točna i u metaforičnom smislu. Priča o ranom umiranju "podobnih" i "smjeni kraljeva" ima mitski karakter i tvori osnovni dio ranih mitova koji predstavljaju glavnu temu golemog antropološkog opusa Jamesa G. Frazera. "Smjena kraljeva" i muška borba za opstanak dio je i Freudove priče o Mojsiju i monoteizmu. Mitske figure moderne kulture također su umrle mlade: Jim Morrison, Marlyn Monroe, Elvis Prestley, Janis Joplin, Jimmy Hendrix, Curt Cobain - možda ih je upravo njihova rana smrt pretvorila u mitske figure. Štoviše, šezdesetih je godina upravo vladala ideologija "živi intenzivno, umri mlad".

Zamislimo sada da je istraživanje izvedeno kod nas. U politici, ona se vjerojatno ne bi mogla dokazati. Naši su predsjednici svi odreda umirali stari (uz izuzetne napore najsuvremenije medicine). Donedavno je sastav sabora i stranačkih čelnika, bio razmjerno vrlo star. Mi se ne možemo pohvaliti neotenijom Amerikanaca, koji svoje predsjednike biraju među četrdesetgodišnjacima (sjetimo se uz Clintona i braće Kennedy). Premda se o našim današnjim "književnim mladim lavovima" treba tek prosuditi, moje je nagađanje da ćemo i njima dizati spomenike (i objavljivati sabrana djela) još za njihova života. Naši su vrhunski balet-majstori, slikari, glazbenici (uključujući i stare rockere), pa čak i menadžeri – takoreći svi još živi.

I to nas dovodi do druge, posve obrnute poante. Da bi "mladi lavovi" mogli umrijeti mladi, oni moraju imati prilike da do položaja i uspjeha dođu u ranijoj

mladosti. Budući da to nije slučaj, imamo sklerotičnu političku elitu. U kulturama koje nemaju normu "postignuća", štoviše, u kojima je gerontokracija norma a starost isključivi znak mudrosti, u kulturama u kojima je "postignuće", "uspjeh", "pobjeda" svojevrstan katolički grijeh oholosti, McCannova teza vjerojatno ne vrijedi. I umjetnici i znanstvenici kod nas svoju auru "veličine" stiču onda kada je njihov stvarni doprinos zajednici već davno prošao.

Stoga će se naš zaključak razlikovati od McCannovog: što je uspjeh, određuje kultura: ako je kriterij uspjeha preživljavanje, jasno je da uspješni ne mogu umrijeti mladi. Možda se zbog toga kod nas izgubila granica osrednjosti i veličine.

Dobar dan, lijenosti!

Kako malo raditi, a živjeti dobro

"Želite li svoje profesionalne živote posvetiti lijenosti, činite to diskretno da ne izgubite posao", jedno je od pravila knjige, trenutno na vrhu francuskih bestsellera, pod naslovom "Dobar dan, lijenosti. Umijeće i važnost minimalizacije posla na radnome mjestu"[54], autorice Corinne Maier. "Biznis vam ne želi dobro, i ne poštuje vrijednosti koje propagira. Ova vam knjiga stoga pomaže da iskoristite svoju kompaniju, umjesto da kompanija iskorištava vas."

Corinne Maier, viša ekonomistica u Francuskoj elektroprivredi (EDF), s doktoratom iz psihoanalize, napisala je britku satiru (tzv. eflet: poluesej – polupamflet) brojnih self-help knjiga biznis-menadžera, gurua i psihologa kojima se veliča korporativna kultura i obećava poboljšanje vlastite karijere. Ne vjerujte takvim knjigama, tvrdi Maierova. Jer u stvarnosti "sjedite pored idiota, prezirete birokratski bonton i žudite za bijegom. Već ste poludjeli od dosade, pravite se da radite kada čujete korake i ubijate vrijeme čitajući novine u zahodu. Vaša je karijera dosegla vrhunac, vaš je posao ugrožen, a najljeniji se ljudi unapređuju na mjesta na kojima mogu napraviti najmanju štetu – sele ih u menadžment." I zato vrijede nova pravila: "Radite što manje, ali tako da se to ne vidi", "Nemate što izgubiti ako ne radite previše". U vašem je interesu, tvrdi autorica, da radite što manje, stoga vam knjiga govori kako uništiti sistem iznutra a da se to ne primijeti. "Korporativna kultura nije ništa drugo doli kristalizacija gluposti jedne skupine ljudi u danom vremenu". Jedan od načina da se ne vidi vaš nerad i da vas nitko ne pita što ste danas radili jest recimo da stalno nosite gomile fascikala.

Ubrzo po objavljivanju, knjiga *Bonjour Paresse* (za razliku od *Bonjour Tristesse*) postala je predmet skandala. Autoričin je poslodavac, EDF, protiv Maierove pokrenuo disciplinski postupak i zaprijetio otkazom. Jer, osim satire na knjige o samopomoći, knjiga "Dobar dan lijenosti" je i oštra kritika danas sve jače korporativne kulture koja od zaposlenika traži sve intenzivniju i besmisleniju identifikaciju s poduzećem. Prema Reutersu koji je prvi objavio vijest o skandalu, knjiga Maierove je "poziv na oružje neo-robovima, menadžerima srednjeg ranga, prokletima u uslužnoj industriji i svim radnicima osuđenicima na oblačenje

[54] Maier, Corinne. 2004. *Bonjour Paresse*, Editions Michalon, Paris, u hrvatskome prijevodu Ljiljane Ješić i dr. 2004. *Dobar dan, lijenosti: o umijeću i potrebi zabušavanja na poslu***,** OceanMore, Zagreb.

poput klaunova i na trošenje svojih života na besmislene sastanke". A kritičar Jo Johnson knjigu je nazvao *Komunističkim manifestom* menadžerske klase.

Maierova u svojoj knjizi navodi niz nedavnih financijskih skandala u francuskom biznisu. Budući da su zbog "razvijenog kapitalizma" ugrožene karijere zaposlenika - kao i njihove mirovine, radnici i menadžeri srednjeg ranga trebaju odbaciti lance lojalnosti i požrtvovnosti i "započeti besposleno lunjati tijekom radnog vremena". Naslovi odlomaka njezine knjige govore sami: "Idioti koji sjede do vas", "Kultura poslovanja, vraga!" "Zašto ne možete izgubiti ako date otkaz" ili "Korporativna kultura – glupi ljudi". Nema razlike između velike požrtvovnosti i lijenosti, jer obje vrste ponašanja naposljetku dovode do otkaza, Maierova predlaže da izaberemo najnekorisnije vrste posla, primjerice konzultantski, ekspertni ili – savjetnički.

Autoričin poslodavac nije razumio ironiju, stoga joj vrlo vjerojatno slijedi otkaz. Prema EDF-u "gospođa Maier je često zanemarivala svoje obveze lojalnosti prema kompaniji. U knjizi se vrlo jasno može isčitati njezina osobna kampanja da se proširi gangrena nerada na poslu." Osim toga, optužuje ju se i da je na sastancima čitala novine te da na ovitku knjige nije spomenula da radi za EDF. "Knjigu sam pisala u slobodno vrijeme. Kada počne postupak bit će sredina kolovoza, pa ću, razumije se, biti na dopustu," odgovorila je autorica, i dodala: "poslala sam im kopije svojih rezervacija za vlak i trajekt." U raspravu su se uključili i francuski sindikati koji su podržali Maierovu i njezino pravo na slobodu govora. "Gđa Maier nije razotkrila nikakvu tajnu, nije ugrozila nikakav posao pa čak nije ni spomenula EDF."

No, prema autorici, šteta korporativnoj kulturi već je ionako učinjena. Prema jednom francuskom istraživanju javnoga mnijenja citiranom u knjizi, 17% francuskih menadžera već je do te mjere "aktivno dezangažirano" na svom radnom mjestu da praktično izvodi industrijsku sabotažu.

Podaci Maierove nisu daleko od istine. Prema podacima OECD-a francuski su radnici 2004. godine radili 24% manje radnih sati negoli 1970., za razliku od Amerikanaca koji danas rade 20% više. Premda je trend smanjenja radnih sati vidljiv i u drugim zapadnoeuropskim državama, Francuska je u izvjesnom smislu ekstremna: Francuzi danas prosječno rade 1459 radnih sati godišnje, što je gotovo 300 radnih sati manje od OECD prosjeka odnosno gotovo 550 radnih sati manje negoli u Češkoj.

Dobar dan, lijenosti po mnogo čemu samo je izdanak jedne vrlo jake kulture kritike rada i pohvale lijenosti. No za razliku od francuskog sarkazma, u Britaniji su nedavno objavljene dvije knjige s istom porukom ("radi manje, planduj više"), ali s većom količinom zabrinutosti zbog povećanja količine radnog vremena. To su knjige *Dobrovoljni robovi. Kako kultura pretjeranog rada vlada našim životima* kolumnistice *Guardiana* Madeleine Bunting i *Kako biti lijen* urednika časopisa *Idler* Toma Hodkinsona[55].

Hodkinson navodi dugu filozofsku tradiciju plandovanja. "U antičko doba ljudi su se prodavali u roblje kako bi mogli jesti", tvrdio je filozof CS Lewis, "a tako je i u modernome društvu." Filozofi prosvjetiteljstva vjerovali su da će trgovina, strojevi i nadnice osloboditi ljude. Ali Blake, Coleridge, Byron, Lawrence i Russell nisu mislili tako. Russell se zalagao za četverosatni radni dan. Byron je vjerovao da samo dokolica može emancipirati ljude. "Ljudi ne shvaćaju da je nerad težak posao" tvrdio je Oscar Wilde. Što se dakle dogodilo s obećanjima da će kapitalizam i tehnologija donijeti slobodu, i da će nam rad donijeti bogatstvo i zadovoljstvo? Zašto se dobrovoljno potčinjavamo ropskome poslu, dugim radnim satima i visokim razinama stresa? Zašto postajemo dobrovoljni robovi? Hodkinsonova knjiga, kao i njegov satirični časopis *Idler* nude brojna rješenja za korisnije trošenje vremena.

Knjiga *Dobrovoljni robovi* Madeleine Bunting mnogo je ozbiljnija. "Tijekom glavnine prošloga stoljeća", piše Buntingova, "govorili su nam da će nas automatizacija osloboditi tiranije rada. Obećavali su nam zlatnu eru dokolice. Pa ipak – to se nije dogodilo. Ustvari, u posljednjih 15 godina, dogodilo se upravo obrnuto. Do 70-ih godina broj radnih sati konstantno se smanjivao. Mnogi industrijalci brinuli su se da će s viškom slobodnoga vremena radnici sve više početi baviti politikom. Ako ih zaposlimo i iscrpimo, prema takvoj filozofiji, oni će imati manje slobodnog vremena za sindikalne sastanke. Ali Henry Ford odnio je pobjedu. Dajte im više slobodnoga vremena, tvrdio je on, i imat će više vremena da troše, primjerice za njegove automobile. A povećanje potrošnje bit će dobro za posao. Ali 80-ih se godina broj radnih sati ponovno počeo povećavati. Danas i dalje raste, i sve su oštrije rasprave o tome zašto se obećanje o društvu dokolice nikada nije ostvarilo." Istina, s vremena na vrijeme sindikati pobjeđuju, ali općenito stvari nisu krenule na bolje. Uklonjeni su fizički brutalni uvjeti, ili dječji rad, ali mi smo još uvijek robovi. "Rad nas je posve zaokupio, on preokupira našu svijest, a tjelesni napor zamijenjen je novim psihološkim

[55] Bunting, Madeleine. 2004. *Willing Slaves. How the Overwork Culture is Ruling*; Harper-Collins, London; vidi i: Hodkinson, Tom. 2004. *How to be Idle*, Hamish Hamilton, London.

naporom. Plaće su male, radni sati dugi, a razine stresa sve su veće." Za razliku od negdašnjeg kapitalizma, današnji dobrovoljni robovi dolaze iz različitih klasa, menadžerske i radničke, tj. iz klase onih koji bi imovinski mogli raditi manje i onih koji ne mogu dobiti nikakav drugi posao. Stoga su upravo te klase najpodložnije novim sustavima otuđenja. Poput Maierove, Buntingova spominje nove tehnike prisile i otuđenja. "Velike kompanije koriste nove pojmove poput "brandinga" ili "grupnog rada" kako bi radnicima stvorile iluziju da im kompanija pruža neku vrstu smisla života; smisla koji im je nekoć pružala crkva ili zajednica." Drugi faktor koji nas sili da svakodnevno ustajemo iz kreveta i krećemo na posao jest naša požuda za potrošnim dobrima. Ta požuda zamjenjuje stari motiv gladi. "Milijuni proizvoda nadmeću se za naš novac a njihovi proizvođači koriste sve genijalnije trikove da nas uvjere da im damo svoj novac." Buntingova tvrdi da se time zatvara još jedan krug otuđenja, jer se dokolica pretvara u poligon proizvodnje. Današnje vlade potiču takvu radnu etiku, "rad je za vladu univerzalni lijek za sve socijalne nedaće", a sustavom subvencija velikoj industriji one pomažu da nadnice ostanu male.

Ali ako se "razmontira" sustav rada, čime ćemo ga nadomjestiti? (Pitanje koje postavljaju svi komunistički diktatori). Buntingova odgovara: "Odgovor leži u dobrom životu uz manje posjedovanja. Manje novca znači manje rada. Manje rada znači više slobode za ono što želimo raditi." I pruža primjere blagostanja obitelji koje su se svojevoljno odrekle "bogatstva" kako bi živjele boljim životima. U tome leži zadaća i za sindikate. Sindikati su u svojoj borbi za više plaće zaboravili na blagostanje, na nesposobnost da kontroliramo vlastito vrijeme i vlastiti duh. I vlade mogu učiniti svoje. Kraći radni tjedan je dobar početak. Ali prvo sami moramo naučiti odbaciti radoholičarsku etiku, "prihvatiti slobodu i redefinirati značenje uspjeha u životu."

To je odgovor koji smo mi u Hrvatskoj, bez kalvinističke tradicije vječnoga rada, već odavno znali. Ali u tome leži i opasnost, koju smo doživjeli u prošlom sustavu, upravo zbog pomanjkanja protestantske etike. Možda je pravi odgovor u umjerenosti: kada se klatno rada previsoko zanese, moment slobode i dokolice počinje prevladavati. Pitanje je samo: s koje se strane klatna nalazimo mi, i jesu li zabavni i poučni anti-radoholičarski pamfleti primjereni za nas? Ako znate odgovor, Madelaine Bunting na stranicama *Guardiana* još uvijek vodi svoj eksperiment i bilježi čitateljska radna i dokoličarska iskustva. Iskustvo Maierove, ma kako istinita i duhovita njezina analiza, ne bih preporučio: jer u Hrvatskoj se s usponom kapitalističkih vrijednosti više ne možemo nadati da će kritika vlastitoga poduzeća ili sustava radnih vrijednosti proći posve nekažnjeno.

Bauk komunizma opet kruži Europom. Dok je prvi put bio tragedija, sada možemo odahnuti i uživati u njegovoj farsi.

Sreća i nova radna etika – još jednom o neradu

"Ako ste beskrajno umorni – trebate posao u Europi" tim naslovom o promjenama radne etike započinje svoj članak Niall Ferguson, poznati profesor povijesti s Harvarda. "U Europi se ništa ne zbiva tijekom kolovoza. Naravno nije točno da su baš svi na dopustu. Ali u Londonu su prigradski vlakovi poluprazni, a promet u vrijeme rush-houra neočekivano je prohodan. Gotovo nikakve ozbiljne odluke ne donose se u kolovozu, jer je uvijek barem jedan ključni ravnatelj na dopustu... Ljetni efekt u drugim europskim gradovima je još dramatičniji. Na dan pada Bastille u Parizu primjerice Parižana uopće nema."[56] U Sjedinjenim je državama bitno drukčije. Unatoč terorističkim prijetnjama, groznoj vrućini i sve većem broju komaraca, na Manhattanu vlada "biznis kao i obično". Zašto je to tako?

Prema Fergusonu, ove crtice svjedoče o bitnom raskoraku radnog zakonodavstva u Europi i Americi. "Amerikanci imaju mnogo kraće praznike od Europljana. Dok Nijemci, Talijani i Francuzi prosječno imaju 40 dana praznika godišnje, prosječni Amerikanac mora se zadovoljiti samo s 14 dana."

I stope nezaposlenosti su različite. "Tijekom posljednjeg desetljeća prosječna nezaposlenost u Americi iznosila je 4,6% a u Europskoj Uniji 9,2%."

Različit je i odnos prema štrajkovima i štrajkašima. "U posljednjem desetljeću Španjolska je ekonomija zbog štrajkova prosječno gubila 271 dan na tisuću radnika. U Danskoj, Italiji, Finskoj, Irskoj i Francuskoj, taj je broj između 80 i 120. U Sjedinjenim državama on iznosi 50."

Kada je riječ o lažno bolesnima, i tu je situacija dramatično različita. Prošli je tjedan objavljeno da je Britanska kraljevska pošta zaposlenicima koji se ipak pojave na poslu unatoč legalnom liječničkom mirovanju ponudila lutriju u kojoj je glavni zgoditak za takve zaposlenike Ford Focus. "U Americi radnicima koji se često ne pojavljuju na poslu... nudi se mogućnost trajnog rješenja – otkazom"

Najveće razlike u obrascima rada među kontinentima vide se u broju radnih sati. Godine 1999. OECD je utvrdio da prosječni Amerikanac radi gotovo 2000 sati na godinu. Prosječni Nijemac radio je 1535, dakle 22% manje. A prema jednoj nedavnoj američkoj studiji, prosječni Francuz radi gotovo 32% manje. "Taj raskorak u broju sati između Amerikanaca i Europljana nije postojao pred

[56] Ferguson, Niall. 2003. "Why America Outpaces Europe", *The New York Times*, June 8.

dvadesetipet godina. Između 1979. i 1999. prosječni se radni tjedan Amerikanaca produžio za 4% na 50 radnih sati, dok se njemački smanjio za 12%. Isto vrijedi i za druge europske zemlje."

Kako objasniti te razlike? Jedan očiti odgovor leži u zakonskoj regulativi, ili pak u nedavnom smanjenju radnog vremena za liječnike u Britaniji, ili pak u sustavu oporezivanja. Ali Ferguson kao odgovor nudi modificiranu verziju Max Weberove teorije o protestantskoj etici i duhu kapitalizma. Prema Weberu, postoji jaka veza između duha kapitalizma i protestantske religioznosti. Činjenica je međutim da stopa religioznosti u Europi naglo pada. Prema studiji Gallupa (*Millennium Survey* o religioznosti iz 1999.), 48% ljudi u Zapadnoj Europi gotovo nikada ne ide u crkvu. U Istočnoj Europi taj je broj nešto manji od 44%. "U Nizozemskoj, Britaniji, Njemačkoj, Švedskoj i Danskoj danas u crkvu (barem jednom mjesečno) odlazi manje od 10% stanovnika. Taj je broj viši samo u Italiji i Irskoj. Za razliku od toga, više od dvaput toliko Sjevernoamerikanaca odlazi na mise jednom tjedno ili više." Premda to vjerojatno nije jedino objašnjenje, Ferguson tvrdi da u tom padu religioznosti, odnosno u novom raskoraku radne etike između Europe i Amerike, postoji više od puke koincidencije. "Da nisam na dopustu, o tome bih napisao knjigu", završava Feguson.

Ali, posljedice tih razlika u radnoj etici Europljana i Amerikanaca postaju sve očitije na području psihologije. Moj prijatelj iz Amerike koji je trenutno na dopustu u Hrvatskoj, s vidljivom količinom zavisti prema kvaliteti života, ili ležernosti ljudi u današnjoj Hrvatskoj, tvrdio je kako su nade ljudi koji su otišli u Ameriku u potrazi za boljim životom – izdane. Dva tjedna godišnjih odmora u Americi ne može kompenzirati lagodniji način života u Hrvatskoj. Dohodak je različit, ali nesigurnost na poslu u Sjedinjenim državama, rast cijena zdravstvenog i socijalnog osiguranja i školovanja, i stalna napetost oko sigurnosti, odgoja i budućnosti djece, bitno smanjuje kvalitetu života.

Čini se da rasprave o razlikama u kvaliteti života između Sjedinjenih država i Europe nisu posve marginalne. O tome svjedoči najnoviji broj časopisa *Daedalus* Američke akademije znanosti i umjetnosti. Jedan od posljednjih brojeva toga časopisa urednici su posvetili – sreći. Tijekom devetnaestoga stoljeća, kada su se formirale neke danas dominantne etičke doktrine o radu i dobrom životu, smatralo se da je "dobar život" ili dobro postupanje ono koje maksimalizira dobro za što veći broj članova društva. Tako se primjerice formirala utilitaristička etika Jeremyja Benthama. Ali filozofski je paradoks, tvrdi uvodničar Darrin

McMahon[57], da maksimalizacija dobra za cijelu zajednicu ne mora značiti dobro za pojedinca.

Posve je jasno da je bolje biti bogat nego siromašan, i da je privatno i nacionalno bogatstvo jedan od bitnijih preduvjeta za sretan život. Ali psiholozi i sociolozi već su odavno ustanovili da korelacija sreće i bogatstva nije apsolutna, već samo "relativna". "U literaturi o ljudskoj sreći postoji trajan paradoks: premda su unutar svake zemlje bogatiji sretniji od siromašnih, prosječna se razina sreće vrlo malo mijenja što dohodak pojedinaca sve više raste. Richard Easterlin i drugi to su protumačili primjedbom da sreća ovisi o relativnom a ne apsolutnom dohotku", tvrdi Robert Frank profesor ekonomije sa sveučilišta Cornell, i autor knjiga *Luksuzna groznica*, *Strasti unutar razuma* i *Izbor prave bare*.[58] Easterlinov je zaključak da se ljudi osjećaju sretnijima ako su razmjeri nejednakosti dohotka unutar pojedine zajednice manji, odnosno da se osjećaju nesretnijima ili "relativno depriviranijima" ako vide da su njihovi zemljaci ili susjedi bitno bogatiji od njih samih.

U svom članku za spomenutu Američku akademiju, pod naslovom "Kako ne kupovati sreću", Robert Frank pokušava objasniti zašto se porast dohotka ne uočava na porastu ljudske sreće: "Postoje brojni dokazi koji pokazuju da nećemo postati bitno sretniji ako povećanje svog dohotka koristimo tako da kupujemo veće kuće ili skuplje automobile. Ali ako porast našeg dohotka koristimo tako da kupujemo određena "nevidljiva" dobra – poput slobode od dugog putovanja na posao ili odterećenje od stresnog posla, onda dokazi pokazuju bitno drukčiju sliku. Što manje trošimo na materijalna dobra, više ćemo vremena moći posvetiti obitelji, prijateljima, spavanju, putovanju i drugim aktivnostima koje nas rehabilitiraju. Alociranje našeg vremena i novca u te aktivnosti rezultirat će zdravijim, dužim i sretnijim životom." Ili obrnuto: premda je bolje imati veći stan, ako je uvjet za stjecanje takvog dobra – razmjerno više rada, onda rad postaje nesrazmjerno veće opterećenje za kvalitetu života.

Sličnu studiju, u kojoj se osim novca i sreće testira i broj seksualnih partnera objavili su nedavno David Blanchflower i Andrew Oswald u istraživanju "Novac, seks i sreća. Jedna empirijska studija"[59]. Zaključak njihove studije jest da

[57] McMahon, Darrin. 2004. "From the happiness of virtue to the virtue of happiness: 400 b.c.– a.d.1780", *daedalus* Vol. 133, Issue 2 pp. 5 - 17 .

[58] Frank, Robert. 1989. *Passions Within Reason*, W. W. Norton & Company; 2000. *Luxury Fever*, Princeton University Press; 1987. *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*, Oxford University Press.

[59] Blanchflower, David G., Andrew J. Oswald. 2004. "Money, sex and happiness", *NBER Working Paper* No. 10499, Issue May 2004.

oženjene osobe imaju više sreće od neoženjenih osoba: "Broj seksualnih partnera u danoj godini koji maksimalizira sreću jest točno jedan. Povećanje bogatstva nema nikakav pozitivan efekt na učestalost seksa, a povećanje obrazovanja ima neznatno negativan učinak, posebno među muškarcima (što je vrlo nesretna okolnost, jer upravo toj skupini spolna aktivnost najviše utječe na sreću)".

Ali ako se čini da lagodniji život donosi veću količinu sreće od užurbanog, stresnog, nesigurnog posla, ako je to objašnjenje za uvođenje nove, tj. blaže radne etike u Europi, i ako je zaključak da ekstremni kapitalizam ljudima ne donosi one količine dobra koje predviđa njegova filozofija, onda je još potrebno objasniti zašto se ljudi u Hrvatskoj, unatoč "blažoj radnoj etici" od one američke ipak uglavnom osjećaju nesretni. Jedan pokazatelj "razmjerne nesreće" u Hrvatskoj je primjerice studija o siromaštvu koju su provele OECD i Ministarstvo rada i socijalne skrbi godine 2000. U toj studiji pokazalo se da je prema realnim pokazateljima siromašnih manje od 10% stanovnika, dok se više od 30% tako osjeća. (Prema istraživanju Državnog zavoda za statistiku "U 2001. godini ispod praga siromaštva u Hrvatskoj je živjelo oko 727 tisuća stanovnika, a godinu kasnije 773 tisuće ljudi", odnosno oko 18%.)

Do sličnih, premda manje senzacionalnih rezultata došli su i istraživači na projektu Centra za promicanje socijalnog nauka Hrvatske biskupske konferencije i Hrvatskog Caritasa, pod naslovom "Praćenje siromaštva u Hrvatskoj" iz 2002. godine. Prema tom istraživanju, 15,5% građana se smatra siromašnima, 12,6% građana smatra kako njihova kućanstva žive u siromaštvu, a trećina stanovnika smatra da njihova kućanstva žive na granici siromaštva. Najsiromašnijim se smatraju građani "sjeverne Hrvatske" (18,7%) a najmanje u Dalmaciji (9,8%), što je također u raskoraku s realnim pokazateljima.

Slična mjera je i tzv. Ginijev koeficijent pravednosti raspodjele dohotka. Prema tom koeficijentu, Hrvatska je u sredini europske distribucije, što bismo mogli protumačiti da bi trebala biti i "prosječno sretna".

Premda je jasno da siromaštvo ne treba izjednačavati s nesrećom, iz spomenutih podataka može se razlučiti izvjestan hrvatski pesimizam: Hrvati se osjećaju "siromašnijim" negoli su to doista. Ali bit će potrebno novo istraživanje da se pokaže je li taj razmjerni pesimizam normalni rezultat objektivno slabijeg GDP-ja od prosjeka europskih zemalja ili pak dodatni recidiv komunizma. Na sociolozima ostaje da objasne tu čudnu činjenicu: premda postoje objektivni razlozi za sreću, ljudi u Hrvatskoj boje se to priznati.

Mudrost gomile

"Kada želite da se posao obavi kako treba, potreban vam je vođa", tako barem tvrdi konvencionalna mudrost. Ili onaj najpametniji ili najsposobniji. Točno? Netočno! U bezbrojnim situacijama gomila je pametnija od "ekspertnih skupina" pa čak i najpametnijih pojedinaca u skupini. To je osnovna teza izvanredne, nedavno objavljene knjige Jamesa Surowieckog, ekonomista i novinara *New Yorkera, Mudrost gomile. Zašto su mnogi pametniji od nekolicine i kako kolektivna mudrost oblikuje biznis, ekonomiju, društva i nacije*[60]. Premda je riječ o novinaru, prema dosadašnjem odjeku knjige, možemo prosuditi da će knjiga postati predmet mnogih revizija standardnih sudova i teorija o djelovanju skupina.

Demokratska kultura obično ima veliko povjerenje u eksperte i skeptična je prema masama. Ekonomistima, a posebno sociolozima i psiholozima, mase su sinonim iracionalnosti i ludila. Nietzsche je primjerice pisao: "Ludilo je kod pojedinaca iznimka, a u grupama pravilo." Britanski povjesničar Carlyle je tvrdio "Ne vjerujem u kolektivnu mudrost sastavljenu od gluposti pojedinaca." Financijaš Bernard Baruch primijetio je da je "svaki pojedinac pristojno razuman, ali kao član mase, odmah postaje idiot." Francuski sociolog Gustave Le Bon, autor najpoznatijih sociooloških knjiga o masama, smatrao je da se mase nikada ne ponašaju racionalno. "U masama se akumulira glupost a ne mudrost. Mase nikada ne mogu postizati visok stupanj inteligencije." One su uvijek intelektualno inferiornije od pojedinaca. Prema Le Bonu, to se ne odnosi samo na pobune masa, linč, masovno uništenje i sl. već i na jednostavnije skupine, poput porota ili parlamenata. "Porote", tvrdi Le Bon, "donose presude s kojima se ne bi složio niti jedan pojedinačni porotnik", a parlamenti "donose odluke od općeg interesa koje nisu ništa bolje od bilo koje nasumce sakupljene grupe imbecila".

Ali prema Surowieckome "u određenim uvjetima, skupine su nevjerojatno inteligentne i vrlo često pametnije od najpametnijih pojedinaca u njima". Le Bon i stari filozofi griješe: "Sakupimo li dovoljno veliku i dovoljno raznoliku skupinu ljudi i zatražimo li od nje da donesu odluke koje se tiču općeg interesa, te će grupne odluke s vremenom biti intelektualno superiorne odlukama izoliranog pojedinca, ma kako on bio dobro informiran." Najbolji pojedinci u skupini nisu garancija za donošenje najboljih odluka: testiramo li njihove odluke u nizu situacija, vidjet ćemo da je grupna odluka u velikom broju slučajeva bolja od bilo koje pojedinačne.

[60] Surowiecky, James. 2004. *Wisdom of the Crowds. Why are Many Smarter than the Few*, Little-Brown, London. Uskoro u hrvatskome prijevodu: *Mudrost gomile*, Algoritam, Zagreb, preveo: Darko Polšek.

Da bi mase mogle postati inteligentne potrebno je da svladaju tri problema: problem kognicije, koordinacije i kooperacije. Problem kognicije tvore brojna pitanja – od pitanja kakva će se vrsta kompjutora prodavati za tri mjeseca do pitanja tko će pobijediti u nogometnom prvenstvu. U problemu kognicije traži se (jedan) točan odgovor. Problem koordinacije traži od članova u grupi da smisle načine međusobnog ophođenja. A problem kooperacije (koji ne smijemo izjednačiti s koordinacijom) je problem kako sebične i skeptične pojedince primorati da rade zajedno, odnosno da donose kolektivne odluke.

Da bi se riješio bilo koji problem (uključujući i one u samoj grupi), prema Surowieckom grupa mora zadovoljiti četiri uvjeta:

1. **diverzitet mišljenja**. Svatko ima privatne informacije, ma kako one ekscentrične bile: ali ta raznolikost širi niz opcija ili potencijalnih odgovora na postavljeno pitanje.
2. **neovisnost članova**. Članovi skupine ne smiju biti pod utjecajem tuđih mišljenja, jer inače dolazi do fenomena "kaskada", "pokvarenog telefona", ili davanja odgovora "pod utjecajem atmosfere". Ljudi se u tom slučaju povinuju "grupnom mišljenju" kako se ne bi isticali.
3. **decentralizacija**. Članovi skupine moraju imati mogućnost specijalizirati svoja znanja, odnosno pozivati se na "lokalne" informacije.
4. **agregacija**. U skupini mora postojati neki mehanizam pretvaranja privatnih informacija, sudova ili odluka u kolektivnu odluku.

Najbolje kolektivne odluke proizvod su nesuglasja i natjecanja a ne konsenzusa i kompromisa. Inteligentna skupina, tvrdi Surowiecki, ne traži od svojih članova da modificiraju svoje odgovore kako bi grupa došla do odluke s kojom bi svi bili zadovoljni. Inteligentna grupa koristi mehanizme, poput tržišnog formiranja cijena, ili pametnog sustava glasanja, da poveže sva mišljenja i proizvede kolektivnu odluku koja ne reprezentira ono što misli jedna osoba u grupi, već ono što u izvjesnom smislu misle svi.

"Ako skupina zadovolji te uvjete, njezin će sud ili odluka najvjerojatnije biti ispravna. Zašto? Odgovor leži u matematičkoj tautologiji. Zapitate li dovoljno veliku skupinu sastavljenu od raznolikih, neovisnih ljudi da predvidi ili procijeni neku vjerojatnost, a potom napravite prosjek tih procjena, greške koje će počiniti svaki pojedinac međusobno će se potirati. Nagađanje svakoga sastoji se od dvije komponente – informacije i greške. Oduzmete li grešku, ostat će vam informacija." U statistici, to se zove izračunavanje standardne devijacije (od sredine) u tzv. "zvonastoj distribuciji ili krivulji".

Ali glavna snaga Surowieckijeve knjige nije u argumentu da pojedinci ne znaju mnogo, a pogotovo ne u dokazu da ne znaju logiku, matematiku i statistiku. (Ta tzv. "ograničena racionalnost" pojedinaca inače je predmet posebnih studija za koje su primjerice Kahnemann i Tversky dobili Nobelovu nagradu iz ekonomije.) Atraktivnost je knjige "Mudrost masa" naprotiv u navođenju dvjestotinjak primjera iznimnih (teških) i svakodnevnih političkih, ekonomskih, sociooloških situacija, iz kojih se vidi da mase donose bolje odluke od pojedinaca (ma kako oni pametni bili); odnosno primjera što se događa kada se gorespomenuti uvjeti racionalnog odlučivanja skupina ne poštuju (ili nisu zadovoljeni).

Primjerice: da ste igrač u igri "Tko želi biti milijunaš", biste li radije pitali tražili pomoć svojeg "pomoćnika" na telefonskoj liniji, ili biste priupitali publiku? Većina pojedinaca obično odgovara tako da pita "pomoćnika". Ali statistike (barem u Americi) pokazuju da vaš pomoćnik, "ekspert", točno odgovara na pitanje u 65% slučajeva, a publika odgovara točno u 91% slučajeva. Dvadesetih godina prošlog stoljeća sociolog Hazel Knight tražio je od različitih skupina pojedinaca da odredi sobnu temperaturu. Prosjek njihovih odgovora razlikovao se od točnog odgovora za manje od pola stupnja. Sociologinja Kate Gordon ispitivala je stotine studenata da odrede težinu niza predmeta. Skupine su davale točne odgovore u 94% slučajeva. Ekonomist Jack Treynor eksperimentirao je s pogađanjem broja bombona u kutiji. Skupina je dala odgovor 871, a točan je broj bio 850. Samo je jedan član skupine od 56 članova dao točniji odgovor. Godine 1906. poznati eugeničar i statističar Francis Galton promatrao je nagradnu igru na jednom stočnom sajmu na kojem je trebalo pogoditi težinu bika, koji je ujedno bio i nagrada. Galton je napravio prosječni odgovor svih ponuđenih, i odgovor je bio točan. Kada je 1968. trebalo pronaći potopljenu američku podmornicu Scorpion, istraživačko povjerenstvo, pod vodstvom mornaričkog časnika Cravena, sastojalo se od laika kojima su se ponudile nagrade za točan pogodak. Pomoću Bayesovog teorema (kojim se izračunava vjerojatnost događaja) i statistike prosječnih odgovora, Craven je dobio grupni odgovor: pet mjeseci kasnije podmornica je pronađena samo 220 jardi udaljena od odgovora Cravenove grupe.

Što se događa kada skupine ne zadovolje navedene kriterije? Mjehuri od sapunice na svjetskoj burzi, nesposobnost NASA-e da shvati važnost kvara na Challengeru, grupiranje loših programa na televiziji, većina pogrešaka u ekonomiji, samo su neki Surowieckijevi primjeri kada masa doista može temeljito zastraniti, i biti nalik Nietzscheovim i Le Bonovim masama. Najčešći razlog je tzv. "grupno mišljenje" ili "herding", tj. priklanjanje onome što mislimo da misli

(ili radi) većina u grupi. Eksperimenti Roberta Milgrama o konformizmu dokazivali su kako s veličinom grupe (ili s tzv. "socijalnim dokazom") raste i vjerojatnost da ljudi izvedu "lude stvari" poput drugih. Primjerice, što više ljudi bulji u nebo, to će vjerojatnije učiniti i slučajni prolaznik. Stoga nije čudno da menadžeri kopiraju one najbolje, kupuju dionice koje kupuju drugi, i time stvaraju deflaciju njihove vrijednosti, mjehur koji će se tim vjerojatnije rasprsnuti. Unatoč golemim plaćama menadžera, njihovo je neovisno mišljenje teško postići, jer će dioničari "po hitnom postupku" odbaciti svakoga tko isuviše zastrani od onoga što čine drugi.

Ali katkada se "grupno mišljenje" može i pozitivno iskoristiti. Tzv. mehanizam "tržišta odluka", kojim se poput kladionica na konjskim utrkama ispituju mišljenja natjecatelja tko će pobijediti primjerice u utrci za predsjednika, daje mnogo točnije (i bitno jeftinije) rezultate od istraživanja javnog mnijenja. Na toj "kladionici" ne pitamo natjecatelja "za koga ćete vi glasati", već "što mislite tko će pobijediti". Umjesto širenja zvonaste krivulje raznolikih odgovora, takve kladionice pokazuju usmjerenje prema centralnoj vrijednosti, tj. prema najvjerojatnijem odgovoru.

Mnoge su korporacije shvatile važnost neovisnosti članova skupine u donošenju odluka, ili su pak decentralizirale proces odlučivanja. I Sjedinjene države, poput Hrvatske, imaju razne vrste tajnih službi, pa ipak nisu uspjele predvidjeti napad Al-Qaide. Problem je međutim, što se u takvim skupinama često zaboravlja značaj povratnih informacija, tj. integracije informacija radi dobivanja kolektivne odluke. Podaci o teroristima u slučaju rušenja tornjeva bili su poznati nekim pojedincima i ograncima u CIA-i, ali do "agregacije" podataka nije došlo.

Surowiecki uzima u obzir i dinamike različitih veličina skupina (to su tzv. problemi logike kolektivne akcije). Premda su manje skupine kompaktnije i imaju manje problema s koordinacijom i kooperacijom, u malim se skupinama lakše dolazi do latentnog konsenzusa koji sprečava neovisnost odlučivanja pojedinaca. U nekim situacijama, poput NASA-ine skupine koja je pratila Challenger, dovoljno je da u grupi vlada "atmosfera srdačnosti" ili "konsenzusa", da nitko ne postavi skeptičnu primjedbu, pravo pitanje, primjedbu koja nekome može spasiti život. Slična situacija često se zbiva s "ekspertnim skupinama": skupine istomišljenika ili "sličnomišljenika", ma koliko bili informirani i pametni, prema Surowieckome, gotovo u pravilu donosi lošije odluke od skupine u kojoj su i eksperti i laici: prve vrste skupina ne zadovoljavaju načelo diverziteta.

Postoje sustavi, poput samoregulirajućeg znanstvenog sustava ili tržišta, koje zadovoljavaju sva četiri načela i mehanizma. Ali postoje i bitna zastranjenja – koja u pravilu nastaju kada se zanemari ili ne ispuni bilo koji spomenuti imperativ kolektivnog odlučivanja.

Surowieckijeve će "mudre mase" po bogatstvu ilustracija vjerojatno ostati popularni idiom kojim će se ubuduće označavati načela dobrog kolektivnog odlučivanja. Ali to nas neće priječiti da budemo na oprezu pred zlokobnim pogreškama koje su one sposobne počiniti: jer baš kao što mogu donositi dobre odluke, u slučaju zastranjenja o njima može ovisiti opstanak cijelih naroda.

Nastanak terapijske kulture

"Danas živimo u kulturi u kojoj su osjećaji vrlo važni. Ustvari, u našoj su kulturi osjećaji toliko važni da se gotovo svaki izazov ili nezgoda koja nam se može dogoditi smatra izravnom opasnošću za naše blagostanje. Svakodnevna razočaranja, odbijanja, pogreške, zanemarivanja, automatski se smatraju rizikom za naše samopoštovanje." Pod stresom su Tony Soprano, glavni lik mafijaške TV serije, kao i njegov filmski analogon Paul Viti u *Analyze This* i *Analyze That.* Djeca u dobi od 9-10 godina već govore o tome da su "pod stresom", a onoj koja se još ne mogu dovoljno dobro izraziti dijagnosticira se ADHD i prepisuje lijek Ritalin.

Takvom dijagnozom promjene u značenjima emocija u suvremenoj kulturi započinje svoju knjigu "Terapijska kultura" Frank Furedi[61], profesor sociologije u Canterburyju. Riječi "stres", "samopoštovanje", "trauma", "depresija", "emocionalno preživljavanje", "wellness" bile su prije dvadesetak godina gotovo posve nepoznate. Tada je pretjerano izražavanje emocija bilo je znak osobne slabosti ili nižeg socijalnog statusa. Sportaši se nisu valjali po terenu od sreće ili tuge: takvo se ponašanje smatralo neukusnim. Ljudima koji su doživjeli neku katastrofu nije se nudila psihoterapija ili antidepresivi. Patnja je bila dio života koji je trebalo prevladati. Danas se međutim smatra da je "psihološka depresija veća pošast od siromaštva". Psihijatar Terrence Real izjavio je da je od početka XX stoljeća "svaka generacija bila dvostruko podložnija depresiji od prethodne", a u jednom kanadskom izvješću tvrdilo se da postoji stroga korelacija između mlađe dobi ispitanika i učestalosti depresije. "Današnja djeca nisu samo nesretnija od prethodnih generacija; bez neke dramatične promjene u njihovom životu, ona će biti nesposobnija za stvaranje boljeg društva u budućnosti". Epidemija je depresije, prema američkom psihologu Martinu Seligmanu, nastala zbog posve novih poteškoća u rješavanju razočaranja ili pogrešaka. Ali današnja društva nisu postala traumatičnija tijekom posljednjih dvadeset godina, tvrdi Furedi. Riječ je naprotiv o bitno drukčijem poimanju uloge osjećaja u društvenom životu. "Patologiziranjem negativnih emocija koje nastaju zbog životnih pritisaka, suvremena kultura nesvjesno potiče ljude da se osjećaju traumatizirano i depresivno."

Nema sumnje da je broj depresivnih osoba u naglom porastu. Tijekom Prvog svjetskog rata broj depresivnih bio je oko 1%. Tijekom Drugog svjetskog rata popeo se na 5%, a šezdesetih godina na 10-15%. Danas, prema jednom britanskom izvješću 53% studenata osjeća "napetost na patološkoj razini", a

[61] Furedi, Frank. 2003. *Therapy Culture. Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age*, Routledge, London.

Britansko društvo za psihoterapiju tvrdi da je svaki deseti student koji traži psihološku pomoć "već sklon samoubojstvu".

Svaka životna dob danas se prikazuje kao rizik koji se može ili treba liječiti. Naša kultura pretvara neizvjesnost u rizik, a svaki se novi socijalni susret pretvara u test emocionalne izdržljivosti. Psihološka pomoć nudi se djeci već od četiri godine, a u Sjedinjenim Državama je već postalo samorazumljivo da se agresivnost gimnazijalaca liječi "managementom bijesa", vježbama poput tučnjave jastucima. I psihoterapija kućnih ljubimaca postala je dio ponude osiguravajućih društava. Godine 1995. gotovo je 50% Amerikanaca zatražilo neku psihoterapijsku intervenciju, a do 2000. ta se brojka popela na 80%. Svakoga tjedna 15 milijuna Amerikanaca sudjeluje u radu neke od 500.000 grupa za psihološku pomoć. Prema Američkome ministarstvu zdravlja 50 milijuna Amerikanaca svake godine doživljava neki oblik mentalne bolesti.

Jedno objašnjenje za takvo stanje jest da je psihoterapija postala unosan biznis. Prema psihoterapeutu Nicku Tottonu psihoterapije su postale svojevrsni "financijski inženjering", kojim se stalno povećava broj klijenata, pa nije čudno da danas u Sjedinjenim državama ima više psihoterapeuta negoli knjižničara, vatrogasaca ili poštara, i dvostruko više negoli zubara ili farmaceuta. Dio te "financijske piramide" tvori potražnja za psihološkim savjetovanjem otpuštenih radnika. Ali ponuda terapije za menadžere nije zanemariva: njima je psihološka pomoć potrebna kako bi prevladali stresove zbog otpuštanja radnika. Čak niti institucije stoičkoga duhu, poput vojske ili policije nisu imune: treba izliječiti niz novih sindroma - zaljevski, kosovski, falklandski, pa i afganistanski "sindrom". Premda je posttraumatski stresni poremećaj jedna od čvršće utvrđenih činjenica koja dovodi u sumnju dijagnozu o psihoterapeutskom financijskom inženjeringu, takvo je objašnjenje samo vrh velikih promjena u kulturnom managementu emocija.

Otkako religija više nije "opijum za narod", terapeuti su postali nova svećenička klasa. Prema sociologu Jamesu Nolanu medicinski i psihijatrijski autoritet zamijenio je onaj religiozni, jer danas upravo te profesije konstruiraju naš emocionalno orijentirani moralni univerzum. U tom moralnom univerzumu pojam ili osjećaj osobne krivnje postaje sve beznačajniji. Krivica je stvar koju treba psihološki prevladati. Kultura individualizacije, koja od nas traži da sami tražimo puteve vlastite sreće proturječi ideji da je naš izabrani put pogrešan ili nemoralan.

Tako nastaje bitna socijalna ambivalentnost "terapijske kulture": s jedne je strane samorazumljivo da ljudi traže svoje puteve sreće. Ali s druge se strane od nas traži da javno pokazujemo svoje emocije i time priznajemo vlastitu slabost, čime se ponovno socijaliziramo. Princa Charlesa mediji su otuživali da tijekom sprovoda Lady D. nije zagrlio svoje sinove i pokazao tugu. Mediji denunciraju

sportaše s problemima ovisnosti. Britanske nogometaše Gascoignea, Adamsa i Mersona novine su primjerice proglasile pijancima i ovisnicima. Doživljavali su puni bijes medija sve dok nisu javno priznali da "imaju problem" i da se liječe. Predsjednik Clinton morao se javno ispričati što je imao "problema" sa seksualnom ovisnošću. Takvim su priznanjima "slabosti" oni izvršili od njih traženi ritual koji je danas postao nužan za ponovno primanje u moralnu zajednicu.

U Hrvatskoj je stanje u izvjesnom smislu drukčije. Terapijska kultura tek se nazire, premda bi za nju, s obzirom na objektivne ratne traume bilo više potrebe negoli drugdje. Čini se da su psihoterapije luksuz, primjerice za menadžere u velikim firmama. Postojeće državne ustanove više ili manje uspješno liječe samo one objektivno "nervozne", vojnike s PTSP-jem, ili one s "pravim" psihološkim poremećajima. Je li takvo rudimentarno stanje "terapijske kulture" prednost ili nedostatak? Vidi li Hrvatska u razvijenim terapijskim kulturama "sliku vlastite budućnosti"? Ili je naša još uvijek tradicijom-usmjerena (čitaj katolička) kultura, s vlastitim mehanizmima socijalizacije i psihološkog mirenja sa životom i sudbinom bitno drukčija? Za odgovor na ta pitanja trebamo pričekati još nekoliko godina. Bez obzira na to Furedijeva analiza razvijene "terapijske kulture" zasigurno zaslužuje našu veliku pozornost.

Inteligencija naroda i njegovo bogatstvo

Postoje brojne teorije o uzrocima nejednakosti među narodima. Prva velika skupina teorija, koju je začeo Montesquieu 1748. tvrdi da razlike bogatstva među narodima ovise o klimi. Kako se u izuzetno vrućim (i hladnim) uvjetima ne može postići visoka proizvodnost, zemlje u tropskom pojasu su nužno siromašnije od onih u umjerenom pojasu. Druga velika skupina teorija, tzv. teorija ovisnosti, tvrdi da su ekonomski razvijeni narodi odgovorni za siromaštvo nerazvijenih, jer svojom dominacijom na svjetskom tržištu prisiljavaju siromašne na vrstu proizvodnje koja odgovara bogatijima. Prema trećoj, neoliberalnoj teoriji, razlike u bogatstvu naroda ovise o razmjerima dominacije tržišta u ekonomskim odnosima (što je više tržišta, to je bogatstvo veće). Četvrta velika skupina teorija obrađuje psihosocijalne faktore, stavove, motivacije, obrazovanost, povjerenje i sl.

Toj skupini pripada i niz istraživanja o odnosu inteligencije pojedinaca i njihovog bogatstva. Dosadašnja istraživanja odnosa inteligencije i dohotka pojedinaca pokazala su da među njima postoji razmjerno značajna korelacija. U Jencksovoj studiji iz 1972. korelacija inteligencije i dohotka pojedinaca procijenjena je na 0.35. U Huntet-Hunterovoj studiji iz 1984. korelacija inteligencije i dohotka varirala je između 0.30 i 0,60 za različita zanimanja. Iz tih istraživanja kristalizirala se hipoteza prema kojoj bi se moglo očekivati da inteligencija grupe utječe na bogatstvo grupe. U studiji Britanskih otoka vođenoj između 1940. i 1950. korelacija prosječnog koeficijenta inteligencije i dohotka stanovništva iznosila je 0.73, dok je slično istraživanje u Sjedinjenim državama iz 1950. (Davenport i Remmers) pokazalo još viši koeficijent korelacije tj. 0,81.

Međutim, najkontroverznija knjiga s tog područja, Richarda Lynna (profesora iz Ulstera) i Tatu Vanhanena (profesor Sveučilišta u Tampereu) *IQ i bogatstvo naroda*[62], dokazuje da postoji značajna korelacija između inteligencije naroda i njegovog bogatstva, odnosno ukratko da su narodi onoliko bogati koliko su njihovi građani pametni. Kako bi ispitali hipotezu, autori su prvo utvrdili ili procijenili kvocijent inteligencije za osamdeset i jedan narod. Te su skale dobivene iz različitih nacionalnih testova (uglavnom na temelju tzv. Standardnih progresivnih matrica), iz studija koje su izvedene u vremenskom rasponu od 1950. do 2000. godine. Mjera usporedbe tj. standard 100, postavljen je za Britaniju gdje su se te matrice koristile po prvi puta. Prema tim skalama, prosječni

[62] Lynn, Richard, Tatu Vanhanen 2002. *IQ and the Wealth of Nations*, Praeger Publishers, Westport CT.

nacionalni kvocijenti inteligencije variraju između 107 za Hong Kong do 59 za Ekvatorijalnu Gvineju. Prosječna svjetska inteligencija iznosi 90.

Prema Philipeu Rushtonu, jednom od poznatijih (ali i ozloglašenijih) istraživača inteligencije i rasne pripadnosti, upravo je podatak o prosječnoj inteligenciji svijeta najznačajniji. "Prosječni nacionalni IQ svijeta je samo 90. Manje od 1/5 zemalja ima IQ jednak ili blizak britanskome prosjeku od 100. Više od polovine zemalja ima IQ 90 ili manji. Ako je točan zaključak autora da IQ od 90 predstavlja prag za tehnološke ekonomije, onda nas to suočava s bitnim problemom." Autori su utvrdili da zemlje Pacifika imaju najviše koeficijente inteligencije: Japan, Južna Koreja, Tajvan, Kina, Hong Kong i Singapore imaju IQ viši od 105. Sljedeće inteligentne nacije su zemlje Europe, Amerika, Kanada, Australija i Novi Zeland, s prosjekom od 100. U Sjevernoj Africi i većini zemalja Latinske Amerike, prosjek je oko 85, a u subsaharskoj Africi i na Karibima bliži 70. Ti rezultati pokazuju kako su rijetko izrečene pretpostavke ekonomista i politologa o tome da svi narodi imaju isti prosječni IQ posve pogrešne. Narodi koji imaju visok IQ imaju i visok stupanj obrazovanja i velik broj pojedinaca koji značajno pridonose nacionalnom kulturnom životu. Oni će vjerojatnije razviti učinkovite javne službe i infrastrukturu; isto tako oni imaju više inteligentnih političkih vođa koji nacionalnim ekonomijama učinkovito barataju."

Tablica prosječnih IQ prema standardnim progresivnim matricama

Zemlja	**prosječni IQ**	**Zemlja**	**prosječni IQ**
Argentina	98	Australija	98
Britanija	100	Sjedinjene države	98
Kanada	97	Kina	98
Kongo	72	Hrvatska	90
Češka	98	Njemačka	105
Slovenija	95	Rusija	98
Rumunjska	94	Poljska	92
Slovačka	98	Peru	76
Portugal	91	Izrael	94

Prema: Lynn, Vanhanen 2002.

U većini zemalja postoji više takvih istraživanja, a IQ u njima često značajno varira. Primjerice, istraživanja u Kini procjenjuju kineski IQ između 92,5 i 103, a u Poljskoj čak između 92 i 106. Lynn i Vanhanen su u tim slučajevima uzimali u obzir medijan tih rezultata, ili su prihvaćali rezultate koji su dobiveni iz testova pomoću standardnih progresivnih matrica. U brojnim slučajevima autori su se

oslanjali i na druge vrste testova, uključujući i notorni Goodenough-Harrisov test "Nacrtaj čovjeka".

Uzorci tih istraživanja također se bitno razlikuju. U nekim manje poznatim državama uzorak je iznosio svega dvadesetak ispitanika, dok je jedna američka studija imala uzorak od 64.000 ispitanika. U nekim slučajevima ispitivana su djeca, u drugima odrasli. Takva varijabilnost testova bila je izvor jakih kritika. Posebno izraženi protesti bili su i zbog niskog koeficijenta inteligencije u Izraelu.

Autori potom navode podatke (skale) o ekonomskom bogatstvu naroda: GNP po glavi stanovnika (1998), realni GDP po glavi stanovnika (1998), stopu rasta GDP po glavi (u razdoblju između 1950. i 1990) odnosno stopu rasta GNP po glavi stanovnika (u razdoblju između 1976. i 1998.), i tvrde da korelacija nacionalne inteligencije i dvaju mjera nacionalnog dohotka po glavi stanovnika iznosi 0,706 (za GNP po glavi stanovnika) odnosno 0,757 za realni GDP po glavi stanovnika, odnosno da su u oba slučaja korelacije statistički izuzetno značajne. Korelacija sa stopama rasta je nešto niža (0,605 za rast GDP, odnosno 0,643 za rast GNP).

Lynn i Vanhanen analizirali su slučajeve značajnih odstupanja od regresijske linije. U prvom slučaju riječ je o zemljama koje imaju "viši" dohodak od inteligencije, poput Katara, Južne Afrike i Bermuda, koje uglavnom imaju značajan dohodak od sirovina ili pak od turizma. U drugom slučaju, riječ je o zemljama koje imaju bitno viši kvocijent inteligencije od dohotka. Takve su zemlje gotovo sve bivše komunističke zemlje, Filipini, Južna Koreja, Tajland i Urugvaj. Kada bi se iz izračunavanja korelacija uklonile sve te zemlje korelacija inteligencije i dohotka bila bi daleko viša.

Kao što svaki imalo statistički obrazovaniji čitatelj zna, korelacija dvaju ispitivanih faktora ne znači da među njima postoji uzročno-posljedična veza. Međutim, autori dokazuju upravo to, naime da inteligencija uzrokuje njoj razmjerno bogatstvo naroda. No značajna korelacija može imati i posve drukčija uzročna objašnjenja. Jedno od glavnih konkurentnih objašnjenja jest da na inteligenciju utječe razina obrazovanja. Premda je korelacija obrazovanja i inteligencije mnogo jača, autori dopuštaju da obrazovanje predstavlja "izvjesni pozitivni feed-back", naime da pojačava razinu dohotka.

Procjena za Hrvatsku napravljena je iz Sorokinove studije iz 1954., a prema toj studiji prosječni hrvatski IQ na razini je svjetskog prosjeka i iznosi 90. Iz Lynn-Vanhanenovih usporednih tablica, zanimljivo je vidjeti koliki bi nacionalni dohodak mogli očekivati prema procijenjenoj inteligenciji pojedinog naroda.

Primjerice, prema hrvatskom kvocijentu inteligencije, u Hrvatskoj je GDP (1998.) morao iznositi $11.782, odnosno on je trenutno za $5000 manji od očekivanog na temelju "poravnanja" inteligencije i bogatstva. Kao što smo rekli hrvatski primjer bio je tipičan za gotovo sve istočnoeuropske i bivše (i sadašnje) komunističke zemlje.

Međutim, prema Lynn-Vanhanenovim podacima, inteligencija Hrvata je 5 bodova manji od slovenske ili čak 8 od češke, mađarske i slovačke, unatoč tvrdnji autora da se ona može dovoljno dobro procijeniti na temelju koeficijenata inteligencije susjednih naroda, i unatoč činjenici da smo niz godina imali isti ekonomski sustav. Kako objasniti te razlike na štetu "hrvatskog" koeficijenta inteligencije? Nagađam da je odgovor u sljedećemu: Sorokinova studija prosječne inteligencije u Hrvatskoj bila je pedesetih godina pionirska, ali je na popisu studija iz kojih su procijenjeni koeficijenti ona najstarija od svih. Poznate studije inteligencije i klasne pripadnosti Richarda Herrnsteina i Charlesa Murraya, *The Bell Curve* iz 1994. (ozloglašena po tvrdnji da je socijalna pomoć kontraproduktivna jer ne rješava problem niske inteligencije socijalnih slojeva), kao i Neisserova studija iz 1988., pokazale su da se koeficijent inteligencije brojnih naroda tijekom 20. stoljeća bitno povećao. Stoga je posve moguće (i realno) da je do sličnog povećanja IQ u Hrvatskoj došlo i u razdoblju od 1954. do danas.

Lynn-Vanhanenova studiju mnogi su kritizirali i odbacivali. Ona doista sadrži mnoge nedosljednosti. U tako velikoj i široko zamišljenoj studiji moguće su pogreške i ad-hoc "doktoriranje" podacima kako bi se potvrdila hipoteza. Ali mnogo je bitnije pitanje ima li takve studije smisla izvoditi u budućnosti. Moj je odgovor načelno pozitivan; naime, ima ih smisla raditi kao što ima smisla rangirati zemlje po korumpiranosti, po dohotku, rizičnosti ulaganja ili po koječemu drugome. Ali tvrditi da prosječna inteligencija naroda determinira ekonomsku budućnost neke zemlje, kao što tvrde Lynn i Vanhanen, prilično je besmisleno. Socijalna stvarnost, u koju treba ubrojati ratove, migracije populacija, slučajne ekonomske krize i brojne druge faktore bitno je kompleksnija.

Gole grane: višak muškaraca kao uzrok ratovanja

U Kini i Indiji trenutno "nedostaje" 100 milijuna žena. Prema procjenama znanstvenika, taj nedostatak žena velikim dijelom treba zahvaliti prednatalnoj dijagnostici spola djeteta, odnosno selekciji muških i odbacivanju (infanticidu ili feticidu) ženskih embrija. Omjer broja muškaraca prema broju žena u Kini trenutno iznosi 120:100, u Indiji 113:100 u korist muškaraca, a u nekim dijelovima Kine i Indije, poremećeni razmjer udjela spolova u demografskoj slici iznosi čak 156:100. Uobičajeni, prirodni omjer novorođenčadi iznosi 105:100 u korist muških beba, pri čemu se zbog veće smrtnosti dječaka do pete godine taj demografski omjer u normalnim okolnostima izjednačava.

Dosada su se navedeni podaci koristili kao argument protiv nove eugenike koju je omogućila suvremena genetika i prednatalna dijagnostika, protiv kineske politike rađanja jednoga djeteta ili pak kao dokaz seksizma dotičnih društava kojega bi političkim pritiscima trebalo ukloniti. Odnedavno se međutim počelo spekulirati o tome do kakvih će socijalnih i političkih posljedica dovesti eugenička metoda selekcije spola djece u Aziji. Kina i Indija tvore više od 38% svjetskog stanovništva. Kakva će biti demografska i politička budućnost tih zemalja ako nedostaje 100 milijuna žena? Što će se dogoditi s "viškom" muškaraca i hoće li takav omjer imati značajne socijalne posljedice?

Sociobiologija, znanstvena disciplina na granici sociologije, biologije i ekonomije, pruža nekoliko modela kojima se opisuju demografske posljedice poremećenog omjera spolova. Prvo, ona nam kaže da su populacije u kojima dolazi do poremećaja omjera spolova nestabilne; prema tzv. Fischerovom načelu, priroda favorizira pravilni omjer spolova. Prema glavnim postavkama te discipline, poremećeni omjer u korist muškoga spola dovest će, prvo, do veće važnosti (ili "cijene") žena, čime bi se spontano prava spolova počela izjednačavati. Ali višak muškaraca, dovest će intenzivnije konkurencije među muškarcima. Posebno oni koji neće moći steći bračne ili seksualne partnere, kanalizirat će svoju energiju u destruktivne ciljeve. Prema konzervativnim procjenama godine 2020. samo u Kini će zbog posljedica selektivnog infanticida biti oko 30 milijuna neoženjenih muškaraca u dobi između 15 i 35 godina. Vrijedi istaknuti da je i u društvima koja nemaju problem "viška muškaraca" upravo taj sloj stanovništva (muškarci od 15 do 35 godina) odgovoran za više od 90% svih počinjenih kriminalnih djela, kao i prekršajnih djela (poput automobilskih nesreća) s fatalnim posljedicama.

Višak muškaraca koji Kinezi nazivaju "golim granama" dovest će do neslućenog destruktivnog potencijala muškaraca bez partnera. To je glavna teza autorica

Valerie Hudson iz *David Kennedy Centra za međunarodne studije* i Andree den Boer, doktorantice Sveučilišta Kent u Canterburyju, koje su u svojoj knjizi "Gole grane: implikacije viška muškaraca u Aziji za svjetsku sigurnost"[63] po prvi put istaknule kako "višak muškaraca" može postati potencijalni faktor ugrožavanja međunarodne sigurnosti. U svojoj knjizi, kao i u tekstu "Višak muškaraca, manjak sigurnosti: Sigurnost i omjer spolova u azijskim najvećim državama", objavljenim u harvardskom časopisu International Security, one su pokazale "da je dosada taj problem bio ograničen na posebne regije koje su prakticirale ženski infanticid. Ali nikada prije u povijesti nije se dogodilo da se cijele nacije u toj mjeri angažiraju u spolnoj selekciji potomstva. Nove, jeftine tehnologije omogućuju takav poremećaj. Razmjeri tog trenutnog poremećaja bez presedana su u ljudskoj povijesti. Kina i Indija imaju golemo stanovništvo. Na početku 20. stoljeća Kina je imala 460 milijuna stanovnika; danas ih ima više od 1,2 milijarde. Kombinacija tih dvaju faktora govori da je i puki broj "golih grana" koje se danas stvaraju u Aziji, također bez presedana u povijesti. Iz rijetkih povijesnih podataka o neujednačenom omjeru spolova, s velikom količinom sigurnosti možemo reći da su društva u kojima se nadilazi omjer 120:100 u korist (mlađih) muškaraca vrlo nestabilna."

U čemu se ogleda potencijalna nestabilnost takvih populacija? Hudsonova i Den Boerova navode kineske povijesne podatke, iz tzv. pobune Nien (1851.) te Bokserske revolucije (1900.) kao i druge - tajvanske, indijske i portugalske primjere: u svim tim slučajevima "gole grane" formirale su destruktivne, nasilne, pljačkaške bande. Njihovo je predviđanje da će "vođe u Pekingu i New Delhiju tijekom sljedećih desetljeća biti pod velikim pritiskom da riješe problem teške socijalne nestabilnosti prouzročene "golim granama". Kako bi suzbili tu opasnost, bit će skloni koristiti još autoritarnije metode vlasti negoli dosad. A u slučaju Indije (i Pakistana) također je vjerojatno i intenziviranje sektaškog i etničkog nasilja." Prema autoricama, zemlje koje imaju višak muškaraca ne mogu si priuštiti demokraciju, jer je za rješavanje takve političke nestabilnosti a posebno povećanog kriminala, potrebna "čvršća ruka".

Ali, to nije samo unutrašnji problem tih država. Naime, narodi s izraženim sindromom "golih grana" u povijesti su se pokušavali riješiti takvih "destruktivaca". Primjerice, prema autoricama, portugalski su kraljevi započinjali križarske ratove protiv muslimana u Sjevernoj Africi kako bi se riješili piratstva i

[63] Hudson, Valery, Den Boer, Andrea. 2004. *Bare Branches : The Security Implications of Asia's Surplus Male Population*, (BCSIA Studies in International Security) *The MIT Press*. Vidi i: Hudson, Valerie M.; Den Boer, Andrea. 2002. "A Surplus of Men, A Deficit of Peace: Security and Sex Ratios in Asia's Largest States", *International Security* v. 26 no4 (Spring 2002)

zločina "golih grana" u vlastitoj monarhiji. Taj višak muškaraca nudi jednostavno i elegantno rješenje – izvoz toga viška u obliku međunarodnoga ratovanja.

Mnogi teoretičari ne slažu se s navedenim tvrdnjama. Melvin i Carol Ember sa Yale sveučilišta tvrde da etnografske studije o demokraciji, ratu i statusu žena ne potvrđuju tezu o "golim granama". Brojni antropolozi i sociolozi poriču da uopće postoje značajne razlike u ponašanju muškaraca i žena, stoga višak muškaraca ne donosi bitnije socijalne probleme. Joshua Goldstein, umirovljeni profesor sveučilišta Brown i autor knjige *Rat i spol: kako spolnost oblikuje sisteme ratovanja i obrnuto*[64], tvrdi da je potrebno puno više podataka da bismo mogli pouzdanije povezivati višak muškaraca s erupcijama nasilja. Osim toga, dodaje Goldstein, postoje brojni protuprimjeri iz kojih je vidljivo da status žena nema veze sa stabilnošću i ratom. "U Dahomeyu su tijekom 18. i 19. stoljeća žene imale ravnopravan status muškarcima, ali ta su društva bila vrlo ratoborna."

Teza o "golim granama" za mnoge je politički nekorektna. Osim seksizma, odnosno tvrdnje o bitnim razlikama ponašanja muškaraca i žena, ta teza, prema brojnim sociolozima može stvoriti političku klimu ksenofobije prema nezapadnjačkim kulturama.

Ali Hudsonova i den Boerova ne tvrde da postoji uzročno-posljedična veza viška muškaraca i ratobornosti. One ne tvrde da zemlje u kojima je omjer spolova uravnotežen ne mogu biti (ili nisu) ratoborne, ili da je višak muškaraca jedini razlog za ratovanje. One samo tvrde da višak muškaraca može biti otežavajući faktor za probleme sigurnosti u pojedinoj zemlji, kao i na međunarodnom planu.

Teza o "golim granama" nije posve izdvojena iz matice sličnih istraživanja o "ljudskoj prirodi". Primatolog Richard Wrangham (u knjizi "Demonski mužjaci"[65]) proučavao je više od 60 afričkih zemalja kako bi utvrdio vezu između omjera spolova i ratobornosti. Tezu o "golim granama" već desetljećima ispituju antropolozi problematiziranjem poligamije (jer i u poligamnim društvima nastaje "višak muškaraca"). Trenutno, većina antropologa ne sumnja da poremećeni omjeri spolova donose višak ratobornosti: prvo među ženama u poligamnom braku, a potom i između muškaraca koji nisu u braku. Razlike u količini unutarobiteljskog nasilja očeva i očuha poznata su stvar za kriminologe. Prema antropologinji Rose McDermott, sa Kalifornijskog sveučilišta u Santa Barbari,

[64] Goldstein, Joshua. 2001. *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge University Press, Cambridge

[65] Peterson, Dale, Richard Wrangham. 1997. *Demonic Males : Apes and the Origins of Human Violence*, Mariner Books.

"kada se veliki broj muškaraca ne može ženiti, oni se grupiraju i postaju ili monasi ili banditi koji pljačkaju i siluju. Otkuda mislite da se stvaraju terorističke organizacije?"

"Gole grane" nastale selektivnim feticidom u azijskim društvima, može biti samo jedan u nizu razloga povećanja ratobornosti. Ali upravo zato što takvih faktora u ljudskoj prirodi ima mnogo, valja se zabrinuti zbog razloga koje bismo mogli kontrolirati, i koje priroda spontano kontrolira, ali za koje dosada nismo imali bilo dovoljno sluha. Selektivni infanticid ženske djece ili ženskih fetusa nije moralno opravdan. Ako se može predvidjeti da takvi postupci mogu dodatno opteretiti društvene okolnosti u regiji, zemlji ili na cijelome svijetu, studije poput onih Hudsonovih i den Boerovih rani su znak za uzbunu. Njihov teorijski status može se popraviti dodatnim istraživanjima, primjerice o odnosu statusa žena i demokratičnosti zemalja, stabilnosti i vanjske politike, ali ne bi trebalo sumnjati kako dosadašnje spoznaje pokazuju da njihove teze i predviđanja imaju mnogo smisla. Hudsonova i den Boerova zaključuju: "Ako ubijete svoje kćeri i posijete vjetar, požnjet ćete vihor. Ali to će biti primjereno. Bit će to primjer božje pravde."

Manipulacija sjećanjima i "kognitivna sloboda"

U filmu *Paycheck* inženjer Michael Jennings radi za korporaciju koja se bavi tajnim projektima. Kako ne bi mogao raspolagati osjetljivim podacima, prema opisu njegova radnog mjesta, on mora uzimati sredstvo koje mu uništava kratkoročno pamćenje. U filmu Ljudi u crnom Agenti K. i J. u iste svrhe koriste "neuralizator" kako bi zaštitili obične građane od "ološa svemira". To je samo znanstvena fantastika. No, je li doista?

Prošle je godine u uglednom znanstvenom časopisu *Science* (br. 301), skupina autora pod vodstvom H. Eisenberga objavila članak pod naslovom "Stabilnost prizivanja sjećanja"[66] u kojem se govori o biokemijskim moždanim procesima koji utječu na pamćenje, te o utjecaju lijekova u manipulaciji kratkoročnim i dugoročnim pamćenjem. Eisenberg i njegovi suradnici tvrde da je na pomolu stvaranje novih lijekova kojim će se vrlo precizno moći brisati i kratkoročna i dugoročna pamćenja. Sličan sud nedavno je dao i nobelovac Eric Kandel.

Da to nije stvar daleke budućnosti govore i podaci o nekim postojećim lijekovima koji utječu na pamćenje. U Americi se Ritalin ne koristi samo za liječenje dječjeg poremećaja hiperaktivnosti i slabe koncentracije; studenti ga već danas koriste za poboljšanje pamćenja pri spremanju ispita. Jedan od postojećih lijekova jest i tzv. "beta-blokator" propanolol, koji se rutinski daje za kontrolu srčanog tlaka. Pokazalo se da propanolol, ako se pacijentima i unesrećenima daje neposredno prije ili poslije nekog traumatičnog događaja, bitno slabi sjećanje na nj.

Čak i bez znanstveno-fantastičnih scenarija, danas se stoga mogu naslutiti brojni individualni i socijalni izazovi koje bi široka upotreba takvih lijekova mogla izazvati. U članku "Bitka za um" nedavno objavljenom u *Washington Postu* autorica Ellen Goodman kaže: "Zamislite da ste u šok sobi nakon teške automobilske nesreće. Liječnik vam nudi dvije pilule. Jedna ublažava upalu bolnih hematoma, a druga umanjuje psihološku traumu. Biste li uzeli samo jednu ili obje pilule? Postoji li među njima ikakva razlika? Ili, zamislite dijete koje su silovali ili zlostavljali. Treba li mu dati pilulu koja će spriječiti da trauma izmijeni anatomiju njegova mozga i pretvori dijete u doživotno preosjetljivu i neprilagođenu osobu? Naposljetku, zamislite vojnika koji se vraća iz bitke. Treba li mu dati lijekove koji mogu zamagliti sjećanje na stravične prizore s bojnog polja? Nije riječ o znanstveno-fantastičnim spekulacijama. Već danas istraživači

[66] Eisenberg et al., 2003. "Stability of Retrieved Memory: Inverse Correlation with Trace Dominance", *Science* 301: 1102-1104

mogu manipulirati kemijom emocija, biologijom osjećaja i anatomijom psihologije."[67]

Naš nasumce dani odgovor na postavljena pitanja jest naravno pozitivan. Zašto bi netko želio patiti zbog groznih sjećanja? Isti odgovor danas daju i brojni liječnici koji se bave istraživanjem mozga. Ali, novi lijekovi i nove spoznaje rađaju i nova, vrlo bitna bioetička pitanja.

Jedno od osnovnih pitanja jest: hoćemo li imati pravo poboljšavati ili brisati naša sjećanja?

Niz pitanja proizlazi iz scenarija o zloupotrebi takvih lijekova, poput scenarija iz filma *Paycheck*. Tim se scenarijima, a dijelom i stvarnošću, bavi organizacija Centar za kognitivnu slobodu i etiku iz Davisa u Californiji pod vodstvom Richarda Glen Boirea. "Sloboda mišljenja", tvrdi Glen Boire[68], "temelj je velikog broja ustavnih prava u cijelome svijetu. S jačanjem neuroznanosti i neurotehnologije nastaju i brojne mogućnosti ali i brojni problemi... Te tehnologije mogle bi biti korisne sve dok o njima budu odlučivali samo pojedinci na kojima se one primjenjuju. Ali jednom kada liječnici prve pomoći počnu automatski davati takve lijekove traumatiziranim pacijentima, morat ćemo se zabrinuti. Primjerice, žrtva nekog okrutnog kriminalnog djela možda se neće htjeti sjećati događaja, ali će željeti svjedočiti na sudu. Liječnici obično misle da bi bilo dobro da se takvim lijekovima izbrišu grozna sjećanja, ali zaboravljaju niz složenih situacija zbog kojih bi pojedinac želio zadržati svoje sjećanje. To mora biti stvar osobnoga izbora... Hoćemo li imati pravo odbiti takve lijekove? Hoće li neka buduća vlada moći reći: "Želimo da uzmeš ovaj lijek"."

FBI, nastavlja Glen Boire, već danas eksperimentira s metodom "moždanog otiska prstiju". Riječ je o metodi kojom se optuženicima za kriminalno djelo, kao što je to bio slučaj s na smrt optuženim Jimmy Ray Slaughterom, skenira nesvjesna valna dužina mozga P300. Riječ je o bitno pouzdanijoj metodi traženja istine od poligrafa. "Naš Centar nema ništa protiv uzimanja moždanog otiska prstiju ako je on dobrovoljan, kao što je to bilo u Slaughterovom slučaju. Ali jednoga će dana policija pokušati takve metode koristiti prisilno. Takvo prisilno korištenje trebalo bi zabraniti, jer ono uništava jednu od naših najintimnijih sfera – naše pamćenje. Manipulacijom mozga možemo promijeniti misli, a budući da je

[67] Goodman, Ellen, 2002. "Matter Over Mind", *Washington Post*, November 16.

[68] Boire, Richard Glen. 2004. "Cognitive Liberty in the Age of Memory-management Drugs" *BetterHumans*, January 15; Vidi i njegove članke "Minding your mind" *Corante*, August 28, 2003; "Sell vs. United States. Amicus Curiae Brief of the CCLE", *Journal of Cognitive Liberties*, vol. 4. no 2. 2003. kao i intervju za časopis *The New Scientist* 2004, June 10.

misao središte onoga što jesmo, i da je sloboda mišljenja nužna za bilo koju našu slobodu,", tvrdi Glen Boire, "pojedinac, a ne vlada, bi trebao odlučivati o stvarima uma. Bez slobode misli, koja nam još sloboda ostaje?"

Jedan od pravnih slučajeva u koje je bio uključen Centar za kognitivnu slobodu bio je slučaj Sell, kada je poremećenom optuženiku tužiteljstvo pokušalo prisilno ubrizgati antipsihotični lijek kako bi razumio optužbu. Centar je takav postupak uspio spriječiti, ali nije zadovoljan obrazloženjem Vrhovnoga suda. "Željeli smo da sud shvati da smo ušli u razdoblje kada će sloboda mišljenja postati besmislena ako ne priznamo i ne zaštitimo pravo privatnosti, autonomije i izbora pojedinca s obzirom na njegovu kemiju mozga."

Ali, to je tek pravni vrh ledene sante problematike manipulacije našim sjećanjima. Kada će vojnici jednoga dana svojevoljno i standardno uništavati sjećanja na ubijanje, rat će postati "normalniji". Kada će kriminalci uzimati lijekove za brisanje sjećanja, moći će iskreno tvrditi na sudu da se ne sjećaju događaja. A mogli bi i svoje žrtve natjerati da ih konzumiraju. Hoće li se ti lijekovi dobivati na recept ili će postati sredstvo "kozmetičkih poboljšanja" bogatih? Upravo pod pretpostavkom slobode mišljenja i slobode izbora, nastat će problem kao i s brojnim drugim lijekovima (poput Prozaca): lijek nekoć namijenjen pacijentima postat će roba široke potrošnje, takoreći kozmetičko sredstvo.

Naposljetku, ubrzo ćemo doći i do pitanja: smijemo li te lijekove koristiti i za manipuliranje osobnom savjesti? Ako je to realističan scenarij, ti će lijekovi, osim puko korisnog medicinskog sredstva, izmijeniti i naš pojam osobnosti.

Prema kanadskom liječniku s kraja 19. stoljeća Sir Williamu Osleru, "jedan je od prvih zadataka liječnika obrazovanje mase da ne uzima lijekove". Po količini i potražnji za lijekovima, danas se čini da smo stoljećima udaljeni od tog imperativa. Ali možda je upravo zbog toga on opet aktualan.

Koliko smo spremni slijediti naredbe?

Početkom 1960-ih Stanley Milgram sa Sveučilišta Yale napravio je niz eksperimenata o konformizmu. Cilj eksperimenata bio je proučiti sukob poslušnosti prema autoritetu i osobne savjesti, kako bi se ispitala opravdanja za akte genocida koje su počinili zločinci u II svjetskom ratu, i njihove metode obrane na Nirnberškim procesima, budući da su se optuženici branili tvrdnjom da su "samo slijedili naredbe".

U eksperimentu, Milgram je unajmio tzv. "učitelje", koji su ustvari bili ispitanici eksperimenta. Fiktivna priča koju je pružio tim "učiteljima" bila je da eksperiment istražuje utjecaj kažnjavanja netočnih odgovora prilikom učenja. Zadatak "učitelja" bio je da prilikom svake nove greške čitanja teksta "učenika" okrene sklopku kojom se "učeniku" povećava napon (fiktivnog) elektrošoka. Ispitanik - "učitelj" međutim nije znao da je "učenik" u eksperimentu u stvari samo glumio nelagodu ili bol, nakon što mu je "učitelj" povećavao kaznu (voltažu elektrošoka). Za svaki netočan odgovor, "učitelj" je "učeniku" trebao povećati elektrošok za 15 volti, na skali od 15 volti ("mali šok") do 450 volti (na skali označen sa "opasno: ozbiljan šok" i "XXX".

Eksperimentator je poticao "učitelja" da povećava napon elektrošokova i uvjeravao ga kako učeniku elektrošok "neće ostaviti trajne posljedice". Povremeno je "učitelj" zabrinuto pitao tko će biti odgovoran za štetne posljedice. Nakon što je dobio odgovor da eksperimentator prihvaća punu odgovornost, "učitelji" su prihvaćali odgovor i nastavljali s povećanjem elektrošokova, premda su neki pokazivali krajnje znakove nelagode.

Rezultat Milgramovog eksperimenta zapanjio je javnost: 60% ispitanika "učitelja" pridržavalo se naredbi i kažnjavalo "učenike" povećanjem napona do krajnje točke skale od 450 volti, a nijedan se ispitanik navodno nije zaustavio prije nego što je dostigao već kritičnu razinu. Da je bila riječ o stvarnoj situaciji, svi bi ispitanici (ili barem njih 60% - ovisno o tome kako tumačimo rezultate) bili ubojice.

Milgramovim eksperimentom opovrgnula se teorija da su samo najveći monstrumi i sadisti sposobni za krajnju okrutnost. Rezultati pokazuju da "dvije trećine (ili više) ispitanika pripada kategoriji "poslušnih" subjekata, a oni predstavljaju posve obične ljude iz radničke, profesionalne ili menadžerske klase."

U daljnjim ispitivanjima Milgram je ispitao kojim bi se uvjetima smanjio broj ispitanika koji dodijeljuju smrtonosni šok "učenicima". U jednom takvom eksperimentu, od "učitelja" se tražilo da stavi ruku na "šok staklo" prilikom

pružanja šoka od 150 volti. U tom eksperimentu čak je 32% ispitanika držalo ruku "učenika" dok mu je dodijeljivalo šok viši od 150 volti. Daljnji eksperimenti pokazali su da su učenici neposlušniji kada eksperimentator komunicira s njim putem telefona umjesto "licem u lice". Nadalje muškarci su bili isto tako poslušni kao i žene, premda su žene bile nervoznije prilikom dodijeljivanja šokova.

Milgramov se eksperiment između 1961. i 1985. ponovio u nizu zemalja: u Australiji, Južnoj Africi, i nekoliko evropskih zemalja. U Njemačkoj je čak 85% ispitanika dodijeljivalo smrtonosni šok.

Premda su Milgramovi eksperimenti bili vrlo ugledni i poznati, oni još i danas pred nas postavljaju niz važnih etičkih pitanja. Prvo, rezultati su začudni: kako je moguće da toliki broj ispitanika mirne savjesti davati šokove koji bi u stvarnoj situaciji doveli do smrti drugog čovjeka? Nema li etika baš nikakvu ulogu u spriječavanju takvoga konformističkog i neetičnog ponašanja? Ali suvremenija pitanja tiču se etike eksperimentatora: Ima li eksperimentator pravo eksponirati ispitanike takvome stresu? Kakve se aktivnosti mogu podvesti pod etički kodeks ispitivača? Opravdava li potraga za znanjem duševne boli i "troškove" ispitanicima (ispitanici su bili plaćeni $4)? Tko bi trebao odlučivati o tome?

Prošle je godine Lauren Slater u knjizi "Otvaranje Skinnerove kutije"[69], četrdeset godina nakon eksperimenta posjetila neke Milgramove ispitanike. Njezina je pretpostavka bila da će ispitanici koji su dodijeljivali smrtonosne šokove biti bijesni na Milgrama, a da će oni koji to nisu činili, biti ponosni zbog razine vlastitog "integriteta" i moralnosti. Slaterova je pokazala da nijedna pretpostavka nije bila ispravna. Pokazalo se naime da su i "nemoralni" subjekti smatrali ispitivanje opravdanim. U jednom slučaju, primjerice, ispitivanje je nagnalo "nemoralnog" ispitanika da bude otvoreniji u svojim odnosima prema ljudima. S druge pak strane, "moralni" subjekti nisu odustajali od šokova zbog učinka na "učenike", tj. zbog moralnih razloga, već zbog vlastite fizičke neugode.

Knjiga Lauren Slater svojom je kontroverznom metodom izvještavanja o velikim psihološkim eksperimentima XX stoljeća pokrenula i oživjela brojne etičke i bioetičke sporove te na sebe navukla bijes nekih krugova znanstvene zajednice zbog "nepoštenog ili nekorektnog izvještavanja". Njezina se kontroverzna metoda, osim od opisa eksperimenata, sastoji od vrlo osobnih primjedbi i komentara, kao i od niza intervjua s eksperimentatorima ili njihovim bližnjima. Slaterova je naime u znanstvenoj zajednici poznata kao pacijent (jer je bolovala od depresije, s iskustvom Prosaca i pogrešno dijagnosticirane epilepsije), kao doktorica s titulom Harvardskog sveučilišta koja stoga u dvije uloge može

[69] Slater, Lauren. 2004. *Opening Skinner's Box. Great Psychological Experiments of the 20th Century*, Blumsbury, London.

prosuditi obje strane medicinsko-psihološkog eksperimentiranja na ljudima, ali isto tako i kao veliki znanstveni pisac kritičan prema znanstvenim i introspektivnim "lažima", odnosno dubioznim psihijatrijskim metodama.

Relevantnost Milgramovih eksperimenata je dvostruka, i vrijedi i danas: prvo, zbog spoznaje da su ljudi prirodno skloni autoritarnom ponašanju (pogotovo u ratnim prilikama), te da od moralne prirode čovjeka ne treba isuviše očekivati. Ali kako je to već općeprihvaćena spoznaja, a rezultati nisu dovedeni u pitanje, relevantnost Milgramovih eksperimenata danas je malo drukčija: danas se naime preispituje uloga istraživača, tj. moralnost eksperimenata i eksperimentatora. Mnogi znanstvenici tvrde da su suvremene (bio)etičke komisije isuviše rigorozne te da eksperimenti Milgramovog tipa (i ostali eksperimenti koje opisuje Slaterova) danas ne bi mogli dobiti etički blagoslov, premda bi uz "minimalnu neetičnost" postizali mnogo relevantnije rezultate. Kada bi se takvi eksperimenti mogli ponavljati, možda bismo mogli provjeriti je li istinita hipoteza da pojedini narodi ili skupine (poput gorespomenutih ispitivanih Nijemaca, ili možda Hrvata, zašto ne?) ima veće sklonosti prema autoritarnom ponašanju negoli druge. To možda nikada nećemo saznati, a možda je tako i bolje.

Digitalni ja

Zamislite da na internetu naiđete na svoje-ime.com, i da se na njemu prikazuje pornografski materijal. Ovlašno browsanje po Netu pokazuje da takva ideja nije daleko od stvarnosti: domena Darka Prokeša www.infosite.hr/darko, ili pak darkothedragon.free.fr kao i izvjesnog Domo-Darka www.fnord.pwp.blueyonder.co.uk/ opasno se približavaju ostvarenju te fikcije. Kombinacija Darko i Polsek često se pojavljuje u Indoneziji, Maleziji i Singapuru. Domena cygnus.ee.its-sby.edu bilježi popis: Polsek Batu. Polsek Kapenjen. Polsek Lawang. Polsek Singosari. Polsek Karangploso. Polsek Dau. Polsek Tumpang. Polsek Ponco Kusumo. Polsek Pakis. Polsek Jabung. Polsek Pujon. Polsek Kesamben, a na portalu indonezijske policije postoji još petstotinjak Polseka. Ime Darko počelo je odnedavno dominirati Netom engleskog govornog područja zbog kultnog tinejdžerskog filma Donnie Darko, shizofreničnog putnika kroz vrijeme. Tu je još i Darko Farma u Gani, Darko irski rock band, finski site expage.com/darkonhoitsikka9 - portal za ljubitelje konja; a onda i domena izvjesnog Darka s "umjetničkim fotografijama" žrtava rata u bivšoj Jugoslaviji. I napokon, tu je i prazna, ali zaštićena internet domena www.darko.com.

Nije li onda samo pitanje dana kada će neki "poduzetnik" na internetu registrirati kombinaciju našeg imena i prezimena i pokušati je zloupotrijebiti? Kako biste utužili vlasnika? Ima li on pravo "na vaše ime"? Ako Vam se čini da je odgovor na posljednje pitanje negativan razmotrite sljedeće primjere i parnice.

Kanadski poduzetnik Jeff Burgar, vlasnik je internet domena s imenima Celine Dion, Albert Einstein, Bruce Springsteen, Michael Crichton i brojnih drugih. Nedavno mu je Svjetska organizacija za intelektualno vlasništvo (WIPO) oduzela Internet domenu jrrtolkien.com, a duh Alberta Einsteina u obliku Hebrejskog Sveučilišta u Jeruzalemu pokušao mu je oduzeti ime poznatog fizičara. Parnicu protiv Springsteena Burgar je dobio. Zastupnici Rolling Stonesa tužili su muzičara Billa Wymana iz Atlante kako bi prestao koristiti svoje ime, odnosno ime njihovog bivšeg člana, unatoč činjenici da se bivši stoneovac rodio kao William George Perks. Njemačka automobilska firma Porsche pokušala je zaštititi ime Carrera, ali joj to osporavaju stanovnici istoimenog švicarskog sela. "Selo Carrera postojalo je prije Porschea", napisao je jedan građanin pravnicima Porschea. "Porscheovo ime je krađa reputacije seljana iz Carrere. Naše selo emitira mnogo manje buke i zagađenja od Porschea Carrere." I operni pjevač Jose Carreras, imao je svoje razmirice oko istoga imena. Nedavno je kompanija

Starbucks tužila kinesku tvornicu kave s imenom XINGBAKE. Na kineskom se zvjezda kaže xing, a "bake" i "bucks" podsjećaju na Starbucks.

"Svijetu počinju nedostajati imena", piše James Gleick u nedavnome članku "Bježi s mojeg imena". "Popis mogućih imena čini se beskonačnim, ali potražnja je za njima još veća. S povećanjem instant komunikacije, biznis se širi svjetom i internetom: on uništava zemljopisne udaljenosti, a sukobi na području jezika i intelektualnog vlasništva postaju notorna činjenica. Pravila igre omogućuju brzo unovčavanje zarade, a zakoni o imenima nikada dosad nisu bili u takvome rasulu. Nije čudno da pravnici trljaju ruke." Broj parnica koje se vode oko vlasništva imena i internet domena postaje sve veći, a pravni problem sve akutniji. Moramo li patentirati naše ime? Je li registracija imena na internet portalu analogna ili identična "zaštitnome znaku"? Kako presuditi u parnicama? Što je primjerice Domino, pita se Gleick. To je kompanija za proizvodnju pizza, u software industriji program za e-poštu, u glazbenoj industriji poduzeće za proizvodnju "nosača zvuka", a tu je i proizvođač igračaka. Tko ima pravo na zaštićenu internet domenu?

Zanemarimo li obične proizvođače jabuka koji bi mogli imati pravo na "patent" domene ili zaštitni znak jabuke, nedavno je između firme MacIntosh i proizvođača ploča i CD-ova Apple došlo do spora, kada je kompjutorska firma otvorila trgovinu CD-ova. Što je s imenom Madonna? Pjevačica Madonna Ciccone uspjela je zaštititi domenu Madonna.com u parnici protiv pornografa Dana Parisia, ali mogli bismo postaviti opravdano pitanje je li na to imala pravo, ako znamo da ga je iz sličnih pobuda "preuzela" od jedne povijesno mnogo poznatije i moralnije gospođe.

U Sjedinjenim državama vlasnička prava nad internet domenama dodijeljivala su se vrlo liberalno, po načelu: "tko prvi njegova djevojka". Prvi sporovi su nastajali zbog početno potpuno slobodne registracije imena na internetu. Kompanije poput *New York Timesa*, koje su rano shvatile značaj interneta otkupile su od "običnih" vlasnika, prava na internet domenu sa "svojim imenom". Ali cijena za kompanije koje to nisu odavno shvatile i učinile počela je naglo rasti, otkako se shvatilo da "zaštitni znak" i patent ne pretpostavljaju registraciju na internetu. Sličan je problem s izvedenicama imena. Time Warner je uspio registrirati domenu Harry-Potter.com jer je pravo na ime otkupio od autorice poznatog dječjeg lika, ali ima li kompanija pravo i na sve varijacije imena – primjerice "Ja-volim-Harryja-Pottera.com"?

Kako u tim situacijama postupa i što preporučuje Svjetska organizacija za zaštitu intelektualnog vlasništva (WIPO)? Prvo, osporavatelj vlasništva imena domene mora pokazati da trenutni vlasnik nema legitimno pravo na to ime, a to je često vrlo teško ili čak nemoguće postići. Primjerice, Anand Ramnath Mani, grafičar iz Vancouvera registrirao je domenu sa svojim skraćenim imenom - Armani.com i ostavio je potpuno praznom. Vlasnik zaštitnog znaka firme Giorgio Armani pokušao mu je osporiti to pravo, ali u tome nije uspio. Zanimljivo je da prema sadašnjim pravilima WIPO-a, glumci, glazbenici i pisci imaju pravo na zaštitu svog imena, ali političari, znanstvenici i religiozni vođe nemaju.

Nadalje, osporavatelj mora pokazati da vlasnik domene koristi to ime s "lošim namjerama". Ali, "loše namjere" su vrlo dvosmislene. "U praksi se pokazuje", tvrdi Gleick, "da bilo kakva namjera zarađivanja od domene već na prvi pogled dokazuje "loše namjere"". Zašto fan klub neke zvjezde ne bi mogao imati domenu s imenom svojeg idola?

Svjetska organizacija za zaštitu intelektualnog vlasništva pokušava proširiti pravila igre kako bi pokrila i probleme izvan domene interneta. Ali teme su vrlo globalne i teško riješive. Prema riječima potpredsjednika WIPO-a, Francis Gurryja, imena obično imaju poseban, samorazumljiv status u lokalnim zajednicama, ali uz nova sredstva telekomuniciranja i transporta, vlade više ne mogu kontrolirati kretanje osoba, dobara, kapitala, a kamoli imena. Posljedica nemogućnosti takve kontrole u međunarodnim razmjerima jest sve veća zbrka koja upravo nastaje. Imaju li Nijemci pravo na grčko ime feta (za sir), ili pak Francuzi na zaštitu imena "šampanjac"? Imaju li Amerikanci pravo na Budweiser? Smiju li domaći poduzetnici rezervirati www.limar.com ili www.vodoinstalater.com? Prema našem, a očito i međunarodnom pravosuđu, za sada smiju, a kasnije... vidjet ćemo.

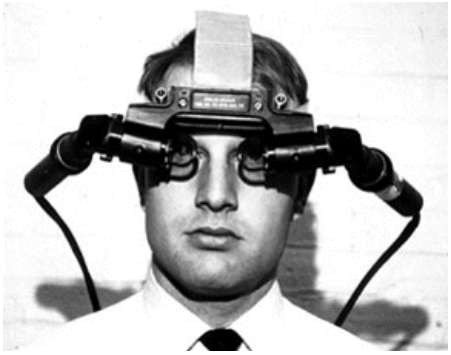
Bitka za internet samo je jedna od instanci općeg patentnog grabeža. Danas se mogu patentirati geni osoba, populacija, novih organizama, a ako ih pronađete čak i prirodni elementi. Uskoro će se slično ludilo, preko internet domena, proširiti i na osobna imena. Ideja patentiranja samoga sebe (što god to značilo) stoga više nije smiješna. Kako bi izbjegli buduće parnice, poslušajte savjet: odmah registrirajte barem svoju internet-domenu.

III

Filozofija za menadžere

"Što bi me trebalo više brinuti: da steknem sreću na račun ostatka čovječanstva, ili da ostatak čovječanstva stekne sreću na moj račun?"
Rousseau: Nova Heloiza

"Ah draga moja, nakon svega što su filozofi proučili o njegovoj duši, a liječnici o njegovom tijelu, što možemo uopće reći da stvarno znamo o čovjeku? Da je on, kada se sve zbroji i oduzme samo prolazno mjesto za tekućine i krutine, cijevi od mesa"
Durrell: Justine 75

Etika poduzetništva i slobodnoga društva

Jednom je američki novinar i satiričar George Ade imperijalistički stav ironizirao sljedećim riječima: "Ti su narodi bili toliko primitivni da nisu znali sticati novac drukčije negoli da za njega rade". Čak i ako ne vjeruju u kolonijalizam, mnogim se ljudima čini da se vidljiviji rezultati biznisa ne mogu stvoriti posve etičkim sredstvima. I mi smo u tranziciji iz komunizma u kapitalizam bili spremni prihvatiti anomične "privatizacijske" procese u ime pretvorbe primitivizma rada u progresivizam izrabljivanja. Ali činilo nam se da smo time kršili neke naše moralne intuicije. Ljudi ustvari najčešće vjeruju u tzv. ideju "distributivne" ili "socijalne" pravde, prema kojoj je posve pravedno oduzimati "nezaslužene" dobiti bogatijih i redistribuirati je članovima koji nisu bili dovoljno sretni ili sposobni da je ostvare, pa nam se često i sama ideja poduzetništva čini etički problematičnom.

Ali ni takav stav nije ispravan. Kada bi bio, vjerojatno bismo i dalje bili u srednjem vijeku. On nikada ne bi bio sposoban stvoriti kapitalizam ili slobodno društvo. Moramo li onda biti poput nagluhog profesora koji stalno misli da pogrešno čuje kako kolega predaje "poslovnu etiku"? Kakva je veza biznisa i etike?

Ključnu vezu novca i etike stvara sloboda, tj. sposobnost da se odupremo prevladavajućem mnijenju i da tražimo sreću na vlastiti način. Sloboda nije posljedica dobrote i morala, već njihov preduvjet. "Mnogi političari autoritativno tvrde da ljudi neće biti slobodni sve dok ne budu spremni koristiti svoju slobodu." Ali, tvrdi britanski povjesničar T. B. Macaulay, "ta maksima vrijedi za budalu iz stare priče koja se ne može odlučiti da uđe u vodu sve dok ne nauči plivati. Kada bi ljudi trebali čekati slobodu sve dok ne postanu mudri i dobri, onda bi je mogli čekati zauvijek." Demokratske su vrijednosti afirmirali "slobodnjaci", ljudi koji su se uspješno odupirali prinudama vlasti, a modernu zaštitu individualnih sloboda zahvaljujemo upravo želji da slijedimo vlastita moralna uvjerenja.

Međutim, danas se takvo pravo na vlastitost rijetko povezuje s pravom da se zadrže koristi koje pojedinac ostvaruje za druge time što im pruža ono što oni žele. Samo se iznimno shvaća da je ekonomska "korist" rezultat pojedinčevih osobnih rizika, njegove inventivnosti i financijske požrtvovnosti, a tek katkada sreće, te da je ta "korist" analogna riziku koji ulažemo u borbi za individualna prava. "Kako bi pojedincu omogućili da ispuni svoje potencijale, mi mu moramo dopustiti da djeluje po vlastitoj procjeni različitih šansi i mogućnosti. Kako ne

znamo ono što on zna, ne možemo odlučivati jesu li njegove odluke bile opravdane, a ne možemo ni znati je li njegov uspjeh donio napor, predviđanje ili dobra sreća. Drugim riječima moramo gledati na rezultate, a ne namjere ili motive. Mi mu dopuštamo da djeluje u skladu s vlastitim znanjem samo ako mu također dopustimo da zadrži ono što njegovi sugrađani žele platiti za njegove usluge, odnosno bez obzira na to mislimo li da ta "nagrada" odgovara moralnoj zasluzi ili poštovanju prema njemu kao osobi," tvrdio je nobelovac Friedrich Hayek pred četrdeset godina u predavanju *Moralni element privatnog poduzetništva*. "Za slobodno je društvo bitno" nastavlja Hayek, "da budemo materijalno nagrađeni za to što drugima dajemo ono što oni žele, a ne zato što nam naređuju da to radimo." Isto tako vrijedi i obrnuto: moralno poštovanje ne zaslužuje osoba koja propovijeda idealizam ako se za svoje ideale nije spremna žrtvovati.

Životna je činjenica da materijalna nagrada za usluge često ne odgovara onome što mislimo o moralnim zaslugama neke osobe. Taj nesklad moralne zasluge ili poštovanja i materijalne kompenzacije za usluge, prema Hayeku, tvori glavni izvor nezadovoljstva prema privatnoj inicijativi i zahtjeva za "društvenom pravdom". Često nam se čini da bogati pojedinci ne "zaslužuju" takve nagrade. Međutim, "jedna od najvećih zasluga slobodnog društva jest da materijalna nagrada ne ovisi o tome voli li nas i poštuje većina naših sugrađana. Sve dok se držimo prihvaćenih pravila, moralni pritisak na nas može se vršiti samo procjenama onih koje mi sami poštujemo, a ne tako da vlast ili društvo usmjerava materijalnu nagradu." Ljudi ne bi podnosili rizike, ulagali svoje vrijeme i novac u pothvate koje smatraju važnima, kada ne bi smatrali da imaju pravo na visoke materijalne nagrade. Ali to im ne donosi pravo na veliko uvažavanje. I u tome je zbrka koju često radimo: premda nam se intuitivno čini da moral i novac nemaju ništa zajedničkoga, vrlo često također mislimo da novčana nagrada mora odgovarati moralnoj. Uz to često vjerujemo da se u kapitalizmu izvrće oboje time što se povezuje moral i novac, odnosno nagrađuje nemoral.

Premda je to često istina, za takvo stanje, prema Hayeku, nije odgovorno slobodno poduzetništvo, nego odsutnost slobode, a potom i morala. "Moral i moralne vrijednosti razvijale su se samo u slobodnom okruženju, a moralni standardi naroda i klasa visoki su samo kod onih koji su dugo uživali slobodu, i to upravo proporcionalno sa slobodom koju su imali". Stoga primjerice naši "privatizacijski problemi" nisu krivnja ideje slobode poduzetništva, nego posljedica razmjerne neslobode, odsutnosti tradicije slobode, i nerazvijenog morala (neki bi rekli pravne države). "Naprotiv", nastavlja Hayek, "slobodno je

poduzetništvo razvilo jedini oblik društva koje nam pruža materijalna sredstva, i osim toga ostavlja pojedincu slobodan izbor između materijalne i nematerijalne nagrade." Društva su slobodna upravo onda kada nude izbor između različitih vrsta nagrada za moralno i poslovno postupanje.

Ali zbrka i dalje ostaje, jer društvo može pretvoriti materijalne nagrade u moralne ciljeve: društvo može postati materijalistički orijentirano. Štoviše, mnogi sociolozi tvrde da je "materijalizam" bio uvjet nastanka slobode poduzetništva: kalvinističko je sticanje na zemlji bilo moralni znak za to hoće li pojedinac završiti u raju nebeskome. Istina je, tvrdi Hayek, "da su u našem društvu osobno uvažavanje i materijalni uspjeh isuviše povezani. Trebali bismo biti mnogo svjesniji da pravo na visoku materijalnu naknadu ne daje čovjeku nužno pravo na veliko uvažavanje. Takva zbrka doista može društvo slobodne inicijative pretvoriti u materijalističko. Zbog toga, kada branimo sustav slobode poduzetništva, uvijek se moramo sjetiti da se on bavi samo sredstvima. Što ćemo učiniti s našom slobodom ovisi o nama. Ne smijemo miješati efikasnost sredstava s ciljevima kojima ono služi. A društvo koje nema druge standarde osim efikasnosti, naposljetku će postati i neefikasno... Ohrabrimo nečiju korisnost za sugrađane, ali ne miješajmo to s važnošću ciljeva koji naposljetku trebaju služiti ljudima."

Mjere za osiguranje takvog razdvajanja moralnih i novčanih zasluga nećemo dobiti državnom kontrolom i redistribucijom onih materijalnih, već jasnim pravilima igre koja zaustavljaju "pretakanje" utjecaja novčanih sredstava na područje pravih "ljudskih" ciljeva. U tome se sastoji pravi moralizam laissez-fairea.

David Brent, otuđeni menadžer

"Svaki peti Britanac svoga šefa smatra nekompetentnim, ali to nije razlog da se tome ne bismo trebali smijati... Upoznajte Davida Brenta, menadžera srednjeg ranga firme za trgovinu papirom Wernham-Hogg, ogranak Slough... " Tako je BBC Prime oglašavao svoju netom repriziranu TV-seriju *The Office*, nagrađenu s dva Zlatna Globusa. Upoznajte i druge likove: Tima Canterburyja, "starijeg predstavnika prodaje", i Garetha Keenana, "vođu tima", Dawn Tinsley, debeljuškastu recepcionerku i njezinog momka iz skladišta, Leeja; Neila Goodwina, Davidovog novog šefa, nakon spajanja podružnice Swindon. "Kada biste mogli imati radni ručak s nekim, živim ili mrtvim, tko bi to bio", bilo je prvo pitanje koje je Davidu uputila konzultantska firma Cooper & Webb, zadužena za "lov na glave" i "controling". (Martin Luther King, Dalai Lama). "Kada bi o vama napravili film, tko bi igrao vaš lik?" (Russell Crowe. Russell je već dobio Oscar i dokazao se kao dobar glumac, znači: mogao bi u moju ulogu ubaciti strast i nužni commitment." "Koji su bili vaši heroji iz djetinjstva?" (Gandhi, Pele, Ali, Clapton. Molim primijetite visok postotak obojenih.) "Koje su vam jače strane?" (Sposobnost da zaposlenici kažu: "David, ne samo da te ubrajam u svoje najbolje prijatelje, već te poštujem i kao šefa".) David želi biti zabavan, duhovit, komunikativan, šef kojega svi vole. Upoznajemo ga kao starog rokera u 30-ima (39) kojemu danas slogan više nije "živi intenzivno, umri brzo", već "živi intenzivno, živi dugo", kao organizatora dobrotvornih priredbi ("poljubac za funtu") i maškara, kao vic-mahera kojemu politički nekorektne šale ne uspjevaju, već ga službenici prijavljuju, osobu koji traži prijateljstvo i privrženost svojih podređenih. Odbija unaprijeđenje da ne mora otpustiti cijelu podružnicu. Volio bi da je podređenima uzor i heroj, ali ništa nije dalje od istine.

Komika Office-a pojačana je dokumentarističkim pogledima u kameru, crno-bijelom i kolor montažom, neprimjerenošću običnih situacija u službenoj okolini, sitnim detaljima nepodopština izdosađenih službenika. Na svim kompjutorskim ekranima vide se screen-saveri. Tim se želi vratiti na fakultet i završiti studij psihologije, Dawn bi najradije bila slikarica za dječje knjige. ("Daj si oduška", kaže David, kako jednoga dana ne bi mogla reći da nisi ni probala.) Garreth je asistent regionalnog menadžera (koji sebe naziva: asistent regionalni menadžer), bivši kapetan teritorijalne obrane, obučen za "tajne operacije", čiji je opis radnog mjesta "vođa tima bez ovlasti da zapošljava, otpušta, promovira ili utječe na bilo što. Ovo radno mjesto s taštim naslovom otvoreno je za sve što dotični želi biti, ali nikada neće postati. Idealni kandidat je pohlepan urotnik s nezdravom opsesijom vojskom"; on prati tajnu simpatiju koja se razvija između Dawn i Tima (kako bi mogao raportirati Leeju), a ako se veza između Rachel i Tima ostvari, Garreth je moli da upotrijebi kondom (čime pokazuje svoj interes).

U Office-u se mogu prepoznati bezbrojne birokratske ustanove, čiji je smisao očito upitan. Stoga se na kraju prve serije (realistično) ukida ogranak firme u Swindonu, a na kraju druge serije, šef David dobiva otpremninu kao dio "tehnološkog viška". (David: "Možete li zamisliti Isusa koji kaže: "O, rekao sam nekima u Bethlehemu da sam Božji sin; mogu li sada ostati s mamom i tatom?" Ne, Isus se morao pokrenuti prema Nazaretu. Tako i ja. Moram izaći i proširiti vijest. Poslije Slougha, tu je Reading, Aldershot, Bracknell.") Unatoč tim "hrabrim" riječima, David očajnički moli da ga ostave na poslu. I premda je otpočetka posve jasno da je cijela firma zapravo "tehnološki višak", gledatelji na Internetu nezadovoljni traže da se Brent vrati, a serija produži. Današnji holivudski senzibilitet više ne priznaje gogoljevski smijeh-kroz-suze. Smije li serija tako okrutno nalikovati na stvarnost?

The Office je postmoderni opis otuđenja, koji je Marxu bio posve nepoznat. Prepoznajemo ga, ali mu se smijemo (jer tako je barem nešto lakše). Otuđenje ne nastaje zbog tlake, niti zbog odvajanja "od proizvoda svoga rada" (papira?), niti zbog "otuđenja od vlastite rodne biti"; već zbog dosade, zbog toga što je posao stvoren kao izlišan i besmislen (ali koji pomaže da preživimo), zbog nesposobnosti da se realiziraju naši pravi ciljevi (jer moramo bilo što raditi kako bismo preživjeli), ili zbog nemogućnosti da na poslu koji traje cijeli dan s ljudima budemo posve otvoreni i prijateljski. Pokušaj ostvarenja takvog zajedništva i prijateljstva nailazi na otpor: jer šef je ipak šef, službenici službenici, a posao posao. Pobrka li šef te razine, svima se loše piše. Premda je cjelodnevni posao postao cijeli život, naš je pravi život ostao negdje drugdje, ali više nitko ne zna gdje. Za par funti razlike, čak ni napredovanje više nije izazov. Druženje u pubu samo je loša refleksija onoga što se zbiva u firmi (sve je isto – samo su svi pijaniji).

Bez obzira misli li netko da smo mi u Hrvatskoj još daleko od takvih firmi, jer nas po staroj navadi nitko ne može tako malo platiti koliko malo mi možemo raditi, ili pak zato što se radni sati nisu proširili na cijeli dan, vratite nam Davida Brenta. On se barem nadao da firma može zamijeniti obitelj, a suradnici prijatelje.

Zakletva Johna Galta
Filozofija za poduzetne i poduzetnike Ayn Rand

Nedavno je na TV jedan doajen naše filozofske "misli", ponovio svoju važnu misao iz razdoblja socijalizma prema kojoj je kapitalizam barbarstvo, te da smo se prelaskom u kapitalizam ustvari vratili u barbarsko stanje. U socijalnim okolnostima (AD 2004. kao i pred dvadeset ili pedeset godina) u kojima su se gledatelji svojim javnim glasovanjem uglavnom složili s takvim mislima, nije nikakvo čudo da je niz "barbarskih" misli, ili ne-daj-bože ideologija, bilo zabranjeno, zatomljeno ili da za njih nikada nije postojao nikakav stvaran interes.

Ne treba isticati kakvu je štetu anatemiziranje kapitalizma nanijelo našem "socijalnom kapitalu". Ali s obzirom da nam bivše stanje "prevladanog kapitalizma" nije u potpunosti izbrisalo sposobnost mišljenja, pamćenja ili barem dostup informacijama, ipak je začudno da do danas nitko (nijedan filozof, ekonomist ili pisac) u Hrvatskoj nije javno, pokudno ili pohvalno, spomenuo jednu zanimljiviju "barbarsku" filozofiju - tzv. objektivističku filozofiju, eulogiju poduzetnika i poduzetnišva Ayn Rand. Ayn Rand piše: "Kapitalizam od svakog čovjeka zahtijeva ono najbolje – njegovu racionalnost – te ga u skladu s njom nagrađuje. On svakome čovjeku ostavlja izbor da radi što želi, da se specijalizira, da svoje proizvode razmjenjuje proizvodima drugih, i da na putu samoostvarenja ide onoliko daleko koliko mu to dopuštaju njegove sposobnosti i njegove ambicije."

Čitateljima Dnevnika, Ayn Rand mogla bi biti zanimljiva kao učiteljica i mentorica Alana Greenspana, čovjeka koji već više od dvadeset godina predsjedava Federalnim rezervama SAD-a (tj. njihovom Narodnom bankom, s velikim utjecajem u Svjetskoj banci i MMF-u). Filozofima, ona bi mogla biti zanimljiva kao "guru" jednog od masovnijih ogranaka Američke filozofske asocijacije (Objektivističke filozofije). Literarnim kritičarima mogla bi biti zanimljiva po svojim obimnim kap(italističko)-realističkim (ili prema njezinim riječima - "romantičnim"), vrlo tiražnim i utjecajnim romanima *Uzdrmani Atlas*, *Izvor*, *Mi koji živimo* i *Himna*. Zaštitni znak objektivističke filozofije je Art-Deco dizajn u stilu BBC-jeva Poirota. Filmofilima ili filmskim kritičarima ona bi mogla biti zanimljiva kao negdašnji holivudski scenarist, kao inspiracija za scenarije, ili kao tema biografskih filmova (poput Oskarom nagrađenog dokumentarca *Ayn Rand: A Sense of Life*, filmova *Fountainhead* s Gary Cooperom, ili *Passion of Ayn Rand* s Helen Mirren, Eric Stoltzom i Peterom Fondom). Danas se njezinim imenom diče Centar za unaprijeđenje objektivizma, Atlas Society, Objectivist Center, Ayn Rand Society, Ayn Rand Institute, Objectivist Network, Ayn Rand

Webring itd. Pretraživač Yahoo bilježi 528.000 stranica (u 0,5 sekundi) na temu Ayn Rand. U čemu je dakle tajna američke popularnosti, odnosno domaće zapostavljenosti Ayn Rand?

Najpoznatiji "doprinos" Ayn Rand sastoji se u zagovaranju ekstremnog kapitalizma. Randova ga smatra jedinim društvenim stanjem koje može osigurati slobodu i dostojanstvo pojedinca. Randova piše: "Kada kažem kapitalizam, mislim na čisti, nekontrolirani, nekontrolirljivi laissez-faire kapitalizam, u kojem postoji razdvajanje ekonomije i države, baš kao što je to slučaj (i zbog istih razloga) i s razdvajanjem crkve i države." Taj bi citat mnogima potvrđivao tvrdnju našeg doajena. Ali, navedeni citat skriva pravi sadržaj objektivizma. Nije riječ o anarhizmu niti o anarho-liberalizmu (u posprdnom ili stvarnom značenju). Ambivalentnost odnosa čitatelja prema Ayn Rand nije u "klasičnom" zagovaranju kapitalizma (slobodno tržište, ljudska prava, zaštita od državnog intervencionizma i sl.). Ayn Rand ponudila je jedan originalni, premda ne pretjerano zdravorazumski temelj kapitalističke ideologije. "Ja nisam u prvome redu advokat kapitalizma nego egoizma", tvrdi Randova. "Ali nije najvažniji egoizam nego razum. Kada bismo priznali prevlast razuma i dosljedno ga provodili, sve bi drugo iz njega slijedilo. Prevlast razuma bila je i ostaje bit mojega djela i objektivizma."

U svom vjerojatno najvažnijem filozofskom djelu pod naslovom "Vrlina sebičnosti. Novi pojam egoizma", Ayn Rand piše: "U svakodnevnom jeziku, riječ sebičnost sinonim je za zlo; sliku sebičnosti predočuje zločinački ubojica koji gazi preko leševa kako bi ostvario svoje ciljeve... Pravo značenje sebičnosti jest: briga za vlastiti interes. Ali taj pojam ne uključuje moralno vrednovanje, on nam ne kaže je li briga za vlastite interese dobro ili zlo; niti nam kaže što tvori čovjekove stvarne interese. Etika altruizma stvorila je sliku zločinca kako bi ljudi prihvatili dva nehumana obilježja: prvo, da je svaka briga za vlastiti interes zlo, bez obzira koji su to interesi; i drugo, da su zločinačke aktivnosti doista briga za vlastiti interes (pa nas altruizam poziva da ga se odreknemo zbog brige za svoje bližnje). Altruizam tvrdi da je bilo koje djelovanje koje koristi drugima dobro, te da je bilo koje djelo koje poduzimamo za vlastitu korist zlo. Stoga je korisnik od djelovanje jedini kriterij moralne vrijednosti – i sve dok su korisnici netko drugi, a ne mi, sve je u redu. Iz toga izvire nevjerojatna nemoralnost, kronična nepravednost, groteskni dvostruki standardi, nerazrješivi sukobi i kontradikcije koje su karakterizirale ljudske odnose i društva u povijesti, u svim varijantama altruističke etike. Nepoštenje današnjih moralnih sudovima ogleda se u tome što se smatra da su jednako nemoralni industrijalac koji stvara bogatstvo i gangster koji pljačka banku, jer obojica stječu bogatstvo za svoju "sebičnu" korist. Mladić

koji se odriče karijere kako bi se brinuo o roditeljima i koji se nikada ne uspije izdići iznad prodavača namirnica, smatra se moralno superiornijim od mladića koji ustraje u borbi kako bi ostvario osobne ambicije. A diktator se smatra moralnim, jer je neizrecive grozote počinio u ime naroda, a ne u vlastito ime." Kriterij krajnjeg korisnika (altruističkog) djelovanja, nastavlja Randova, potiče čovjeka na pomisao da je moral njegov neprijatelj, da moralnim djelovanjem može samo izgubiti. Jedino čemu se eventualno može nadati jest da će se netko jednom žrtvovati i za njegovu korist, "ali on zna da će takav odnos donijeti uzajamnu netrpeljivost, a ne užitak, i da će takva moralna razmjena ličiti na razmjenu neželjenih božićnih darova, darova koje nitko iz moralnih razloga ne smije kupiti za sebe. Osim u tim prilikama, moralnost se za nj ne brine i nema mu što reći kako bi mu pružio oslonac u ključnim situacijama njegova života; jer to je samo njegov osobni, privatni, "sebični" život, i kao takav smatra se zlim, ili u najboljem slučaju, amoralnim." Čovjek se zbog altruističke filozofije danas mora stidjeti što ostvaruje bogatstvo, tvrdi Ayn Rand. Zbog toga je velik dio programa objektivističke filozofije, Ayn Rand posvetila poduzetnicima, ljudima koji podnose rizik, ali i dobit od svojih zamisli.

U svojim romanima (koje Randova neopravdano smatra svojim najboljim djelima) glavni se sukobi zbivaju između likova koji djeluju onako kako drugi žele, i onih koji djeluju prema vlastitom, unaprijed određenom cilju. Kako je riječ o romanima s tezom, djelovanje prvih završava pogubno za cijelu okolinu i za njih same, a djelovanje "sebičnih" (neintencionalno) ostvaruje samopoštovanje za te likove, ali i važnu ekonomsku ili estetsku dobit za cijelo društvo. Junak *Uzdrmanog Atlasa* John Galt objavljuje: "Svijet će se promijeniti kada budeš spreman izgovoriti sljedeću zakletvu: Svojim životom, i ljubavlju prema njemu, nikada neću živjeti zbog drugog čovjeka, niti od drugog čovjeka tražiti da živi zbog mene." Ta je zakletva programatska rečenica objektivističke filozofije.

"Objektivistička etika", nastavlja Ayn Rand u *Vrlini sebičnosti*, "tvrdi da djelatnik uvijek mora biti korisnik svojeg djelovanja, i da čovjek mora djelovati kako bi unaprijedio vlastite racionalne interese... Ali njegovo pravo na to izvodi se samo u kontekstu racionalnog, objektivno demonstriranog i opravdanog koda moralnih načela koji definiraju i određuju njihov sebični interes. To nije dopuštenje da se "čini ono što se hoće", i to se ne odnosi na altruističku zamisao o "sebičnom" divljaku, kao niti na bilo kojeg drugog čovjeka koji je motiviran iracionalnim emocijama, osjećajima, željama, nagonima ili kapricima." Primjerice, krađa (koja bi prema nekima mogla biti "sebični interes") nije racionalna. Ona negira tuđe pravo, i upravo time ugrožava i vlastito pravo na samoaktualizaciju. Emocije i nagoni također nisu racionalne, stoga svi postupci koji proizlaze iz

emocionalnih stanja ne mogu biti izvor etičnoga djelovanja. Neracionalni postupci stoga ne mogu biti niti etični.

Premda ovakav stav može biti "logičan", koliko se on može primijeniti na stvarni život? Primjerice, što je sa "sebičnošću" i altruizmom u slučaju rata? U intervjuu Playboyu (?!) Ayn Rand odgovara na to pitanje: ljudi moraju biti odgovorni i za postupke svoje vlade. Jedino je važno pitanje: tko je započeo rat. Ako je vlast tiranska, i ako je započela rat, ljudi koji su dopustili tiraninu da osvoji vlast i krene u rat, moraju podnijeti i odgovornost ako dođe do žrtvi. Mogućnost da se demokratska vlast pretvori u tiraniju jedini je razlog zbog kojeg bismo se trebali brinuti o vlasti. (Budući da prema racionalnom objektivizmu od vlasti ništa ne treba tražiti, ne treba joj ništa ni dati.) Ali taj strah od državnog intervencionizma ne poistovjećuje objektivizam s konzervativizmom ili libertarijanizmom. "Ponovit ću javno", tvrdi Randova "ne podržavam nijednu političku grupaciju ili pokret. Posebno se ne slažem, niti imam ikakve veze s konzervativcima, tzv. "hipijima desnice" i zagovornicima anarhizma. Anarhizam je najiracionalniji, najantiintelektualniji stupor kolektivističkog pokreta. Ne pridružujte se političkim pokretima kako biste "nešto učinili". Posebno ne konzervativcima, koji potčinjavaju razum vjeri, niti "libertarijanskim" hipijima, koji razum potčinjavaju kapricima, a anarhizam zamijenjuju kapitalizmom. Pridruživanjem takvim skupinama pomažete porazu vlastitih ideja i pobjedi svojih neprijatelja." Objektivizam je dakle filozofija kapitalizma koja počiva na solipsizmu, na misli da čovjek svoje ciljeve može ostvariti sam, a pogotovo neovisno od države. Ali postoji li još igdje takvo djelovanje (osim možda u umjetnosti)? Kako je takva filozofija mogla postati popularna (i podučiti voditelja Federalnih rezervi)?

Nekoliko epizoda iz životopisa Ayn Rand dobro pokazuje granice njezine "objektivističke" filozofije. Ayn Rand, odnosno Alissa Zinovjevna Rosenbaum, rođena je 1905. u St. Petersburgu. Kao devetnaestogodišnjakinja bježi pred boljševicima u Ameriku. U Holywoodu radi za Cecil B. De Milla, a 1935. postaje američka državljanka. Piše za Los Angeles Times, a pojavljuje se u Tonight Show i drugim televizijskim programima. Godine 1951. sreće svoje najvažnije suradnike Nathanaiela Brandena, s kojim osniva objektivistički pokret i "Objektivističke novine". Objektivistički kružok po mnogočemu liči na sektu. Tako je primjerice Randova svojega nasljednika Brandena nagovorila na "razumnu" ženidbu. Kada je taj brak zbog nedostatka emocija propao, Randova izbacuje Brandena iz "sekte", (jer je prekršio pravila objektivizma i razuma), ali time de facto propada i velik dio objektivističkih planova i pokret u cjelini. (Danas objektivistički pokret vodi nasljednik Ayn Rand Leonard Paikoff.)

Epizoda s Brandenovim brakom pokazuje da naš život ne može biti isključivo racionalan. Isto tako, "razum", tj. pomanjkanje klasičnih emocija i strasti junaka romana Ayn Rand, poput Johna Golta iz "Uzdrmanog Atlasa" ili arhitekta Howarda Roarka iz "Izvora", prema opravdanoj tvrdnji kritičara, lišava likove upravo onih obilježja za koje se Randova najviše zalagala – njihova individualizma i originalnosti.

Ali takvi životni etički i estetski paradoksi ne opravdavaju činjenicu da se tom izuzetno plodnom i utjecajnom autoricom kod nas nitko nikada nije bavio. Da smo čitali Ayn Rand ranije, vjerojatno bismo bili poduzetniji i odgovorniji. Bili bismo kritičniji prema kolektivističkoj ideologiji. Bili bismo "sebičniji". Možda bismo već pedesetih godina imali svog Alana Greenspana. Ali za filozofiju poduzetništva nikada nije kasno. Ayn Rand je barem u jednom u pravu: prava sreća doživljava se ponosom zbog vlastitog učinka.

Veliko razotkrivanje

Skandali poput Enrona, financijski inženjering, zaogrtanje vlastitog interesa "u zastavu" ili "nacionalni interes", rat kao izlika za autoritarnu politiku, protekcionizam u trgovini, dodijeljivanje koncesija prema političko-stranačkoj pripadnosti ili prema visini donacija stranci na vlasti, prikrivanje profita u *off-shore* stranim bankama, kritika opozicije i kontrola medija zbog njihovog "zanemarivanja državnog interesa" i "razjedinjenja kada je jedinstvo najpotrebnije", nepoštivanje međunarodnih konvencija, zapošljavanje sinova i netjaka, skrivanje nepoćudnih knjiga - sve su to prokušane politološke metode jedne vrste režima koji pripada ropotarnici prošlosti. Ali dok je Hrvatska bila bez demokratskih tradicija, bez iskustva i jake kontrole vlasti, pa joj neki blagonakloniji povjesničar može oprostiti "dječje bolesti" tranzicije, kakvu vrstu blagonaklonosti možemo očekivati za suvremene Sjedinjene države, koje prema riječima brojnih suvremenih Amerikanaca koriste sve spomenute "metode"? Kuda su u tako kratkom vremenu raspršila sjajna demokratska tradicija?

Jedan od najžešćih i danas najpoznatijih kritičara metoda autoritarnosti i ekonomske politike današnje američke administracije je ekonomist Paul Krugman, profesor s Princetona i kolumnist New York Timesa. Po mnogima on je jedan od rijetkih usamljenih jahača među pacificiranim novinarima, s dovoljno znanja i hrabrosti da u knjizi sakupljenih kolumni pod naslovom "A Great Unraveling" (*Veliko raskrinkavanje*)[70] predsjednika Busha nazove lašcem, a njegovu "plutokraciju" najgorom administracijom u američkoj povijesti. Prema Krugmanu, današnja se američka administracija pretvorila u "revolucionarnu silu, silu koja ne prihvaća nikakav legitimitet političkog sustava... Postoje brojni dokazi da današnja vlast vjeruje kako američke političke i socijalne institucije s dugom tradicijom u načelu više ne bi trebale postojati; ona više ne prihvaća pravila koje smo smatrali samorazumljivima... Njezin cilj izgleda otprilike ovako: stvoriti zemlju koja u biti nema nikakve socijalne pomoći, koja se uglavnom oslanja na vojnu moć kako bi provela svoju volju u inozemstvu, stvoriti škole u kojima se ne predaje evolucija ali u kojima se podučava religija, i stvoriti zemlju u kojoj su slobodni izbori – po mogućnosti – tek formalnost." Poteškoća s revolucionarnom silom jest u tome, tvrdi Krugman citirajući Kissingera, što opozicija obično tretira revolucionarnu moć blagonaklono, kao da su znakovi te revolucionarnosti tek taktičke varke, kao da takva vlast u stvari prihvaća postojeći legitimitet, ali ističe svoju politiku samo zato da stekne bolju

[70] Krugman, Paul: 2004. The *Great Unravelling : From Boom to Bust in Three Scandalous Years*, Gardners books, New York.

pregovaračku poziciju, kao da postoje posebne otežavajuće okolnosti koje se mogu nadoknaditi posebnim koncesijama. U takvim vremenima "oni koji upozoravaju na opasnost nazivaju se alarmistima, a oni koji predlažu umjerenost smatraju se pametnima. Ali u biti revolucionarna je moć ona koja ima hrabrosti za svoja revolucionarna uvjerenja, i dovoljno želje, štoviše strasti, da svoja načela dovede do krajnosti."

Najgora metoda za provedbu "revolucionarne" strategije prema Krugmanu jest njezino opravdanje ratnom situacijom. Kada su veze Al Qaeda i Husseina ostale nedokazane, bilo je potrebno izmisliti oružje za masovno uništenje, a dokazi, kao što znamo iz britanskog primjera, bili su izmišljeni. "Iračka narudžba aluminijumskih cijevi bila je pogrešno protumačena: cijevi nisu mogle poslužiti za njihovu navodnu namjeru da obogate uran i stvore bombu. Drugi dokaz, narudžba urana iz Nigera, pokazalo se da je bila čisti falsifikat." Kada se pokazalo da je riječ o falsifikatima, bilo je već kasno. Prema Krugmanu, isti se model za ostvarenje politike provodio i u području energetske politike, politike zaštite okoliša, zdravstvene zaštite, školstva i td. "U svim tim slučajevima administracija je uvjeravala umjerenjake da nema radikalne ciljeve, i pružala razloge za provedbu svoje politike pretvarajući se da je drukčija... a ljudi koji su bili naviknuti na stabilnost, suočivši se s revolucionarnom silom, nisu mogli vjerovati da se tako nešto može dogoditi, pa su bili posve neučinkoviti u oponiranju." Zašto se sve to događa? "Bogatima je u devedesetima išlo vrlo dobro; otkuda takva mržnja prema svemu što iole liči na redistribuciju? Korporacije su cvjetale; otkuda taj nagon da se ukinu svi oblici umjerene okolišne regulacije? Crkve svih denominacija su prosperirale; čemu taj atak na odvajanje crkve i države? Američka moć i utjecaj nikada nije bila veća; čemu taj nagon za uništenjem naših savezništava i pokretanje vojnih avantura?"

Krugman ne nudi velike sociološke odgovore. Ali predlaže nekoliko pravila "raskrinkavanja". Prvo, nemojmo pretpostavljati da prijedlozi političkog postupanja imaju veze s ciljevima koji se objavljuju u javnosti. Drugo, napravimo domaću zadaću i otkrijmo koji su stvarni ciljevi, ono što ljudi na vlasti *stvarno* žele. "Treba samo pogledati što su zagovornici određene politike govorili prije negoli su svoju politiku prodavali široj publici." Čini se da je to novinarima teško, jer ne žele izgledati kao neki ludi teoretičari zavjere. "Ali nije realistično pretpostaviti da takve zavjere nema, premda je ona uglavnom javna". Treće, nemojmo pretpostaviti da vrijede uobičajena pravila politike jer revolucionarna vlast ne smatra da mora igrati po pravilima. "Stephen Griles, lobist industrije ugljena, zamjenik ministra unutrašnjih poslova, intervenirao je u raspravi o istraživanju energije na strani bivšeg klijenta; još uvijek je na vlasti. Thomas

White, jedan od bivših direktora Enrona, dobio je položaj sekretara u Ministarstvu vojske; pokazalo se da je njegov odjel Enrona bio izvor fantomskih profita – ali još je uvijek na vlasti. Za Richarda Perlea, ravnatelja Savjeta za obrambenu politiku, pokazalo se postoji sukob interesa, ali sve što se dogodilo bilo je da od ravnatelja postane član. A predsjednik i zamjenik predsjednika odbacili su, naravno, bilo kakve primjedbe na njihove vrlo problematične poslovne karijere." Kako se takve vijesti brišu iz očiju javnosti? Jednostavno: brojnim znakovima za uzbunu od terorističkih napada.

Četvrto, od revolucionarne vlasti očekuj da na kritiku odgovori napadom. Prema Krugmanu, revolucionarna vlast koja ne prihvaća legitimnost postojećeg sistema, ne prihvaća niti pravo drugih da ih se kritizira. Kritičare, čak i one s jasnim patriotskim kredibilitetom, poput senatora Kerryja, vijetnamskog veterana, napadaju kao osobu koja "prelazi sve granice ponašanja". "Kerryjevo iskustvo samo je posljednji primjer u nizu epizoda demoniziranja i po mogućnosti uništavanja karijera kritičara... Bushova administracija postala je notorna po svojoj netoleranciji prema različitim mišljenjima, čak i onih ljudi koji su na njegovoj strani." Naposljetku, nemojmo misliti da postoje bilo kakve granice ciljevima revolucionarne vlasti. "Postaje sve jasnije da uži krug administracije smatra rat protiv Iraka tek početkom "Bushove doktrine", prema kojoj će se moć SAD-a koristiti u cijelome svijetu... S Iraka to bi moglo prijeći u Siriju i Iran, ali vojnom moći nećemo ugrožavati demokratske države, ili...?"

Jedno od glavnih uporišta Krugmanove ekonomske kritike jest sukob interesa pojedinaca na vlasti i u privredi. "Kada se raspao Enron, najslavnija kompanija svoga vremena, slavljena kao pravi model modernog biznisa, odmah sam vidio posljedice: ako je takva poznata i slavna kompanija mogla biti Ponzijeva shema (financijskog inženjeringa) teško je bilo povjerovati da je ostatak američkog poduzetništva bio čist... Ali ta epizoda nam govori nešto što mnogi ne žele čuti – o razmjerima u kojima je današnje političko vodstvo dio problema. Jer jednostavna je činjenica da su se George W. Bush i Dick Cheney obogatili vrlo sličnim trikovima, premda u manjoj mjeri kao i direktori Enrona i drugih korporacija opterećenih skandalima." Krugman kritizira model poduzetničkog ponašanja koji je doveo do stvaranja i pucanja "poslovnog mjehura", ili tzv. sedam navika loših investitora: 1. misli kratkoročno, 2. budi gramziv, 3. vjeruj da postoji još veća budala, 4. trči za stadom, 5. stvori velike generalizacije, 6. budi u skladu s trendom, 7. igraj s tuđim novcem. Kako je došlo do takvog pucanja, do recesije? Zamislimo, kaže Krugman da postoje neandertalci medvjeđeg klana i neandertalci bikovog klana (bear i bull su oznake tržišnih strategija). "Medvjedi" love malu divljač, ali je uspijevaju uloviti svaki dan. "Bikovi" love mamute, ali ih

obično love mnogo rijeđe. Međutim, ako "bikovi" u nekom razdoblju uspiju uloviti mamute svaki dan, velika je vjerojatnost da će "medvjedi" postati ljubomorni i prebaciti se na strategiju "bikova". Ali upravo tada će vjerojatnost velikoga ulova postajati sve rijeđa.

U uvjetima recesije, nastale zbog "odumiranja mamuta", uz velike izdatke za naoružanje i vođenje rata, Krugman smatra da je smanjivanje poreza najlošija ekonomska politika. Ona je i najnemoralnija ako od smanjenja poreza najviše profitiraju najbogatiji slojevi. Bushovo smanjenje poreza možda nema takav izravan učinak, ali će se takva politika, prema Krugmanu manifestirati takvim nejednakostima time što će se sredstva od smanjenog proračuna namicati iz fondova socijalne sigurnosti i smanjenjem izdataka za zdravstveno osiguranje. A to će pogoditi upravo siromašnije, naime osiguranike tih fondova. Krugman smatra da je moralno odbojno kada državni službenici govore o neučinkovitosti tih fondova (i kada traže njihovu "reformu") budući da su upravo ti fondovi financirali državu kupnjom državnih obveznica. Vjerojatno je logika još jednostavnija: ekonomija ne može prosperirati ako se proračun smanjuje, a da pri tom rastu vojni izdaci i troškovi protekcionističke intervencije u određenim industrijama (poput čelične). "Dugom razdoblju prosperiteta i mira je kraj"; Krugman ironično citira naslov "glavne vijesti" u satiričnom časopisu Onion. Prema Krugmanu, jedina dobra vijest bit će kada prestane ovaj grozni trenutak američke povijesti.

Sve nam to djeluje pomalo poznato. Ima li onda u Krugmanovim analizama pouka za Hrvatsku? Nemamo li dovoljno domaćih briga da bismo morali brinuti za Ameriku? U uvjetima nastajanja jedinog svjetskog carstva, jasno je da su sve oči okrenute prema jedinom središtu. A gledano lokalno, postoje možda dvije pouke. Prvo je upozorenje kojeg je ejdž-di-zi vrlo brzo po osvajanju vlasti postao bolno svjestan: premda je smanjenje poreza popularna mjera, ona se ne može provesti bez socijalnih lomova u uvjetima prezaduženosti, a pogotovo ako ste uz to dali obećanja (ili sklopili koaliciju sa) socijalno ugroženijim kategorijama stanovništva. Druga je pouka politička: od dječjih bolesti od kojih smo ozdravili, mogu oboljeti i odrasli. Čini se kao da su autoritarističke metode mini-država, kao i proto-ekonomska sredstva bogaćenja poput financijskog inženjeringa, bili su samo trening za jednu mnogo veću utakmicu sa sličnim rezultatom. Da rezultat može biti isti i u svjetsko-povijesnom derbiju ne mora nas ispunjavati posebnim ponosom.

Filozofija za menadžere?

"Loši su filozofi možda imali neki utjecaj; dobri filozofi - nikada," rekao je jednom Bertrand Russell. To je možda zbog toga što "svi mi imamo svoje filozofije, ali one ne vrijede mnogo", kako je s drugim povodom tvrdio Sir Raimund Popper. A možda je to i zbog toga što su "filozofi svijet samo na različite načine tumačili; radi se o tome da se on izmijeni", kako je nekoć grmio Marx (Karl, ne Groucho). Nijedan od spomenutih filozofa danas nije posebno omiljen, i nijedan od njih nije imao posebno dobro mišljenje o filozofiji.

No, čini se da se plima ozloglašenosti filozofije s vremenom mijenja. U sve užurbanijem svijetu utrke za novcem, slavom ili srećom, čini se da sve više ljudi ponovno počinje tražiti neki filozofski izvor. Prema Lou Marinoffu, autoru knjige *Platon ne Prozac! Primjena stare mudrosti u rješavanju svakodnevnih problema*, i protagonistu novog pravca – filozofske terapije, "nakon što su etablirane religije izgubile autoritet, i nakon što su psihologija i psihijatrija dostigle grance upotrebljivosti u ljudskom životu (i počele donositi više štete nego koristi), mnogi su počeli ponovno otkrivati da filozofija donosi znanja na području logike, etike, vrijednosti, smisla, racionalnosti, donošenja odluka u situacijama sukoba i rizika, u sveukupnoj složenosti ljudskog života." "Ako dođete u moju kancelariju," nastavlja Marinoff, "možemo razgovarati o Kierkegaardovim razmišljanjima o odnosu prema smrti, o idejama Ayn Rand o vrlinama sebičnosti ili o Aristotelovu savjetu da se u svim stvarima treba držati razuma i umjerenosti, možemo razgovarati o teoriji donošenja odluka, I Chingu ili Kantovoj teoriji dužnosti. Ovisno o vrsti vašeg problema, možemo ispitati ideje filozofa koje su u vašoj situaciji najprimjerenije, one na koje ćete se najradije osloniti... Do istinskog duševnog mira doći ćete kontemplacijom a ne liječenjem. Da bi Platon zamijenio tablete, potrebno je samo misliti jasno i razložno." (Na takvu misao Russell bi odgovorio: "Ljudi bi radije umrli negoli mislili. Ustvari to i čine.")

Ključna Marinoffljeva riječ je vjerojatno *duševni mir*, stari pojam ataraxije, koji su rado koristili rimski filozofi stoičari. To je bila ključna riječ i za cara-filozofa Marka Aurelija, i za njegova učitelja roba Epikteta, kao i za rimske senatore-filozofe Senecu i Cicerona. A naša je kultura, poput rimske, kultura u kojoj se cijeni bogatstvo, slava i moć. Što više imamo, to više vrijedimo. To je valjda razlog procvata raznih škola za biznis-administraciju, ili želje za političkim dokazivanjem. Ali usporedo sa značajem bogatstva, slave i moći, i sve većih žrtvi koje smo spremni podnijeti za uspon na društvenoj ljestvici, rađa se i suprotna potreba - za menadžmentom naših osjećaja i identiteta. "Osjećamo da čak i kada

je dan odgovor na sva pitanja, naši životni problemi još uopće nisu dodirnuti", tvrdio je Wittgenstein.

Ako je novac sredstvo za postizanje ciljeva, koji su zapravo naši ciljevi? Iscrpljuju li se oni u gomilanju sredstava? Ili u rastrošnosti kao dokazu vlastitog bogatstva i društvenog statusa?

Ukratko, ako je ispravna usporedba s Aurelijem i Epiktetom, čini se da se barem nekim društvenim slojevima, i to upravo onima na vrhu i na dnu društvene ljestvice, čini najprimjerenije razmišljati o smislu života ili bitke za uspon na društvenoj ljestvici. Baš kao i u starome Rimu, u uvjetima kapitalizma i tržišta izloženi smo velikim hirovima "sudbine", trenutnim obratima sreće, i kada najviše ovisimo o kapricima društvene ili tržišne stihije tada nam se najviše čini da smo izgubili važan dio našeg duševnog mira. Poput Neurathovih filozofa-mornara koji popravljaju brod na otvorenome moru, moramo potražiti "utjehu" ili luku, neko naše sidrište.

Ali dok su se stoici, car Aurelije i rob Epiktet, složili da se sreća, sloboda i duševni mir stvaraju odbacivanjem bogatstva, slave i moći, i mirenjem sa sudbinom, Marinoffljeva terapija je umjerenija. Ona ne sugerira radikalne korake: naše samopouzdanje ne mora trpjeti ako šef uzima sve zasluge našeg rada, a naši sukobi ne moraju završavati otkazima zbog neslaganja naravi. Marinoffljeva filozofska terapija namijenjena je duševno zdravima. (Bolesni i dalje moraju posjećivati psihijatre i ostale liječnike.) Temelj njegove terapije je tzv. PEACE proces, što je akronim za: Problem, Emocija, Analiza, Kontemplacija, Ekvilibrij. Taj ekvilibrij, ili ravnotežu, postižemo primjerenom promjenom, pravednim postupanjem i shvaćanjem neizbježnosti promjena koje slijede.

Takva filozofija nije samo za menadžere. Ali je vrlo vjerojatno da će takve oblike terapije oni moći platiti. Ili imati dovoljno slobodnoga vremena za nju. Osim toga, nije li normalno da pitanje "pravih" ljudskih ciljeva postave oni koji više nemaju problema sa (financijskim) sredstvima? A za ostale i dalje vrijedi mukotrpan put u filozofiju: učenje na vlastitom iskustvu. I u tome može biti utjehe: oni koji se nikada nisu penjali sada sve strmijom društvenom ljestvicom, možda su je prvi i odbacili. Tada za njih vrijedi Russellova preporuka za intelektualce: "Svi bi intelektualci u svom životu trebali podnijeti izvjesnu količinu progona– što ranije to bolje. Ne mnogo. To bi bilo loše za njih. Samo određenu količinu."

Neki novi enciklopedisti

Većina znanja čovječanstva danas je dostupna gotovo svakome, pomoću starih i novih tehnologija, Interneta, filmova, CD-romova, a pritome se čini da se razmjeri našega neznanja, ili barem prihvaćanja znanja, naoko povećavaju. Premda se mnogi neće složiti s tom tvrdnjom, nije posve slučajno što je niz sociologa znanja i znanosti pokušao izračunati koliko je informacija koje dobivamo u stvari relevantno. Na području znanosti, primjerice, američki sociolog Derek de Solla-Price je izračunao da bi ukupni broj danas živih znanstvenika (koji je veći od broja svih znanstvenika koji su ikada živjeli prije ove generacije) trebalo korjenovati da dobijemo broj relevantnih znanstvenika. A iz ukupnog broja znanstvenih članaka trebalo bi izvući treći korijen da dobijemo približnu sliku relevantnih članaka. Sudeći po broju znanstvenika u Hrvatskoj i njihovoj produktivnosti, Solla-Price uopće nije pogriješio.

I dok je mlađima posve razumljivo da uz sebe nose "spržene" Brittannice i ostale vrijedne enciklopedije (koje bi pred desetak godina zauzimale čitave sobe ili stanove), mnogi se stariji znanstvenici još uvijek opiru novim tehnologijama, vjerojatno po uzoru na Ambrosea Biercea, autora znamenitog *Đavoljeg rječnika*, koji je tvrdio da je obrazovanje ono što mudrome otkriva, a glupome prikriva pomanjkanje znanja.

Bilo kako bilo, suvremena dostupnost informacija isprva je stvorila eklektični "misaoni" pravac pod imenom postmodernizam. Bila je to filozofija prema kojoj velike i jake misli i teorije, veliki koncepti (primjerice u arhitekturi) u stvari podjarmljuju našu kreativnost i maštu. Velike teorije i koncepcije svijeta i života, poput moderne, predstavljale su jedan oblik ili nadomjestak stvarne političke moći njihovih protagonista. Sve je postalo relativno: tzv. "slaba misao" postmodernista mogla je svoje "središte" pronaći u vudu magiji, znanosti, stripovima ili u privatnoj praksi. Ali, umorni od stalnog relativiziranja, raskrinkavanja i maglovitog jezika, pojavili su se mnogi nezadovoljnici sa posljedicama jadnog stanja našeg uma koji je proizvela postmoderna.

Došlo je vrijeme za drugu fazu kormilarenja informatičke entropije. A tu današnju fazu karakterizira pokušaj sređivanja onoga što je bitno za znanje i čovječanstvo: pokušaj da se stvore nove, ali ovaj puta "privatne" enciklopedije. U toj fazi, koja još nema pravoga imena (osim možda tzv. "treće kulture"), znanstvene spoznaje i duboki bunari povijesti više ne smiju biti suhoparni izvori koji "preživljavaju nakon što smo zaboravili ono što smo ikada učili", suprotstavljeni lijepim književnostima i užitku čitanja.

Primjer takvog novog trenda dvije su po mnogo čemu slične, sjajne, nedavno objavljene knjige iz vrlo neočekivanih pera. Prva je knjiga *Obrazovanje. Sve što moramo znati*,[71] bestseller nedavno preminulog njemačkog pisca Dietricha Schwanitza, autora campus-romana i u Njemačkoj svojedobno poznate i duhovite analize "transformacija suvremene muškosti". Druga je knjiga *Kratka povijest gotovo svega*[72], još duhovitijeg i poznatijeg američkog putopisca Billa Brysona. Premda obojica imaju slično (formalno) obrazovanje - kao profesori engleske književnosti, oba su se autora okušala u pothvatima kojima bi pozavidjeli mnogi političari-osnivači državnih leksikografskih i enciklopedijskih zavoda. Naime, njihova je deklarativna namjera da nam ispričaju sve što je ljudima važno znati. I u tom su poslu čini se dva anglista dobro podijelila rad. Schwanitzova je knjiga enciklopedija "onoga što se mora znati" na području društva (povijest Europe, literature, umjetnosti, glazbe, filozofije, "odnosa među spolovima"), i onoga što se "mora moći" (naime o pravilima "po kojima se komunicira među obrazovanima"). Brysonova je knjiga naprotiv enciklopedija priča o "cutting edge" teorijama prirodnih znanosti: biologije, kemije, fizike, paleontologije, antropologije, geologije, meteorologije i dr.). Rezultat te jedinstvene nakane su dvije izuzetne, ali razmjerno opsežne knjige.

"Za mene je šarm enciklopedije u tome da ona zna ono što ja ne moram", tvrdio je u prošlom stoljeću pisac Francis Yeats-Brown. Više nije tako. Poanta Schwanitzove i Brysonove enciklopedije nije u tome da smo njihovim knjigama dobili dodatne dvije u kojima ćemo pronaći podatke koji nam trebaju (jer takvih enciklopedija ima dovoljno – doduše ne kod nas), već u tome da uživajući apsorbiramo i pokušamo shvatiti doista najzanimljivije i najznačajnije epizode naše kulturne i intelektualne povijesti.

"Tko ne poznaje osjećaj frustracije, iz školskog doba, kada nam se gradivo činilo mrtvim, običnim nagomilavanjem nezanimljivih činjenica koje s našim pulsirajućim životom nemaju nikakve veze?", započinje svoju knjigu Schwanitz. "Ali oni kojima je školsko doba bilo ispunjeno takvim iskustvima, mnogo godina kasnije otkrivaju bogatstvo naše kulture. Kako to da im već ranije nije palo na pamet da je studij povijesti duhovni mentol koji osmišljava vlastito društvo? Da literatura nije čudno gradivo već jedan oblik magije u čijem iskustvu možemo participirati a da je istodobno promatramo? Sve je više ljudi koji imaju takva iskustva. A razlog za to je činjenica da je naše znanje i naš obrazovni sustav u

[71] Schwanitz, Dietrich. 2002. *Bildung. Alles was man wissen muss*, Goldman, Frankfurt a/M.
[72] Bryson, Bill. 2003. *The Short History of Nearly Everything*, u hrvatskome prijevodu: *Kratka povijest gotovo svega*, Biovega, Zagreb, 2004. prevele Milica Lukšić i Sanja Petrovečki.

krizi. Staro gradivo nam izgleda strano i ukalupljeno u formule. Čak ni profesionalci u obrazovanju ne zastupaju ga s uvjerenjem." Zbog toga je znanje ukalupljeno u formule potrebno ponovno provjetriti i razmotriti naše kulturne spoznaje s nekog novog stajališta. Za neke od nas koji imaju potrebu obogatiti svoj život tako da dođu u dodir sa znanjima naše kulture, kaže Schwanitz, bit će to jedan posve nov razgovor.

Kako vas ne bih zamarao s onime što vjerojatno znate, (ali se niste usudili pitati ili konzultirati u Krležinoj enciklopediji), bit će zanimljivije navesti karakterističnije dijelove. Za razliku od klasičnih enciklopedija, Schwanitzova naime govori i o onome što ne treba znati. "Već nas je Adamov pad mogao nečem poučiti. Znanje može biti bolno i nespojivo s obrazovanjem." Nije točno da znanje ne može biti štetno. "Tako na primjer znakom dubljeg obrazovanja nećemo smatrati poznavanje četvrti s crvenim svjetiljkama u svim većim gradovima neke zemlje. A ni duboko poznavanje Alana Forda i Laso romana ne bi trebalo smatrati obrazovanjem. Zato oni koji su tek nedavno ušli u zemlju obrazovanja i koji se u njoj žele familijarizirati, trebaju izbjegavati takva područja znanja.

U područja koja ne treba znati pripada "za žene vrlo opasno područje poznavanja europskih kneževskih i kraljevskih kuća... Poznavanje dinastičkih odnosa Habsburga, Bourbona i Wittelsbacha u 18. stoljeću u svakom slučaju pripada korpusu obrazovanja. Ali detaljne informacije o trenutnim obiteljskim problemima kuće Windsor i bračnih problema u kneževini Monaco, može nažalost srušiti ugled vašeg obrazovanja."

Za ugled vašeg obrazovanja još je opasnije područje poznavanje TV programa. "Kako svatko zna TV program i različite vrste emisija, njegovo poznavanje odaje mnogo o intelektualnoj razini, profilu interesa neke osobe, i o načinu njegova korištenja vremena. Ako netko kaže da dobro poznaje Explosiv, vjerojatno je pisac ili nezaposleni sa proleterskim sklonostima i s malo socijalnih kontakata; on je vjerojatno osoba koja tijekom popodneva s pivom u ruci sjedi za televizorom umjesto da čita Hamleta na originalu... Samo izuzetni intelektualci mogu si priuštiti da priznaju što sve televizijski konzumiraju: kod njih je riječ o studijskom putovanju u domenu vulgarnosti i lošeg ukusa. Takvi su pojedinci u stanju povezati Sado-Maso emisiju s Danteovom Božanskom komedijom."

Slično vrijedi i za novine. "Žuti je tisak naravno tabu, ženske novine čitaju žene naravno samo iz dosade kod frizera. U njima sakupljene informacije ili čisto su tehničke prirode: jelo, kuća, moda, žensko tijelo, ili su trivijalne. Ali te tehničke

informacije o receptima, pokućstvu, odjeći i dijetalnim programima i širokom polju konzuma u stvarnosti su pseudonimi za simbolične znakove koji u potpunosti sadrže izraze vašeg obrazovnog stanja." Ako je ženski tisak karakterističan za stanje znanja samo jednoga spola, postoji i analogna muška domena trivijalnosti: sport. "Onaj koji u trenutku može reći kako je Schalke 04 odigrao 1969. protiv Borussie Dortmund, tko je zabio golove i tko je bio zamijenjen, pokazao se kao ekspert za nogomet. Da će se istodobno pokazati dobrim poznavateljem Goetheova kasnijeg djela s posebnim naglaskom na radove o morfologiji, bit će tada jedan stupanj nevjerojatnije." Ukratko, kako je nekoć govorio Alan Gregg, "dobro obrazovanje treba ostaviti mnogo stvari koje bi trebalo poželjeti".

Dok Schwanitzov cinizam ima ozbiljnu funkciju, Brysonova se ozbiljna namjera ne libi manire TV voditelja: "Dobrodošli. I čestitke. Izuzetno mi je drago da ste došli. Znam da nije bilo lako doći. U stvari, mislim da je bilo čak i mnogo teže negoli ste svjesni. Prvo, da biste bili ovdje trilijuni plutajućih atoma nekako se moralo složiti da vas sastavi na delikatan i čudno zahtjevan način. To je tako složeni i poseban aranžman da još nikad dosad nije bio iskušan, i postojat će samo ovaj jedini put. Za sljedeći niz godina (nadamo se) te će se čestice bez pritužbi uključiti u milijarde suradničkih pokušaja nužnih da vas održi u cjelini i da vam omogući krajnje ugodno, ali općenito podcijenjeno stanje koje zovemo postojanjem. Zašto su se atomi toliko pomučili je u izvjesnom smislu zagonetka. Biti Vi nije posebno zahvalno iskustvo na atomskoj razini. Uz svu dužnu pažnju, vaši atomi ustvari uopće ne mare za vas; štoviše, oni ni ne znaju da postojite. Oni ne znaju ni da oni postoje... Loša je vijest da su atomi prevrtljivi i da njihovo vrijeme leti. Čak i duži ljudski život nije duži od 650.000 sati. A kad se primakne to umjereno udaljeno raskrižje, zbog nepoznatih razloga vaši će vas atomi zatvoriti, tiho rastaviti i krenuti drugim pravcem. To će za vas biti to."

Kod Brysona velike teorije i znanstvene činjenice imaju putopisni karakter. Primjerice u poglavlju "O troposferi": "Kada imate milijune tona atmosfere koji se kreću 50-60km/h, nije čudo da se debla slamaju a crijepovi lete. Tipična zračna fronta može se sastojati od 750 milijuna tona hladnoga zraka koja se ubrizgava pod milijarde tona toploga zraka. Uopće se ne treba čuditi da su rezultati katkada meteorološki zanimljivi." Ili: "Zraka groma putuje 435.000km/h i može zagrijati zrak oko sebe na 28.000 stupnjeva Celzijusa, što nekoliko puta toplije negoli površina sunca. U svakom trenutku na svijetu sijeva 1800 gromova, katkada i do 40.000 dnevno. Svake sekunde oko 100 gromova pogađa zemlju. Nebo je vrlo živopisno mjesto." Ili: "Iznad 5.500 metara, čak ni najprilagođenija žena ne može osigurati dovoljno kisika da se njezin fetus prehrani do porađanja."

U poglavlju o kemijskim elementima: "O mnogo naših zemaljskih kemikalija znamo iznenađujuće malo. Astatin se primjerice gotovo nikada nije proučio. Ima ime i mjesto u sustavu elemenata (odmah uz polonium Marie Curie) i gotovo ništa više. Sve u svemu, na Zemlji ima oko 40 prirodno proširenih elemenata, a jedva je njih šest bitno za naš život... Tko bi pomislio da je silikon drugi najčešći element na zemlji, a titan deseti? Količina ima vrlo malo veze s njihovom poznatošću ili korisnošću. Mnogi opskurniji elementi su češći od onih poznatijih. Na Zemlji ima više cerija od bakra, više neodimijuma i lantanijuma od kobalta i dušika. Cink jedva ulazi na ljestvicu prvih 50, koje zakrivaju opskurni elementi poput praseodimium, samarium, gadolinium i dysprosium. Količina isto tako malo ima veze dostupnošću. Aluminij je četvrti najuobičajeniji element na Zemlji i tvori gotovo desetinu svega što stoji pod vašim nogama, ali njegovo postojanje nije se ni moglo naslutiti do 19. st. pa se dugo godina smatrao rijetkim i dragim. Američki je kongres zamalo postavio pokrov aluminija na Washington Monument kako bi pokazao da je Amerika bogata i prosperitetna nacija, a francuska je carska obitelj u itom razdoblju odbacila sve državne srebrne vilice i žlice, i zamijenila ih aluminijskim. Kada nisu noževi, moda je diktirala sve." U poglavlju "Tvar života", Bryson iznosi zanimljivu matematiku genetike: "Da se vaša dva roditelja nisu spojila u onu sekundu, možda u nanosekundu, vi ne biste postojali. Da se njihovi roditelji nisu spojili na isti vremenski precizan način, ni tada ne biste postojali. Krenite unatrag kroz vrijeme, i vaš dug prema precima značajno se povećava. Vratite se samo osam generacija unatrag u doba Charlesa Darwina ili Abrahama Lincolna, i već ima 250 ljudi o čijem je sparivanju ovisila vaša egzistencija. Krenite li dalje, do vremena Shakespearea, i imat ćete ništa manje nego 16.384 pretka koji su ozbiljno izmjenjivali genetski materijal da bi naposljetku čudom nastali vi. Pred dvadeset generacija, broj ljudi koji su prakticirali prokreaciju za vaše dobro penje se na 1.048.576. Pet generacija prije ništa manje nego 33.554.432 muškarca i žene posvećivali su se sparivanju o kojoj je ovisila vaša egzistencija. A pred trideset generacija, ukupan broj vaših predaka, i zapamtite pri tome ne mislimo na stričeve i tetke i slučajne srodnike već samo roditelje roditelja roditelja, u nizu koji dovodi do vas, iznosi preko jednu milijardu (ili točnije 1.073.741.824). Vratite li se 64 generacije, u vrijeme Rimljana, broj ljudi o čijim je kooperativnim naporima ovisila vaša egzistencija penje se do jednog milijuna trilijuna, što je nekoliko tisuća puta više od ukupnog broja ljudi koji su ikada živjeli. Naravno da je nešto pošlo krivim putem s našom matematikom. Možda će vas zanimati, odgovor leži u činjenici da vaša linija nije bila čista. Ne biste mogli biti ovdje da nije bilo malo incesta – ustvari prilično incesta – premda s genetski diskretnim razmacima. Ustvari, ako ste sada u partnerstvu s nekim iz vaše rase i zemlje, velike su šanse da ste s njim u nekom srodstvu. Doista, ako pogledate oko sebe u autobusu ili parku ili bilo kojem

drugom napučenom mjestu, većina ljudi koje ćete vidjeti vrlo će vjerojatno biti vaši rođaci."

Saznajemo li dakle od Schwanitza i Brysona sve što doista trebamo znati? Premda je odgovor vjerojatno potvrdan (barem kada je riječ o današnjem stanju znanja), odgovor je da to ipak nećemo učiniti. Prvo, te knjige nisu Biblije, niti će to ikada postati, ma koliko bile popularne. Drugo, ljudi ne čitaju enciklopedije (opće, posebne, ili ovakve literarne) od korica do korica, već nasumce, prema trenutnome interesu ili potrebi. Treće, unatoč postojanju dobrih enciklopedija, postoji nešto što se zove istraživanje iz raznih (životnih) izvora, pa čak i ono što Schwanitz denuncira kao nedostojno obrazovanja. Premda je Schwanitz-Brysonova metoda pouke bitno bolja od drugih, a možda i ponajbolja, naše nam vrijeme i pažnja ne dopušta da se potpuno posvećujemo samo takvim knjigama. Jer osim čitanja i spoznavanja kroz literaturu, postoji još cijeli jedan niz iskustava koji zovemo svakodnevnim ili običnim životom. A to iskustvo pretpostavlja i zaborav. I upravo je zato točna za enciklopediste pogubna misao psihologa B. F. Skinnera: "obrazovanje je ono što preživi nakon što smo zaboravili ono što smo naučili".

Jedan neokonzervativni amalgam

Američko-židovski intelektualac Irving Kristol, osnivač i urednik časopisa *The Public Interest*, jedne od prvih konzervativnih publikacija koja se bavila pitanjima kulture, religije i "vrijednosti", bivši profesor Njujorškog Sveučilišta poznat kao "kum američkog neokonzervativizma", godine 1995. objavio je svoju knjigu "Neokonzervativizam. Autobiografija jedne ideje"[73]. Kristolova opsežna knjiga sastavljena je od četrdesetak vrlo zanimljivih, popularno pisanih, i raznovrsnih eseja objavljenih u vremenu od 1965. do 1994. godine o političkim i kulturnim temama, o utopizmu i "novoj klasi" ljevičara, o rasi, spolu, obitelji, kontrakulturi, demokraciji i kapitalizmu, o tzv. "socijalnoj pravdi", američkoj revoluciji, socijalizmu, židovstvu, hladnom ratu i sl.

Netko će reći da se od tada do danas mnogo toga dogodilo: Bush i problematični izbori, irački rat i kršenje ljudskih prava, uspon fundamentalističke religiozne desnice, Enron – kao simbol financijskog i moralnog pada korporacija, sve veća korupcija političke klase i sve veće nepovjerenje u "elektorski koledž" - te da zbog tih vrlo važnih događaja u novijoj povijesti, ideja neokonzervativizma mora izgledati bitno drukčije negoli je to bilo u razdoblju u kojem su pisani Kristolovi eseji. A dodatni je problem da niti jedan esej ne daje sistematičnu sliku i jednoznačni odgovor na pitanje što je to zapravo neokonzervativizam. Zbog toga, u vrlo dobrom pogovoru, prof. Zvonko Lerotić radi pregled klasičnijih klasifikacija i definicija konzervativizma.

Knjiga je "autobiografija jedne ideje", čime Kristol ukazuje i na postupnu promjenu vlastitih stavova – od ljevičarskih iz ranih pedesetih godina, preko liberalnih do onih posve konzervativnih novijega datuma, čime je, barem za niz njegovih ljevičarskih kritičara, doveden u pitanje Kristolov moralni i teorijski integritet. Ali postoji i dublji razlog objavljivanju eseja starih četrdeset godina.

U prošlogodišnjem članku pod naslovom "Neokonzervativno uvjerenje" Kristol objašnjava: "Neokonzervativizam nije "pokret". Neokonzervativizam je "uvjerenje" koje se tek sporadično i nasumično manifestira tijekom vremena, a njegov jasni smisao možemo steći tek retrospektivno. Povijesna zadaća i politički smisao neokonzervativizma jest da pretvori Republikansku stranku i američki konzervativizam općenito, protiv njihove volje, u novu vrstu konzervativne

[73] Kristol, Irving, 1995. *Neoconservativism. Autobiography of an Idea*, u hrvatskome prijevodu: *Neokonzervativizam. Autobiografija jedne ideje*, Algoritam, Zagreb, 2004. prevela Božica Jakovlev.

politike koja će biti sposobna vladati u modernoj demokraciji." Riječ je o pokušaju uspostavljanja načela konzervativne vlasti umjesto nasumične reakcije na zablude demokrata i liberala. Takva je konzervativna politika posve američka, misli Kristol, jer ništa slično ne postoji u suvremenoj sekulariziranoj Europi. Neokonzervativizam je za razliku od "bivših" oblika desničarskih ideologija politika nade, on gleda unaprijed a nije nostalgičan, njegov je opći ton vedar a ne tmuran. "Većina Republikanskih političara ništa ne zna o neokonzervativizmu, i to je uopće ne brine. Unatoč tomu, oni ne mogu ostati slijepi prema činjenici da je politički konzervativizam, time što nadilazi svoj tradicionalan politički i financijski temelj, pripomogao da on postane prihvatljiv većini američkih glasača. A isto tako nije zanemarivo da je upravo ta neokonzervativna politika, a ne tradicionalna republikanska, ona koja je dovela na vlast Republikanske predsjednike."

Nekoliko vrlo važnih obilježja karakterizira tu ideologiju. Tradicionalno ona uključuje smanjenje poreznih stopa radi stimulacije ekonomskog rasta. Ali opravdanje je danas drukčije: dok je nekoć zbog te politike dolazilo do sukoba između bogatih i siromašnih, danas se ta politika opravdava nadom u ekonomski prosperitet za sve. Upravo je zbog toga naglasak na ekonomskom rastu, a to znači da je takva politika proračunski manje rigorozna od tradicionalnog konzervativizma: "Temeljna pretpostavka neokonzervativizma jest da će zbog demokratskog širenja bogatstva među svim klasama, populacija vlasnika i poreznih obveznika biti s vremenom imunija na egalitarne iluzije i demagoške fraze, te da će postati osjetljivija prema temeljima ekonomskog ponašanja."

Drugo, "neokoni" ne vole koncentraciju usluga u rukama države, ali oni nisu alarmirani Hayekovim upozorenjem da ta koncentracija "vodi u ropstvo". "Premda ne vole državno uplitanje, ljudi su oduvijek više voljeli jaku negoli slabu državu", tvrdi Kristol.

Treće: neokonzervativci su slični tradicionalnima i po tome što u američkoj kulturi primjećuju stalno propadanje i nove dimenzije vulgarnosti. To ih razlikuje od neokonzervativaca Hayekove provenijencije – jer njih, tzv. "neoliberale", kultura, a to znači pozitivna sloboda koja se manifestira u sve većim količinama javne prostitucije, narkomanije, u stalnom sniženju obrazovanja, uopće ne zanima kao nešto čime bi se trebala baviti država.

Neokonzervativizam se posebno jasno ogleda na području vanjske politike: "Prvo, patriotizam je prirodan i zdrav osjećaj, te bi ga privatne i javne institucije

trebale poticati. (To je posebno važno u uvjetima visokih stopa imigracije.) Drugo, svjetska je vlada užasna ideja jer može dovesti do svjetske tiranije. Treće, državnici bi prije svega trebali imati sposobnost da razlikuju prijatelje od neprijatelja. I četvrto, za veliku silu "nacionalni interes" nije geografski pojam. Mali narod može misliti da njegov nacionalni interes počinje i završava na njezinim granicama. Veća nacija ima šire interese. Sjedinjene države danas neminovno osim materijalnih interesa imaju i ideološke. Sjedinjene države će se uvijek osjećati prisiljenim da po mogućnosti brane demokratsku naciju pred napadom nedemokratskih sila, unutrašnjih ili vanjskih. I zbog toga osjećamo da je nužno danas braniti Izrael ako je ugrožen njegov opstanak. Nisu nam potrebne nikakve složene kalkulacije nacionalnog interesa."

S usponom moći, američkoga carstva, došle su i nove odgovornosti, koje mnogim tradicionalnim konzervativcima nisu drage. "Kada imate takvu moć, ili ćemo mi naći načina da je iskoristimo, ili će je drugi otkriti za nas." Tradicionalni konzervativizam također nije mogao pomiriti ekonomski konzervativizam sa socijalnim ili kulturnim (jer je najbitnije pitanje bilo ograničiti moć države). Ukratko: "Pokazalo se da je predsjednik Bush i njegova administracija posve "kod kuće" u tom novom političkom okolišu, premda tu ulogu ni on, ni njegova stranka nisu mogle anticipirati. I zbog toga neokonzervativizam doživljava svoj drugi život u vrijeme dok mu neki još uvijek pišu osmrtnice."

Ali, gledajući sa strane, ili ako hoćete iz europske perspektive, razlike tradicionalnog konzervativizma i neokonzervativizma doista nisu tako velike kako to Kristol misli. Postojalo je razdoblje, početkom devedesetih godina, kada je radikalni ekonomski liberalizam imao veliku podršku i među konzervativcima i među bivšim ljevičarima. (A knjiga "Neokonzervativizam" svjedoči uglavnom o toj fazi, pa neoliberal nema previše primjedbi na nju.) Međutim danas, u vrijeme Bushove vladavine, te su se nade u opće ostvarenje Millovih "negativnih sloboda" i prava posve izjalovile. Taj gubitak univerzalnosti – koji je još nedavno pružala ideologija univerzalnih prava i ravnoteža tržišta, i njezino nadomještanje "američkim nacionalnim interesom", uništilo je temelje političke pravednosti i svjetske stabilnosti. Američka sila koja se danas koristi za razlikovanje "prijatelja i neprijatelja" i iskorjenjivanje "zla", mogla se mnogo pravednije – i trajnije – iskoristiti za već gotovo ostvarene ideale pravne jednakosti pojedinaca, jednake važnosti svih naroda svijeta i za univerzalnu uspostavu "Carstva zakona". I ma koliko neokoni veličali američku moć, njihova je ideologija u samo nekoliko godina postala drastično provincijalnija, odnosno tradicionalnije konzervativna, i time postala opasnija i za svijet i za njih same. I zato veličanje partikularnijih vrijednosti neće biti tako dugog vijeka.

IV

Hrvatska soba u španjolskom apartmanu

Sastanak u španjolskom apartmanu?

U filmu *Španjolski apartman* Cedrica Klapischa, pariškome studentu Xavieru na intervjuu za posao poslodavac izjavljuje kako će zbog jačanja Europske Unije biti sve više potrebe za "stranim" ekonomistima, te mu savjetuje da studira jednu godinu ekonomije u Španjolskoj, te da će mu potom posao biti osiguran. Nakon beskonačnih birokratskih procedura, Xavier dobiva stipendiju za studij u Barceloni, ali već prvih dana lutanja po gradu shvaća da će se njegova fakultetska nastava odvijati isključivo na njemu nepoznatom - katalonskome jeziku. U potrazi za smještajem nailazi na apartman – komunu koju čini niz sličnih studenata iz raznih europskih zemalja. Njegov se život počinje odvijati isključivo na privatnome planu. Xavier je tijekom te godine naučio mnogo – ali ne o ekonomiji, već o Europljanima.

Klapischev film slavi europsko zajedništvo, ali posve nenamjerno ocrtava grotesku sustava europskog obrazovanja koji se predviđa tzv. "bolonjskim procesom". Što rade toliki studenti u Barceloni studirajući na njima nepoznatom jeziku? Tzv. "Bolonjskom deklaracijom" i "bolonjskim procesom" kojim se objedinjava sustav visoke naobrazbe u Europi, Europska Unija, ili točnije: cijela Europa, krenula je putem intelektualne integracije kojoj trenutno ne znamo posljedice. Ideološki – to je posve jasno – riječ je o izvrsnom naumu. Ali što je s intelektualnim posljedicama? Hoće li se takvom integracijom doista ostvariti bolja kvaliteta studiranja kako bi 600 europskih sveučilišta postalo intelektualna velesila koja će napokon moći konkurirati na svjetskom tržištu znanja?

Prihvaćanje novog sustava na razini "visoke politike" nije slijedilo opće oduševljenje "u bazi". Unatoč potpisivanju deklaracije (19. lipnja 1999.) elementima te deklaracije odupirale su se brojne zemlje potpisnice: Njemačka, koja je imala jedinu čvrstu točku vlastitoga visokoškolskog sustava – četverogodišnji sveučilišni i dvogodišnji stručni studij; Francuska – zbog brige za vlastiti jezik; Grčka – zbog kaosa koji će nastati pretvorbom četverogodišnjeg u trogodišnji sustav. Manje zemlje, poput Hrvatske, prihvatile su Bolonjski proces kao način vlastitoga integriranja u Europu.

Od potpisivanja deklaracije prošlo je već gotovo sedam godina, a do realizacije namjere te deklaracije ostalo je još samo pet. Zemlje koje su pristupile "procesu" kasnije, poput Hrvatske, za rasprave i strukturalnu prilagodbu imaju još mnogo manje vremena. Stoga ne čudi da visoko obrazovanje u cijeloj Europi doživljava vrlo kaotične dane: četverogodišnji se programi pretvaraju u trogodišnje; titule se mijenjaju. Negdašnji diplomanti postaju magistri, negdašnji magistri postaju

doktori. U Engleskoj, čiji je visokoškolski sustav ustvari bio model za uspostavu standarda trogodišnjeg studija, sve je više glasova i planova za prelazak na četverogodišnji sustav koji je Europa odbacila. Neke su zemlje potpisale tzv. Lisabonsku deklaraciju o priznavanju diploma drugih zemalja, a neke nisu. To znači da će se jedan od ciljeva Bolonjske deklaracije, mobilnost studenata i radne snage, po dovršetku studija vrlo selektivno provoditi. Irska, dosadašnji uzor u provedbi načela Bolonjske deklaracije, počela je s restrikcijama u izdavanju vize za strane studente, jer je "studiranje" na raznim jezičnim tečajevima ili na "doškolovanjima" po kozmetičkim salonima, postalo isuviše čest i vrlo atraktivan način imigracije iz Rusije i dalekog Istoka, koji osim dozvole boravka omogućuje i dozvolu za rad.

Sustav praćenja kvalitete nastave tek je u povojima. Tzv. ENIC/NARIC skupina EU zadužena za registriranje programa studija u Europi vrlo se dobro razvija, ali popisi ne ukazuju na kvalitetu, jer sustav ENQUA (Europske mreže agencija za praćenje kvalitete) tek treba osmisliti jedinstveni program procjene kvalitete – a to će zbog različitih nacionalnih prioriteta biti vrlo teško. Sustav bodovanja, jedno od glavnih obilježja Bolonjskog procesa, ili tzv. ECTS, tek je numerički izraz za opterećenje nastave, i po mom sudu on će biti besmislen sve dok se ne pretvori u američki sustav, u kojem bodovanje nastavnog programa odgovara određenoj kvaliteti a ne količini nominalno održane ili odslušane nastave.

Unatoč brojnim nepoznanicama, Europska unija ubrzava Bolonjski proces raspisivanjem natječaja za tzv. Erasmus Mundus programe, i brojna su sveučilišta (posebno skandinavska i nizozemska) počela surađivati i dodjeljivati zajedničke diplome (negdašnje magisterije). Čini se da je Bolonjski proces nezaustavljiv.

To objedinjavanje međudržavnih programa s međunarodno priznatim diplomama vjerojatno je pravi put – o kojem se kod nas može još samo sanjati.

Hrvatska se još uvijek bavi tehničkim pitanjima smanjenja količine dodiplomske nastave, ili, što je još gore, pitanjima integracije sveučilišta. Od sljedeće godine studirat će se po Bolonjskom programu (3+2) i mnogi se ovogodišnji brucoši pitaju hoće li biti zapostavljeni u odnosu na brucoše sljedeće godine, jer će od sljedeće godine brucoši dobivati titulu magistra (nakon pet godina), a ovogodišnji titulu diplomiranih studenata. (Rješenje će biti da će svi dosadašnji diplomirani studenti četverogodišnjeg studija također imati nominalni status magistara. Hrvatski ENIC/NARIC već izdaje takva rješenja za strane studente s četverogodišnjim studijem.) Na stranicama Ministarstva znanosti, obrazovanja i

športa možete naći zapisnike dvadesetak sjednica koje su održane povodom pretvorbe dosadašnje nastave u "bolonjski sistem". Brojni su dekani i stručnjaci izražavali vrlo specifične brige. A jedna od najvećih briga je vrijeme.

Upravo ovih dana (ožujak 2005.) završava rok za predaju prilagođenih planova i programa svih visokih učilišta u Hrvatskoj, koje će, kako je istaknuo ministar Primorac, posebne agencije i Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu morati procijeniti u roku od mjesec dana. Na temelju takvih prosudbi, u lipnju ove godine ministar će izdati rješenja, ili točnije, nove dopusnice za rad visokim učilištima. Čovjek koji imalo poznaje sustav visokoga školstva u Hrvatskoj morat će zaključiti da je zadatak neizvediv. Osim, naravno, u slučaju da se svi programi "bianco", tj. nominalno prihvate, što će se vjerojatno i dogoditi. Jer kada ne bi bilo tako, postavilo bi se pitanje: što će se dogoditi sa studijima koji neće dobiti dopusnice? Hoće li takvi fakulteti prestati raditi?

Posve neovisno o sadržaju i kvaliteti ponuđenih kolegija, to će pitanje ponovno razotkriti bitne slabosti hrvatskog visokoškolskog sustava: tada će se pokazati da će neki studiji nastaviti živjeti jer imaju dopusnicu Nacionalnoga vijeća, a neki jer imaju "placet" sveučilišta. Jer prema današnjem sustavu fakulteti, ili točnije "programi", mogli su raditi bez procjene kvalitete Nacionalnoga vijeća, ali voljom sveučilišta prema klauzuli o njihovoj autonomiji, ili obrnuto: bez prave volje autonomnih sveučilišta (slučaj: Hrvatski studiji), ali voljom ministarstva (i Nacionalnog vijeća).

Napokon, neki fakulteti ponudili su trogodišnje programe prema kojima završetkom dodiplomskog studija studenti neće biti kvalificirani za zapošljavanje u struci. Takva se pretvorba izrijekom protivi načelu Bolonjske deklaracije o povećanju brzine studiranja i zapošljavanja. I umjesto da skratimo studij i dobijemo kvalificiranu radnu snagu za tri godine, naše će se rekordno dugo studiranje (7-8 godina) još više produžiti. Jer za dobivanje titule (magistra) koja kvalificira za rad, sada će trebati odslušati barem godinu dana više nego dosada.

Što je to ERA?

Godine 2000. Europska je komisija objavila izvješće pod naslovom *Prema Europskom istraživačkom području* (European Research Area), u kojemu piše: "21. stoljeće bit će stoljeće znanosti i tehnologije. Međutim, situacija je u Europi zabrinjavajuća. Bez zajedničke akcije koja će popraviti sadašnje trendove, u Europi će se zaustaviti rast i kompetitivnost u uvjetima sve globalnije privrede. Europa možda neće uspjeti s tranzicijom prema ekonomiji utemeljenoj na znanju." Autori izvješća nastavljaju: "Zašto takva negativna slika? Prvo, prosječno ulaganje u istraživanja u Europi trenutno iznosi 1,8% GDP-a, dok je u Sjedinjenim Državama stopa ulaganja 2,8%, a u Japanu 2,9%. Drugo, čini se da se taj zaostatak povećava. Razlika u investicijama za istraživanja između SAD-a i Europe bila je godine 1992. 12 milijardi eura, dok je 1998. iznosila 60 milijardi. Treće, prema broju zaposlenih, u Europi je zaposleno 2,5 promila industrijske radnje snage, za razliku od 6,7 promila u SAD odnosno 6 promila u Japanu. Četvrto, europski trgovački deficit u razmjeni proizvoda visoke tehnologije u proteklom desetljeću iznosio je 20 milijardi eura godišnje, i on se povećava. Peto, broj diplomiranih europskih studenata u SAD-u dvostruko je veći od broja američkih studenata u Europi, dok 50% studenata koji žele ostvariti doktorat u SAD-u tamo i ostaje, katkada zauvijek. Šesto, istraživanje i tehnologija utječe s oko 25-50% na ekonomski razvoj i bitno utječe na konkurentnost, zapošljavanje i kvalitetu života Europljana."

Europljani, prema tom izvješću investiraju sve manje svog bogatstva u napredak znanosti, ali još je gora činjenica da je slika znanosti u očima Europljana postala je negativnija negoli je bila u prethodnom desetljeću. Ona danas u ljudima izaziva sve više strahova, a sve manje nada.

S druge strane, podaci koje objavljuje i prati Cordis, agencija za znanost Europske komisije u Luxemburgu, pokazuju da Europa proizvodi trećinu svjetskoga znanja, i da je u prednosti u područjima medicinskog istraživanja i kemije. Postoje i uspješne priče s područja tehnologije – primjerice na području telekomunikacija i aeronautike. Takav potencijal treba održati, povećati i iskoristiti, tvrdi se u tom izvješću EC.

To izvješće EC uzburkalo je znanstvenu i političku javnost Europe. Ubrzo po objavljivanju tog izvješća EK je organizirala sastanke na vrhu u Lisabonu (2000) a potom i u Barceloni (2002). Na sastanku u Lisabonu osnovan je Europski istraživački prostor (ERA). Tada su donešene vrlo bitne i dalekosežne odluke: Prvo, da EU do 2010. godine postane najkompetitivnija i najdinamičnija

ekonomija utemeljena na znanju; nadalje, da bude sposobna za održivi ekonomski razvoj s većom stopom zaposlenosti i kvalitetnijim radnim mjestima, te s većom socijalnom kohezijom. Zemlje članice trebale bi poticati istraživanja koja dovode do društva utemeljenog na znanju (KBS), odnosno iskorištavati rezultate znanstvenih istraživanja na područjima biotehnologije, informatike, komunikacijske tehnologije, nanotehnologije, te tehnologija "čistih" energetskih izvora.

Ti se prijedlozi zajednički nazivaju *Lisabonskom strategijom*. Osnivanjem ERA osviješten je jedan od bitnijih ciljeva integracije EU, naime integracija intelektualnih, znanstvenih i privredno-tehnoloških potencijala.

Prema zaključcima sastanka EU u Barceloni, glavna mjera za ostvarenje takvih odluka, jest povećanje investicija za znanost. Prema toj strategiji, zemlje članice morale bi se obvezati da do 2010. u znanost i razvoj (tzv. R&D) investiraju 3% GDP-a, pri čemu 1/3 treba izdvajati država, a 2/3 privatni tj. poslovni sektor. Lisabonsku strategiju zasada je prihvatilo samo nekoliko zemalja, poput Njemačke i Slovenije.

Na sastanku u Barceloni usvojeni su prioriteti europske znanstvene politike za sljedeće razdoblje. Oni obuhvaćaju "ocrtavanje izvrsnosti" (tj. izbor vrsnih institucija i istraživača), mobilnost istraživača, popis znanstvene infrastrukture, izgradnju mreža znanstvenih programa na svim razinama, poticanje privatnih investicija u istraživanje, rješavanje pitanja intelektualnog vlasništva, izgradnju trans-europske elektroničke mreže, stvaranje uvjeta za potpunu koordinaciju nacionalnih istraživačkih politika, izgradnju pravnog okvira za takvu suradnju, optimalizaciju utjecaja europskih kooperativnih inicijativa, i potpuno uključenje zemalja pristupnica u europski istraživački prostor.

Zbog navedenih razloga i postavljenih ciljeva, prijedlozi znanstveno istraživačkih projekata unutar EU, pod imenom FP6 (Framework Program 6, ili Šesti okvirni program) koji traje od 2002. do 2006., moraju imati pan-europsku dimenziju. Kao što barem neki naši znanstvenici znaju, za dobivanje takvih programa, potrebno je sudioništvo barem tri europske zemlje (od kojih je barem jedna u EU).

Jedan od ciljeva sastanka u Barceloni bio je osnivanje Europskog istraživačkog savjeta (ERC). Na sastanku u Kopenhagenu 2003. osnovano je to tijelo, koje će u sljedećih deset godina raspolagati fondom od 2 milijarde eura za koordinaciju europskih istraživanja. Prema izvješću s Kopenhaškog sastanka potrebno je hitno

djelovati na razini Europske unije kako bi se postigli spomenuti ciljevi. Prema kopenhaškim preporukama do kraja 2004., osim utemeljenja ERC-a treba ustanoviti i Europski fond za izvrsnost u istraživanju (EFRE), kako bi se aktivnosti tih dvaju novih institucija mogle financijski i sadržajno predvidjeti do kraja 2005., kada se postavlja financijski plan za novi projekt, pod imenom FP7 (Framework Programme 7).

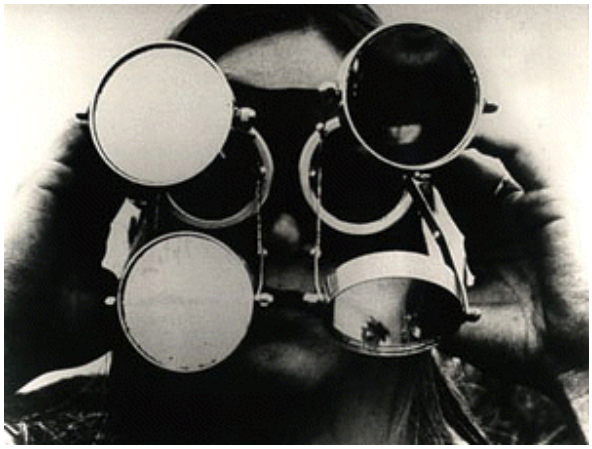
Međutim, prema brojnim izvješćima EC, za sada ne postoji "prava europska shema", tj. koordinacija u europskom istraživačkom prostoru. Neki su čak i sastanak u Kopenhagenu doživjeli kao fijasko. Jedan od razloga za dosadašnji relativni neuspjeh zajedničke europske znanstvene politike jest nevoljkost zemalja članica da aktivno potiču međunarodne "koordinacijske" projekte. Jedan od očitih razloga za takvo sustezanje jesu predrasude prema kapacitetima i resursima drugih zemalja, (posebno pristupnica), odnosno mišljenje vlada zemalja članica da se takvim projektima financiraju istraživači iz neke druge sredine (drugim riječima, u tome vlade članica ne vide "svoj interes").

Ali čini se da je pravi razlog u nečem drugome. Taj razlog ekonomisti nazivaju "transakcijskim troškovima". Europski istraživački savjet financirat će se u iznosu od 2 milijarde eura godišnje, uglavnom samo zbog pan-europske "koordinacije". Za sve euro-skeptike, to je možda najvidljivi znak nekompetitivnosti i nastanka nove, gigantske europske birokracije.

I mi, znanstvenici Europe "treće brzine", također smo svjesni tih transakcijskih troškova. Prilikom prijave vlastitih projekata, mnogi su naši istraživači izgubili najveći dio vremena u potrazi za pravim partnerima u Europi. Katkada su te potrage bile doslovno komične. Čak i kada su institucije takve projekte naposljetku dobile, vrlo se često postavlja pitanje je li se vrijeme uloženo u takvu potragu i u birokratsku proceduru prijave uopće isplatilo.

Premda je ERA bila zamišljena kao objedinjavanje svih znanstvenih aktivnosti u Europi radi postizanja kompetitivnosti prema drugim zemljama svijeta, prve posljedice njezinog osnivanja imaju brojna postmoderna obilježja: biti istraživač u Europi danas znači "biti prisutan", odlaziti na što više sastanaka i konferencija koje organiziraju više ili manje poznate institucije koje su uspjele dobiti "koordinacijske projekte", i na kojima se raspravlja kako koordinirati vlastite aktivnosti, koje su *nota bene* ostale u drugome planu. Nastalo je pravo interno (ali pseudo-državno) tržište, na kojemu mogu profitirati i razmjerno nepoznate institucije. Hoće li se time intenzivirati kvalitetna istraživanja, i hoće li ta nova

mobilnost istraživača donijeti kvalitetu koja je potrebna za međukontinentalnu konkurentnost, zasada je teško reći.

Što je Foresight?

Dok se Hrvatska brine hoće li postati zemlja pristupnica i kada, Europa golemim koracima grabi naprijed. Jedan takav korak je razvoj scenarija budućnosti koji su potrebni za što bolju adaptaciju socijalnih sistema novim tehnološkim i razvojnim trendovima i socijalnim potrebama. U vrijeme mojeg studija, strateško planiranje bilo je potpuno nepoznato. Štoviše, smatralo se da predviđanja budućnosti pripadaju sanjaricama, a ne "strogoj znanosti", pa je svaki pokušaj futurizma unaprijed bio osuđen na propast. (Riječ "plan" također nije bila posebno omiljena u studentskom rječniku.)

Od tada su međutim strateško planiranje i predviđanje postali temelji "održivoga" razvoja, kao i društva utemeljenog na znanju. Smisao takvog strateškog planiranja jest usmjeravati razvoj društva (ili neke organizacije) prema predviđenim dugoročnim socijalnim i globalnim trendovima, kako bi se društvo ili neka njegova organizacija mogla održati, odnosno biti konkurentna u uvjetima sve intenzivnijeg ekonomskog natjecanja na globalnom tržištu.

U okviru Briselskog "generalnog direktorata" tj. ministarstva za znanost formirana je komisija za "foresight" tj. za predviđanje i strateško planiranje (Direktorat K – odjel U-K2), koji djeluje od 2000. godine. Opći okvir za rad pružila je Lisabonska strategija o kojoj smo već pisali na ovim stranicama. Posebni direktorat, tj. ministarstvo predstavlja JRC (Joint Research Centre – Zajednički istraživački centar) koji osim 2000 zaposlenih čini i sedam istraživačkih institucija iz pet EU zemalja. U njihovoj je nadežnosti oblikovanje projekata STRATA – tj. strateških analize političkih, a posebno znanstveno-tehnoloških i razvojnih tema. Izvješća o tim analizama uglavnom pruža savjetodavno tijelo Europske komisije, Institut za prospektivno-tehnološke studije sa sjedištem u Sevilli (www.jrc.es). Glavna zadaća tih institucija je pružiti scenarije budućnosti i usklađivati te scenarije budućnosti sa socijalnom politikom Europske Unije, kako bi do 2010. EU postala najkonkurentnija svjetska sila.

Velik broj europskih zemalja posljednjih je godina napravilo svoj strateški plan. Primjeri takvih planova su britanski "Partnership for Progress" i "UK Foresight Programme", talijansko izvješće Zaklade Roselli, njemački Delphi, nizozemski "Technology Radar", austrijski Delphi, španjolsko "Prvo izvješće za industrijsko-tehnološko predviđanje", a slične programe donijele su i druge zemlje. I Hrvatska je donijela nekoliko nacionalnih programa razvoja, ali čini se da nijedan nije bio utemeljen na "predviđanju" dugoročnih tehnoloških trendova koji će utjecati na one socijalne.

Na raznim forumima Europske Unije, posebno u okvirima posebne skupine za "konvergentne tehnologije", razmatraju se četiri dugoročna scenarija razvoja "društva znanja" utemeljenom na tehnološkom napretku.

Prvi se scenarij skraćeno zove "Dragon". On predstavlja "službenu budućnost", tj. službeni stav iskristaliziran na temelju Lisabonske strategije. Prema tom scenariju, Europa će koristiti znanost i tehnologiju za pretvorbu starih industrija i stvaranje novih. Prioritet čine izvozne industrije, a "fokalne točke" razvoja vide se u istraživanjima održivosti poput razvoja energetskih resursa ("fuel cells"), vode, i monitoringa onečišćenja; u istraživanju i proizvodnji vezanoj za zdravstvo, u proizvodnji za francusko i španjolsko govorno područje (za osvajanje tržišta Južne Amerike i Afrike), kao i istraživanje i proizvodnja proizvoda za različite klimatske uvjete.

Drugi se scenarij naziva "Alter". On se usredotočuje na industrije koje će se morati restrukturirati pomoću novih tehnoloških istraživanja, kako bi se stvorio "posve održiv ekonomski model razvoja". Primjeri takvih tehnologija i istraživanja su tehnologije koje će podržavati (političku i ekonomsku) decentralizaciju, energetski "pametna" (štedljiva) rješenja, poput iskorištavanja bio-inženjeringa za proizvodnju vodika, programe koji će rješavati efekt staklenika (tj. bio-tehnološke tvorbe biljaka koje će učinkovito apsorbirati ugljični dioksid), programe telemedicine, razvoj umjetne inteligencije koja će podržavati razvoj obrazovanja i "know-how", kao i tehnologije koje će omogućavati ekološki monitoring .

Strategija "McDonalds" usredotočuje se na istraživanja izvoznih mogućnosti, inovacija i proizvodnje visokospecijalističkih proizvoda. Primjeri koje ističe ta strategija uključuju teme iz preventivne medicine i zaštite, razumijevanje ljudskog genoma, zbog rane dijagnostike, epidemiologije i javnoga zdravstva, ekologije, i regulacije životnog ciklusa; jačanje informacijske tehnologije zbog analize velikih baza podataka koji se koriste u društvenim znanostima; isticanje istraživanja na poboljšanju moždanih funkcija kako bi se poboljšalo učenje i pamćenje (skladištenje podataka). U tu strategiju valja ubrojiti i investicije u "temeljne znanosti", posebno zbog razumijevanja odnosa gena i bolesti, te zbog proizvodnje medicinskih naprava, ali i zbog intenziviranja nano-tehnoloških analitičkih i proizvodnih postupaka.

Četvrta strategija naziva se "Hubbard & Cupboard". Ona se usredotočuje na kognitivne, biotehnološke i informatičke teme kojima se značajno "poboljšava

životni vijek i kvaliteta života. U njoj se ističe prevencija bolesti, a smanjuje potreba za dugoročnim "reaktivnim" terapijama. Ona ističe i informatičku tehnologiju i robotiku, kao i teme iz "Dragon" strategije, poput održivosti, proizvodnje energenata, i monitoringa onečišćenja.

U sve četiri strategije ističe se značaj medicinske tehnologije, preventivne medicine, telemedicine, "iskrojene" farmacije – za potrebe pojedinačnih pacijenata, kompjutorski monitoring i sl. Razlog tome je svijest o starenju europskih populacija, odnosno sve veći broj starih stanovnika europskoga kontinenta. Drugi fokus tih strategija su ekološke teme, monitoring, i tehnologije koje će smanjiti opterećenje okoliša, zbog gustoće naseljenosti zemalja EU. Treći je fokus proizvodnja kojom će se poticati "uslužni sektor".

Neke strategije ističu teme koje nisu "općeprihvaćene", poput poboljšanja kognitivnih sposobnosti. Premda bi razvojno (i tržišno) one mogle igrati značajnu ulogu, čini se da one zbog razmjernog skepticizma europske javnosti prema "problematičnim" istraživanjima neće imati prioritet.

Isticanje ekstremno zahtjevnih tehnologija u razvojnim programima EU vrlo dobro pokazuje našu udaljenost od Europe. Usporedbom hrvatskih i navedenih razvojnih programa vrlo ćemo lako shvatiti da su naši projekti još uvijek radno- i tehnološki "intenzivni", i da mi još uopće nemamo infrastrukturu i kadar koji bi mogao priključiti Hrvatsku europskim srednjoročnim razvojnim programima.

Kako proširiti španjolski apartman?

Neka će buduća generacija dan kada smo od Europskog parlamenta dobili zeleno svjetlo za pregovore o priključenju Europskoj uniji, proglasiti jubilarnim. Ali prije pravog slavlja, koje će naši susjedi moći započeti za nekoliko dana stvarnim priključenjem, svi tvrde kako trebamo obaviti velik dio posla.

Unatoč stvarnom "pokretanju Hrvatske", u kojem je Avis njezin najjasniji znak, naša rasprava o Europi tek je započela, i to razmjerno neslavno. Prema jednoj nedavno obavljenoj televizijskoj anketi, čak je 80% glasača izjavilo da je protiv priključenja Europi. Takav je rezultat gotovo posve nevjerojatan, ali on je po sebi ozbiljan razlog za zabrinutost. Jer kada bi takav rezultat izražavao stvarno raspoloženje građana Hrvatske (u što osobno ne vjerujem), morali bismo se ozbiljno zapitati nalazi li se u shizofrenoj situaciji naša politička elita ili pak izborno tijelo. U svjetlu tih rezultata, čini se da je najvažnija politička zadaća trenutne vlasti objasniti izbornome tijelu zašto je priključak Europi presudno važan za budućnost Hrvatske.

Oni koji su u toj anketi glasali protiv priključenja, vjerojatno su razmišljali na sljedeći način: A. Sada kada smo ostvarili naš tisućljetni san o samostalnoj državi, nije li besmisleno odricati se svog suvereniteta? B. Nećemo li priključenjem postati nova kolonija? C. Što mi imamo ponuditi Europi da bismo mogli biti ravnopravni partneri? S obzirom da nemamo što ponuditi, priključenje zapravo znači novo podjarmljivanje.
U TV emisiji u kojoj su objavljeni gorespomenuti rezultati, neki su sudionici rasprave tvrdili kako nismo spremni za jaku konkurenciju sa golemim stranim kapitalom; a ono što od Europe moramo očekivati jest skidanje svih barijera takvoj tržišnoj utakmici: ukidanje zaštitnih mjera za domaće proizvođače, mjera kojima bismo zaštitili najugroženije socijalne slojeve, poput naših seljaka i sl. Nisu li upravo iz tog razloga Norvežani odustali od priključka?

Ali mi nismo Norvežani. Nemamo jaku naftnu industriju, nemamo jako brodarstvo i brodogradnju, naš je BDP gotovo četiri puta manji od njihovoga, mi nemamo jaku demokratsku tradiciju, nismo zemlja s najmanjim postotkom korupcije u svijetu, i naposljetku, mi nismo u Europu integrirani onako kao što su to Norvežani koji izuzetno dobro poznaju europske jezike, kojima je studij u europskim i svjetskim metropolama posve samorazumljiv i td. Nismo niti Švicarci s golemim bankovnim zalihama, jakom biotehnologijom, vrhunskom fizikom, jakim brandovima u proizvodnji satova, sira, čokolade i sl. Stoga su takve usporedbe posve besmislene.

Problem s takvim "skeptičnim" razmišljanjima jest u tome da život s iluzijama, kao što je to kod nas primjerice iluzija da se može ostati izdvojen iz svijeta (i pecati ribu na našoj prekrasnoj obali), ili iluzija da nas se može "ostaviti na miru", naposljetku dovodi do katastrofa. Norvežani i Švicarci nisu "odustali" od Europe zato što su se htjeli izdvojiti iz svijeta, već zato što su, za razliku od nas, u njega isuviše uronjeni. Kao i u bilo kojem dijelu života, tako i u političkome, za nas vrijedi druga pouka: rano suočavanje s činjenicama, poput uočavanja simptoma bolesti, dovodi do lakšeg izlječenja. Jedan od problema s komunizmom bio je upravo to što je pružao jednu takvu iluziju. A rat, neimaština, nedemokratičnost bili su tek posljedica pedesetogodišnjeg dogmatskoga drijemeža, tj. odustajanja od stvarnosti. Stoga porazni rezultat spomenute ankete tumačim u kontekstu neprevladanog nasljeđa komunizma: u kontekstu lošeg obrazovanja, najrazličitijih teorija zavjere (prema kojima je uvijek netko drugi kriv za našu situaciju), nesposobnosti da se prihvati osobna odgovornost, ili očekivanja da se netko drugi mora pobrinuti za našu egzistenciju. I druge su balkanske zemlje prepune sličnih iluzija: da su Roosevelt ili Staljin krivi za to što ne voze vlakovi, što su polja neobrađena, što su nuklearke izgrađene na geološki trusnim područjima... I mi možemo dalje živjeti s takvim iluzijama (da su nam neke velesile ili njihovi državnici krivi za našu bijedu), ali će posljedice takvoga stava i sudbonosnih strateških odluka preuzimati naša djeca i unuci. Volio bih misliti da ćemo se takvim iluzijama o tuđoj krivnji (uključujući i poslovičnu krivnju domaćih "vlasti", ovoga ili onoga ministra ili premijera) ubrzo oduprijeti.

Zbog toga raspravu o Europi treba shvatiti i kao prosvjetiteljsku misiju. Mi ne pripadamo Europi zato što smo nekoć imali zajedničke vladare i tradicije. Imali smo naime i drukčije, modelirane po uzoru na azijske satrapije. Mi ćemo pripadati Europi samo onda i samo u onoj mjeri u kojoj ćemo moći i htjeti aktivno sudjelovati u njezinoj politici, a to znači i u donošenju odluka važnih za naš život.

Ali, prema staroj anonimnoj poslovici, "postoje dva razloga da nešto učinimo: vrlo dobar razlog, i pravi razlog." U slučaju našeg priključenja Europi, možda bismo morali dodati i znanje o tome koji je vrlo dobar a koji "pravi". Taj pravi razlog ne mora biti skriven (kao što to podrazumijeva poslovica, a niti je naša diplomacija tako jaka da može razdvajati manifestne i latentne razloge). Nije dovoljno samo htjeti biti "dio Europe" (što je vjerojatno vrlo dobar razlog), već je potrebno i znati što želimo u njoj raditi. To ne znači da se moramo opredijeliti za neke nove poljoprivredne monokulture, kao što misle neki naši "euroskeptici" (a to je pak općepoznati znak da je neka privreda kolonijalizirana). Isto tako, ne

moramo odmah zamišljati da ćemo sve svoje prihode morati ulagati u neku novu Nokiu (premda bi to bilo korisno). Za početak, dobre su i obične ideje, kao što je primjerice bila slovenska organizacija susreta Bush-Putin, ubacivanje nekog našeg pregovarača u svjetskim sporovima i sukobima... jednostavne obične ideje koje će jednom zauvijek stanovnicima svijeta iz imena Hrvatske izbaciti asocijaciju ustaštva ili suda u Haagu. Hrvatska mora postati dobar "brand", kao što se to danas kaže dizajnersko-menadžerskim jezikom. U tome Jadransko more (Plitvice ili Velebit) nisu dovoljni. Jer oni su bogom-dani: oni ne pripadaju "nama", već svijetu prirode. A ono što se od nas traži jest odgovor na pitanje jesmo li sposobni biti kreativni, organizirani, sposobni za učenje i poboljšanje naših proizvoda.

U određivanju tih "pravih razloga", moguće su i velike nacionalne strategije, poput onih o kojima je prošli mjesec pisao Dnevnik. Ali i takve nacionalne strategije naposljetku će se svesti na to koliko će pojedinačni vinari moći proizvesti, poboljšati i plasirati svoja originalna vina, svoje sireve, ulovljenu ribu, koliko će umjetnici i znanstvenici znati stvarati originalna djela pisana svima razumljivim jezikom, koliko će naši turistički djelatnici znati pružiti "jednokratne doživljaje" svojim gostima, i općenito, hoće li se naši građani znati predstaviti svijetu drukčije osim kao ratoborni nogometni navijači. Budući da smo mala zemlja, ne treba se zavaravati: svi smo mi ambasadori, dio "branda" svoje zemlje. Avis je znak da bi osim ambasadora samo svoje zemlje, jednoga dana naša djeca mogla postati i ambasadori Europe.

Europa "dviju brzina"

Ideju "Europe dviju brzina" ili "Europe različitih brzina" stvorio je njemački ministar vanjskih poslova Joschka Fisher. U svibnju 2000. godine on je u jednom govoru spomenuo kako zemlje koje ne žele ili ne mogu prihvatiti europske integracijske procese, moraju biti svjesne da će "jezgra" zemalja Unije (a time je mislio u prvome redu na Njemačku i Francusku) brže krenuti s integracijom, tj. neovisno od ostalih. Ideju je mjesec dana kasnije prihvatio francuski premijer Chirac, koji je u Bundestagu Fischerovu nabačenu ideju razradio u svom velikom govoru.

Smisao te *prve* ideje "dviju brzina" bila je blaga prijetnja Britaniji koja je integrativnim procesima postavljala kočnice nepotpisivanjem Schengenskog sporazuma (1991.), a potom i neprihvaćanjem Eurozone. Ali Britanija nije jedini euroskeptik. Irska također nije potpisala Schengenski sporazum o ukidanju granica i zajedničkoj politici prema migrantima i stanovnicima zemalja ne-članica. Prošle godine, unatoč ubojstvu ministrice Lindt, Šveđani nisu prihvatili Euro. Slično je bilo i s Dancima na prvom referendumu. Mi smo bolno svjesni da među članicama postoje velika neslaganja o proširenju. Njemačka i Francuska prošle godine nisu ispoštovale dopušteni limit inflacije. Rat u Iraku i problematika zajedničke obrambene politike stvorili su nove podjele.

Ali sve bi ostalo na "kućnim čarkama" da prošle godine u Nici nije došlo do debakla projekta Europskoga ustava, kada Španjolska, i još značajnije – Poljska, koja još uopće nije u Uniji, zbog narušavanja populacijskog – "paritetnog" načina vrednovanja glasova u Vijeću ministara i Europskoj komisiji nisu prihvatile nacrt toga Ustava. Od tada ideja "Europe više brzina" postaje sve popularnija – ili, što je za integraciju Europe mnogo gore, sve realnija.

Poteškoća s idejom "Europe dviju (ili više) brzina" jest u tome što se ona sve češće počela primijenjivati u *drugom* značenju, naime za staru podjelu Zapada i Istoka, odnosno na dosadašnjih 15 zemalja EU, i na novih deset članica. Članice pristupnice sve se češće ponovno počinju nazivati "bivšim komunističkim zemljama", a temeljna je implikacija takve podjele da bi za nove članice možda morala vrijediti nešto drukčija pravila igre, unatoč činjenici da se nove članice, osim po svojem BNP-u, po svojim odlukama i namjerama u postojeće podjele EU uklapaju kao komadići slagalice, a ne kao blok.

"Diplomacija je umijeće smirivanja psa, sve dok ne nađemo kamen kojim ćemo ga otjerati", tvrdio je britanski satiričar Wynn Catlin. Ako je prvi put ideja

"Europe dviju brzina" bila diskretna prijetnja Britaniji, *drugo* značenje "Europe dviju brzina" sada se počinje koristiti kao prijetnja novim članicama pristupnicama - u prvom redu Poljskoj. Jedan od prvih znakova takve podjele, ili takvog značenja "dviju brzina", bila je nedavna odluka Britanskog ministarstva unutarnjih poslova da će za stanovnike novih članica vladati drukčija imigracijska pravila igre. Oni će primjerice u sljedeće četiri godine morati dokazivati da su imali trajni boravak u Britaniji. Bez posla i stalnog boravka prijetit će im izgon, kao i do sada. Prema riječima ministra Davida Blunketta pravo na socijalne doplatke bit će regulirano posebnim registracijskim postupkom. Unatoč mnogim prosvjedima protiv takve politike (unutar, i izvan Britanije), i tvrdnji da britanska ekonomija treba više od 300.000 novih radnika, takva je odluka naišla na veliko odobravanje Britanaca. Nijemci i Austrijanci stišavaju strahove svojih stanovnika vijestima da su slične mjere predostrožnosti bile izlišne, kada je nekoć bila riječ o imigrantima iz Portugala i Grčke.

Ali strah od proširenja time je samo potisnut. Tako je primjerice prošli tjedan njemačka kršćansko-demokratska opozicija utvrdila da je "kuća puna", što je trebalo značiti da daljnjih proširenja EU u dogledno vrijeme neće biti (pogotovo ne prema Turskoj). A kako će izgledati socijalna karta Europe, i hoće li i dalje vrijediti načela distributivne pravde prema brojnim "gladnim rođacima", to će se tek vidjeti.

Ideji "Europe dviju brzina" odupiru se brojne zemlje, posebno skandinavske. Tom bloku pridružuju se Irska i zemlje Beneluxa. Nedavno su se protiv te ideje, razumljivo, izjasnile i brojne zemlje pristupnice, posebno Mađarska. Ali svima je vrlo jasno da političko federalno odlučivanje tj. stvaranje konsenzusa 20-ak zemalja može predstavljati veliku poteškoću u razvoju. (To je vrijedilo za bivše predsjedništvo Jugoslavije, sastavljeno od samo osmoro "ujedinjene braće", a kamoli ne za više od dvadeset vrlo raznolikih zemalja). Isto je tako jasno da ostvarenje ideje "Europe dviju brzina" (u bilo kojem značenju) može dovesti do dosad nepredviđenih razdora koji bi integracijske elemente mogli dovesti u pitanje.

Stoga velike zemlje, poput Njemačke, zasad ideološki ne inzistiraju na "različitim brzinama", premda se ponašaju kao da je ta ideja prihvaćena. Prvi je razlog povijesne prirode, naime izbjegavanje optužbe za hegemoniju. Ali mnogo je bitniji diplomatski problem, naime bi li "Europa dviju brzina" doista olakšala odlučivanje, odnosno integracije? Kako je lako stvoriti razdor s "Europom dviju brzina", bilo je vidljivo i na nedavnom Berlinskom sastanku na vrhu između Blaira, Chiraca i Schroedera. Ove će se godine u Uniji još jednom raspravljati o

Ustavu, bira se novi sastav Komisije, u lipnju slijede i pregovori o proračunu; ali prava tema summita triju najvećih bilo je ostvarenje europskih ekonomskih reformi do 2010. godine. Britanija, Njemačka i Francuska ostvaruju 50% GDP-a cijele Europe, a europska kompetitivnost sve više slabi. Odmah su se javili ljubomorni glasovi - Italija svakako želi biti u istome klubu. Berlusconi je sastanak nazvao "velikom zbrkom", Poljaci "novom Jaltom", a ni Španjolci nisu zaostajali u kritikama. "Ali, nije sastanak bio velika zbrka: Europa je velika zbrka", tim riječima komentira summit Timothy Garton Ash. S novim Ustavom, kao i s novim djetetom, uvijek će biti pokušaja i pogreški. Berlinski sastanak bio je pokušaj sređivanja, a ne pogreška.

Kakva je pouka kaotične "Europe dviju brzina" za Hrvatsku? Očito je da Hrvatska i druge zemlje Balkana (uključujući i Tursku) za EU pripadaju trećoj brzini. Nejasnoće oko Ustava i načina odlučivanja o zajedničkoj politici postojećih članica bitno otežavaju pristup Hrvatske EU. Mišljenje da naš pristup ovisi o tome hoće li se Gotovina predati, velika je iluzija; to je samo Catlinov kamen za "doobrog psića". Europa očito trenutno prvo želi konsolidirati odlučivanje nakon proširenja 1. svibnja, pa tek onda vidjeti koliko ima smisla pripustiti nove članice u zajednički klub. Tako treba čitati nedavnu Verhoegenovu izjavu o Hrvatskoj: "pripremajte se kao da ćete ući, a datum ulaska ovisit će (isključivo) o raspletu događaja s idejom Europe dviju ili više brzina".

GMO i Bismarckove kobasice

"Ljudi će bolje spavati ako ne budu znali kako se rade kobasice i kako se vodi politika", navodno je rekao Otto von Bismarck. Dva nedavna događaja potvrđuju istinitost te tvrdnje.

Prva je vijest da su u našim trgovinama navodno pronađene namirnice sa sastojcima od genetski modificiranih organizama u postotku većem od dopuštenog (1%≥). Ta je vijest kod nas izazvala prvi pravi slučaj "moralne panike". Ministar zdravstva je objavio da će temeljito ispitati te tvrdnje, njegov pomoćnik je tvrdio da imamo sredstva da to ispitamo, voditelji laboratorija za ispitivanje kvalitete hrane su tvrdili kako trgovački lanci nemaju mogućnosti provjeriti sastav hrane koju prodaju već da bi certifikate trebali tražiti od proizvođača, Zelena akcija je zahtijevala dosljednu primjenu Zakona o kvaliteti prehrane, po broju reakcija TV gledatelja čini se da je tema za javnost vruća, a da je klima toplija možda bi bilo i demonstracija. Seljaci, koji trenutno imaju akutnih problema s konkurencijom govedine iz EU, (i otkada se zapravo po prvi put shvatilo značenje priključenja EU), proširili su paniku tvrdnjom da ćemo iz EU dobivati kravlje ludilo. Ne treba zaboraviti da su neke zemlje, poput Norveške, upravo zbog EU režima poljoprivrede i ribogojstva odustale od priključenja.

Istodobno, čini se da EU brinu analogne, ali upravo obrnute brige: kako zaštititi svoje tržište od neprovjerene hrane koja dolazi s istočnoga tržišta. *Guardian Weekly* prošli je tjedan objavio da će EU djelovati kako bi se zaštitila od GM hrane uvezene iz Istočne Europe, tj. iz zemalja koje će 1. travnja postati dio velikog europskog tržišta. Najveća poljoprivredna zemlja Istočne Europe, Poljska, (isto tako i Češka) već nekoliko godina uzgaja GM žitarice, a da nema primjerene laboratorije za testiranje takve hrane.

NGO grupe za zaštitu okoliša optužuju biotech kompanije poput Monsanta i Pioneera da koriste zemlje bivšeg Istočnog bloka kao "trojanskog konja" kako bi svoje GM proizvode plasirale na tržište EU, premda te kompanije posluju legalno u EU već sedam godina. "Problem nije u zakonima", tvrdi Paul Brown. "Sve nove članice imaju zakone o GMO slične ostatku EU. Poteškoća je u tome, mogu li one provesti te zakone, ako znamo da njihova sredstva za testiranje nisu adekvatna." (Isto vrijedi i za Hrvatsku). Stoga će prilikom ulaska pridruženih zemalja EU, sljedeći korak zajednice biti rješavanje problema detekcije takve hrane; odnosno zahtjev da se problem riješi u roku od mjesec dana po zvaničnom ulasku tih zemalja u Europu. Ako te zemlje same neće moći riješiti problem, prema riječima Beate Gminder, glasnogovornice Direktorata za zdravstvo i zaštitu potrošača EU, one će morati ugovorno platiti laboratorije iz Europe koji će taj posao obavljati za njih.

Na jednom skupu o GMO u Salzburgu, šećući se po tržnici na glavnom trgu s pseudo-mozartovskim kočijama, prisjećam se kako je tadašnji ravnatelj Wellcome trusta, Roger Morgan izjavio: "Ljudi se ovdje brinu ima li njihova hrana GMO, ali ne brinu koliko je štetnih gena iz izmeta ovih konja upravo palo na ove njihove namirnice." Za znanstvenike koji se bave GMO, taj mini-rat, i moralna panika oko toga tko je zapravo odgovoran za transfer "tog smeća", kako je namirnice s GMO-om nazvao voditelj naše Zelene akcije, cijela je situacija prilično apsurdna. Sreća je da se vodi oko problema koji znanstveno (pa ni kulinarski) gledano ne postoji, jer GMO u hrani nemaju nikakve veze s njezinom kvalitetom. Dosada nije ustanovljen ni jedan slučaj da je promjena gena neke namirnice uzrokovala ikakvu bolest.

Za razliku od toga, sjetimo se samo naših brojnih vijesti o salmoneli. Kod nas se primjerice nitko ne buni kada čuje da su ljudi umrli od salmonele, a slučajeva zaraze je kod nas bilo vrlo mnogo. Koliko nas odlazi na "kolinje"? Jedno je vrijeme, uštede radi, bilo uobičajeno da se uzorci svinjskog mesa atestiraju s one strane Dunava (jer su testovi bili jeftiniji). Čini se da velik dio stanovništva Hrvatske ima interes da se kontrola kvalitete hrane ne provodi u skladu sa Zakonom. I umjesto da dva milijuna kuna koja će se kod nas u ovoj godini trošiti za kontrolu kvalitete prehrane troše na akutne probleme stvarno problematične prehrane, mi ćemo ih trošiti za skupa genetska ispitivanja namirnica koja nemaju veze s njihovom kvalitetom.

Nema nikakve sumnje da javnost ima pravo znati za sastav prehrane. Zanimljivo je da gotovo sve zemlje određuju pravila igre za postupke proizvodnje i konzervacije hrane. Recimo, u Sjedinjenim je državama zabranjeno kiseljenje kupusa. Svježi sir i vrhnje, kao ni brojne vrste europskih sireva, zbog potencijalno štetnih sastojaka fermentacije gljivica i drugih sastojaka u njima također ne možete dobiti. Velika je gužva u EU nastala oko dopuštenog sastava piva i njegovih dodataka (glavna zainteresirana strana – Njemačka) ili pak čokolade i sireva (zainteresirana strana – Francuska). Odnedavno je u EU počela velika navala patentiranja *imena* pojedinih nacionalno-kulinarskih proizvoda. A kada uđemo u Europu, naše privatno pecanje rakije bit će zabranjeno.

Ali isto tako postoje brojni primjeri kada javnost smatra opravdanim zabraniti postupke konzervacije prehrane koje smatra odioznim, unatoč sudu znanstvenika. Najistaknutiji primjer bila je znanstvena spoznaja da roentgenskim zrakama bez štete možemo zaštititi velik dio hrane od njegova kvarenja. Što bi se primjerice dogodilo kada bi se u javnosti proširila znanstveno dobro poznata činjenica da se rajčice, jagode i drugi proizvodi standardno podvrgavaju nuklearnom zračenju, kako bi se uništili nametnici koji dovode do njihova truljenja? (Otkrivam li ja ovdje novu frontu za naše ekologe?) Neke su zemlje zabranile takav postupak, dok ga druge standardno koriste.

U svim tim primjerima vidimo potvrde Bismarckove teze. Prvo, očito je da prehrambena politika ima velike veze s "velikom" politikom, kao i sa znanstvenom politikom, te da je problematika GMO-a u hrani samo jedan mali skup "političkih" problema prehrane. Javnost određuje politička a time i prehrambena pravila igre.

Drugi korolar (koji se tiče nas) mogao bi biti da je nekim narodima važnije kako se radi politika negoli kakav je sastav njihovih kobasica. Ali to me dovodi do glavne teze: u svim povijesnim razdobljima, u svim krajevima svijeta, pobijeđivali su oni narodi koji su znali upotrijebiti tehnologiju (recimo biološku, informatičku ili nuklearnu) za svoje ciljeve. A ludističko odbacivanje tehnologije kao nečeg nezdravog, suprotnog "božanskim namjerama", ostavljalo ih je na margini. Stoga će inzistiranje na tome da je GMO hrana "nezdrava" biti dobar predviđalački okvir za to hoćemo li se uopće htjeti pridružiti tehnološki razvijenome svijetu.

Sociologija zatvorenih naselja

Nedavno je poduzetnik Tomo Horvatinčić predstavio projekt naselja Hoto Ville, vrijedan 61 milijuna eura koji do kraja 2005. namjerava izgraditi Svetoj Nedelji. Prostirat će se na 120.000m², imat će 130 obiteljskih vila i šest stambenih zgrada. Bit će to prvo zatvoreno naselje u Hrvatskoj.

Što su to "gated communities"? "Zatvorene zajednice" su ozidani privatni teritoriji na kojima s fizički ili elektronski kontrolira dostupnost toga područja. Taj se pojam uglavnom odnosi na rezidencijalna područja bogatijih stanovnika, ali katkada se odnosi i na radna područja, odnosno privatna područja koja se koriste za komercijalne ili rekreacijske svrhe (poput trgovačkih centara ili zabavnih parkova). Osim teritorija, većina "zatvorenih zajednica" ima svoj sustav nadzora, svoj sustav upravljanja, pa čak i svoju "etiku". (Primjerice, neke firme koje prodaju stanove i vile u zatvorenim zajednicama preporučuju kupcima da prije potpisivanja ugovora obrate pozornost i na posebne anekse ugovora kojima se regulira koliko će gostiju smjeti primiti, ili kakve će kućne ljubimce smjeti imati.)

Procjenjuje se da danas oko 50 milijuna Amerikanaca živi u nekoj vrsti stambene "asocijacije", tj. zajednica poput kondominijuma, kooperativa, planskih naselja s upravnim odborom, zatvorenih zajednica i sl. Za te je "asocijacije" karakteristično da stambeni poduzetnik konstruira naselje i prodaje dijelove naselja, ali uz brojna pravila; on stvara upravni odbor ili neko drugo tijelo koje ima legislativnu moć i moć da se kupci tih pravila pridržavaju. Premda je riječ o dobrovoljnim zajednicama, upravni odbori ili slična tijela tih zajednica djeluju poput mini-vlade; oni donose zakone, imaju moć oporezivanja i kažnjavanja rezidenata, kao i moć da sudski provedu svoje odluke, svoje službenike sigurnosti, svoje vatrogasce i svoje smetlare. Neki sociolozi, poput Petera Levinea[74], tvrde da su u izvjesnom smislu te "mini-vlade" ili "vlade u sjeni" snažnije od pravih vlasti koje su ograničene Ustavom. Naime, u tim zajednicama moguće je zabraniti raspačavanje posebnih novina i informacija, ili posjedovanje raznih vrsta materijala koje zajednica smatra neetičnim ili pornografskim. Sličan je opis takvih zatvorenih zajednica dao i poznati novinar-putopisac Robert Kaplan u svojem poznatom članku "Je li demokracija bila samo trenutak?".

[74] Levine, Peter. 2004. "Condos, Gated Communities, and Shadow Governments", http://www.peterlevine.ws/mt/archives/2004_06_04.html

Osnovna motivacija stvaranja zatvorenih zajednica jest strah od kriminala, prometna izdvojenost, briga prema vlasništvu, odnosno oblikovanje života u zajednicama ljudi sa sličnim životnim stilom. Strah od "stranoga" posebno je izražen u multikulturnim društvima, kao i u izrazito klasnim društvima.

U srednjem su vijeku gotovo sve zajednice bile zatvorene, opasane zidinama ili tvrđavama, ali su uključivale sve slojeve stanovništva. U ranom devetnaestom stoljeću razvijaju se prve zatvorene zajednice nalik na današnja "geta za bogate", poput Tuxedo Parka u New Yorku ili Llewellyn Parka u New Jerseyu. Geta za bogate novijega doba nastaju isprva u Južnoj Africi, Rodeziji, Brazilu i Argentini, a potom se šezdesetih godina prošloga stoljeća, nakon velikog vala migracije iz gradskih centara na "ladanje" ili gradske rubove, šire u Sjedinjenim državama (posebno u naseljima za starije na Floridi, poput Leisure Worlda i Seal Beacha), te u Britaniji.

U Sjedinjenim državama, prema popisu stanovništva iz 2001. bilo je više od 7 milijuna domaćinstava (6% ukupnog broja domaćinstava) koja žive u zatvorenim naseljima. Danas se u SAD 10% svih novogradnji gradi u zatvorenim zajednicama, dok je na području Kalifornije taj broj 40%. Najveći broj tih zajednica nastaje uz velike gradove, poput Los Angelesa (u kojem ima preko 250 takvih naselja), New Yorka ili na Floridi.[75] U Južnoj Americi, primjerice u okolici Buenos Airesa, danas ima više od 300 takvih naselja s oko 20.000 stanovnika[76].

Za takva naselja postoji sve veća potražnja. Cijena nekretnina je stabilnija od cijene u "otvorenim" naseljima, jer ne ovisi o slučajnostima prodaje i useljavanja "nepoželjnih" susjeda. Djeca su sigurnija jer nema vanjskog prometa. Prema prodavačima takvih nekretnina, one "dobro održavaju ponos zbog vlastite imovine".

Neka se zatvorena naselja grade prema posebnom interesu stanovnika. Ona tipično simuliraju starogradski ili malograđanski život (imaju upravnu zgradu s tornjićem na središnjem starinskom trgu), nekoliko dućana, velike parkove s jezerima, njegovanim biljkama i divljači, ali često uključuju i terene za golf, tenis i druge sportove. Svaka zgrada obično ima svoj ukusno ukrašeni "lobby", posebna mjesta za parkiranje vlasnika i gostiju i sl.

[75] El Naser, Haya. 2002. "Gated communities more popular, and not just for the rich", *USA Today*, December 15.; Lang, Robert, Karen Danielsen. 1997. "Gated Communities in America: Walling Out the World?, *Housing Policy Debate*, vol. 8. #4.

[76] Thuillier, Guy: "Gated communities in the greater Buenos Aires: the new suburban utopia?", http://parole.aporee.org/work/hier.php

Unatoč činjenici da sve više ljudi želi živjeti u "zatvorenim zajednicama" one su postale nov i specifičan sociološki problem. Prema sociologu Kurtu Engelhartu[77] postoje dva motiva za stvaranje "zatvorenih zajednica". Prva strategija "Trojanaca", strategija je izolacije pred širom zajednicom. U tom se slučaju stvara "tvrđava" koja posjeduje sve što je potrebno za održanje određenog životnog stila, a isključuje sve što stanovnici tvrđave smatraju neukusnim ili ugrožavajućim. Prema drugom pristupu, u tzv. strategiji "Naš grad", zajednica se smatra ugrožena nekom prirodnom ili socijalnom nepogodom: bit te strategije je da stanovnici imaju obavezu održavanja svog životnog stila pred nadolazećom nepogodom. Takvi su primjeri gradova uz poplavljena zemljišta, ili "kondominijumi" u kojima građani sami motre ima li nepoželjnih koji ulaze na njihov teritorij. (Najčešće se pod "gated communities" ipak misli na strategiju Trojanaca).

Britanski sociolog Anthony Giddens u svojem slavnom udžbeniku iz sociologije tvrdi kako zatvorene zajednice predstavljaju primjer društvene isključivosti na vrhu socijalne ljestvice, koji podriva društvenu solidarnost i koheziju. Takve zajednice, slično kao i u slučajevima geta, tvrdi Giddens, ugrožavaju socijalnu integraciju i normalno funkcioniranje društva.

S takvom se tvrdnjom slažu i autori Mary Gail Snyder (profesor urbanog planiranja s Berkeleya) i Edward Blakely, (dekan Škole za urbano planiranje Sveučilišta Južne Kalifornije) u djelu *Tvrđava Amerika: Zatvorene zajednice u Sjedinjenim državama*.[78] Proučavajući utjecaj urbanog zatvaranja na "osjećaj zajedništva" oni tvrde: zatvorene su zajednice 1. reakcija na sadašnje socijalne uvjete i 2. uzmak od američkog ideala zajednice. Snyderova i Blakely se pitaju: "Kako govoriti o narodu kada podjele između susjedstva zahtijevaju ograde i sigurnosne djelatnike koji zabranjuju pristup drugim građanima? Što se zbiva sa samom idejom socijalne ili političke demokracije kada su javne službe pa čak i lokalne vlasti privatizirane, kada odgovornost prema zajednici prestaje na vratima ograde? Može li nacija ispuniti svoj društveni ugovor u odsutnosti bilo kakvog socijalnog kontakta?" Odgovor na njihovo posljednje pitanje je negativan. Zatvorene zajednice izoliraju ("balkaniziraju") segmente zajednice, i ne pružaju rješenja pitanja sigurnosti zbog kojih navodno nastaju. Autori iz intervjua sa stanovnicima tih naselja dokazuju kako "vrata" pružaju samo iluziju sigurnosti.

[77] Engelhart, Kurt. 2003. "Gated Communities: Privilege or Necessity", http://kengelhart.home.igc.org/gatecomm.htm

[78] Blakely, Edward; Snyder, Mary Gail. 1999. *Fortress America. Gated Communities in the United States*, Boorings Institution Press, Washington.

Primjerice, naručite li pizzu usred noći, ili vodoinstalatera, potrebno je posebno obavijestiti službenika sigurnosti, a odgovornost za njegov ulazak u naselje preuzimate vi. U brojnim naseljima za ulazak je potrebno samo pričekati prvo vozilo da uđete za njim, ili pak pozvoniti na sva zvonca. Ali zato zatvaranje u zatvorena naselja potiče nove podjele već fragmentiranog društva. "Vrata" u stvari pojačavaju socijalne podjele, polarizaciju na "nas" i "njih" (na nas i "one druge"). Prema autorima, prava rješenja su poboljšanja u spriječavanju nasilja, regulaciji prometa i u nastajanju "održivih zajednica".

Prema Sethi Low, profesorici City University u New Yorku, i autorici knjige *Iza vrata: Život, sigurnost i traganje za srećom u Tvrđavi Americi*,[79] strah kao glavni motiv zatvaranja u zatvorene zajednice "nije strah pred kriminalom ili "drugima"; riječ je o odrazu bitne nesigurnosti koju stvara moderni život. Ljudi se osjećaju sve nesigurnijima. Dosada je glavni odgovor na taj strah bio je sve jača policijska zaštita, sve intenzivnija prismotra, sve jače privatne snage sigurnosti i zabarikadirani domovi. Većina ljudi koja se seli u zatvorene zajednice nije svjesna čega se odriče u svojoj potrazi za privacijom i sigurnošću. Odrastanjem s mentalitetom tvrđave, djeca će osjećati sve veći, a ne sve manji strah pred ljudima izvan ograde."

Socijalna isključivost "zatvorenih zajednica" postala je tema filmova poput *Truman Showa* ili *Sekte*, TV serija, primjerice u epizodi *Arcardia* iz Dosjea X, pa čak i SF romana, poput E. O. Butlerove *Bajke o koscu* (1993.) ili *Snježnog kraha* N. Stephensona (1992.). U tim romanima priča se odvija u tobožnjem građanskom ratu između bogatih zatvorenih zajednica i ostatka grada. U Butlerovoj *Bajci* glavni lik priča: "Premda neki naši susjedi nisu baptisti, rado dolaze k nama (kada otac drži nedjeljne mise). Inače bi morali ići van, a tamo su stvari tako opasne i lude. Nije li strašno što neki, recimo moj otac, moraju ići van barem jednom tjedno. Nitko od nas više ne ide u školu. Odrasli polude kada djeca odu van." Sva ta djela pojačavaju socijalnu paranoju prema životnome stilu koji je orijentiran isključivo prema sigurnosti i prismotri nepoželjnih oblika života ili osoba.

Ali prema nekim teoretičarima dramatični zaključci o antisocijalnom, elitističkom i ekskluzivnom utjecaju novih zatvorenih naselja na socijalnu integraciju nisu opravdani. Francuski geograf Renaud le Goix proveo je nekoliko godina u kalifornijskim zatvorenim naseljima i zaključio da se u novije vrijeme mijenja

[79] Low, Setha. 2004. *Behind the Gates: Life, Security, and the Pursuit of Happiness in Fortress America.* Routledge, New York; vidi i njezin članak "Imprisoned by the Walls Built to Keep "the Others" Out", *Los Angeles Times*, December 19, 2003.

"klijentela" zatvorenih naselja: sve je veći broj pripadnika srednjeg sloja koji se odlučuju za takva rješenja. U skladu s tom potražnjom nastaju i nove vrste zatvorenih naselja, s običnim, jednosobnim ili dvosobnim stanovima. Pokazalo se također da se i rasne skupine (Latinosi i Azijati) rado zatvaraju u posebne zatvorene zajednice. Stoga otpada barem elitistički dio prigovora zatvorenim zajednicama.[80]

Isto tako, nedavno istraživanje Bill Smith-Bowersa i Tony Manzija sa Westminster sveučilišta u Londonu pod naslovom "Zatvorene zajednice: segregacija ili socijalna kohezija?"[81] pokazalo je da "zatvorene zajednice" mogu pripomoći socijalnoj inkluzivnosti, poboljšati uvjete u lokalnim zajednicama, pripomoći urbanističkoj obnovi. Prema toj studiji, "zatvaranje" može pripomoći da ljudi ostanu živjeti u zajednicama u kojima jesu, umjesto da se presele u bogatije četvrti, i posve prepuste napuštene četvrti višestruko depriviranim pojedincima. Pomoć u urbanom obnavljanju sastoji se u čuvanju cijena nekretnina, čime susjedstva postaju manje segregirana negoli bi to bila bez "zatvaranja". Nadalje, "zatvorene su zajednice" vrsta zajedničkoga dobra, naime grupni odgovor na stvarne ili navodne probleme kriminala, vandalizma ili antisocijalnog ponašanja. Stoga su zatvorene zajednice "klupska dobra" poput sindikata, sportskih i drugih klubova u kojima se ljudi druže radi ostvarenja svojih ali i zajedničkih interesa. Stoga autori zaključuju kako navodni problem socijalne segregacije ne možemo urbanistički riješiti tako da zabranjujemo nastanak "zatvorenih zajednica".

Zatvorene zajednice bez sumnje odgovaraju na neke bitne potrebe slojeva stanovništva koji takve, relativno više cijene mogu platiti. Sociološki je zanimljivo promatrati kako se zbog tih "prirodnih" potreba jedna vrsta političkog sustava postupno pretvara u svoju suprotnost; kako se kapitalističko poduzetništvo počinje pretvarati u nove feudalne odnose gotovo posve neovisne o centralnoj vlasti i od zajedničkih ideala stanovnika jedne nacije.

Hoće li takav projekt (u uvjetima relativno nerazvijenog kapitalizma i razmjerno niske socijalne segregacije) uspjeti u Hrvatskoj? Teško je reći. Ali barem kada je riječ o ovoj temi ne mislim da je istinita tvrdnja jednog poznatog sociologa da u

[80] le Goix, Renaud. 2003. "The Suburban Paradise or the Parceling of Cities? An analysis of discourses, fears and facts about the sprawl of gated communities in Southern California", UCLA Proceedings.

[81] Manzi, Tony, Bill Smith-Bowers, 2002. "Gated Communities as Club Goods: Segregation or Social Cohesion?" London Research Focus Group, University of Westminster, vidi: www.wmin.ac.uk/lrfg/

"slici razvijenih, nerazvijeni vide sliku vlastite budućnosti". Jer dok su u drugim društvima "zatvorene zajednice" bile odgovor na već postojeće probleme, kod nas bi se takvim poduzetničkim aktivnostima socijalni problemi tek mogli stvoriti.

Novi centri dobrog osjećaja

Vodiči po Bostonu tvrde se na lokaciji Harvard Squarea nalazi najviše knjižara po glavi stanovnika na svijetu. Ako je to točno, mislim da Zagreb nije daleko. Na potezu od Jelačićevog trga na kojem se nalaze Tamaris, Naprijed, Ljevak, i Znanje, pa do ugla Preradovićeve i Masarykove (stotinjak metara zračne linije) nalazi se još dvadesetak knjižara: Algoritam, Školska knjiga, VBZ, Moderna Vremena, Mladost, Prosvjeta, Jesenski-Turk... Pribrojimo li knjižarama još i prodaju "nosača zvuka", poput bivšeg Jugotona i Suzy, ili novije poput Aquariusa, Dancing Beara i ostalih u Gundulićevoj, te medijske centre British Councila, Francuskog i Talijanskog instituta, stanovnici Zagreba nemaju razloga za prigovor. Sudeći po broju knjižara na tom malom području, stanovnici Zagreba i Hrvatske morali bi biti među najpismenijim i najobrazovanijim građanima svijeta, a po broju pročitanih knjiga morali bi biti na vrhu europske ljestvice. (Međunarodne statistike govore suprotno. Nešto nije u redu ili s Hrvatima ili sa statistikama.)

I upravo na tom potezu veličine "četiri bloka", izrastao je još jedan multimedijski mega-store, nova Profilova knjižara na tri kata. To je bez sumnje prvorazredan kulturni događaj koji Zagreb definitivno uvrštava na bibliofilsku kartu svijeta. Knjiški moljci taj su događaj očekivali s velikom pozornošću. I doista: sve dosadašnje knjižare (izuzevši Algoritam i multimedijski prostor u Kaptol Centru) bile su prema novom Profilovom centru u prostorima bivšeg Big Bena poput malih privatnih trgovina u usporedbi s Namom.

Ove je subote, usred špice, Profilov centar bio prepun ljudi. Knjige su, čini se, doista "ponovno u modi". Na izlazak i plaćanje čekalo se u redovima, kao što se nekoć u trgovačkim magazinima čekalo na Levi's traperice. Trenutni postav knjižare još je uvijek "djelo-u-nastajanju": sustav hlađenja još nije priključen, djelatnike u knjižari ne možemo razlikovati od običnih namjernika, brojne knjige iz skladišta, tvrde prodavači, još nisu evidentirane, dvije djevojke – uz nadzor dvaju organa, jednog financijskog i jednog sigurnosnog na izlazu, gombaju se s pinovima i LCD ekranima, a i sistematika rasporeda knjiga (primjerice – posve izlišan dio s informatičkim knjigama "For Dummies") morat će se ubrzo promijeniti. Možda subota ujutro nije bila pravo vrijeme za užitak u kupovini knjiga – što je pravi smisao ovakvih centara. Djeca za stolovima na dječjem odjelu nisu se usredotočila na crtanje, a u dvodjelnom kafiću (jednom za nepušače, jednom za pušače, u lijepom malom "akvariju" – što toplo pozdravljam), konzumenti kave nisu bili udubljeni u listanje knjiga. Ljudi će se očito tek trebati naviknuti na "lakoću postojanja", na duži boravak u ovakvim

prostorima, na pomalo besciljno vrludanje u potrazi za informacijama. U takve prostore trebat će doći radnim danom, kasno, kada su svi drugi dućani već zatvoreni, ili možda ujutro, kad neće biti nikoga.

Centri poput Profilovoga s pravom su intelektualni magneti gradova. Nekoć, oni su bili izuzetna skladišta (book "stores"). U Njemačkoj su me privlačile danas koncepcijski zastarjele multimedijske knjižare poput "2001". Tko je tada mogao nadmašiti negdašnji Heffer's na Tottenham Court Roadu, ili Olsson's na Dupont Circleu? Chapters u Washingtonu ili Foyle's u Londonu još uvijek žele ostaviti takav "enciklopedijski" dojam. Neki, poput Barnes & Noblea u New Yorku ili Wordswortha u Bostonu žele oslikati bogatstvo svojih vlasnika; to su pravi muzeji umjetnosti: fotelje od pravog satena, skupocjene tapete, a klasična glazba izuzetnog zvuka pruža dojam udobnosti u bogatstvu. (Multimedijski centri, moraju apelirati na sve osjete: i zvučno, i mirisno, i vizualno, i intelektualno.) Zanemarimo li WH Smith i slične trgovine za široku potrošnju u kojima su popularne knjige tek uzgredni proizvodi, takvi su bibliotečni centri u međuvremenu postala središta "dobrog osjećaja". Taj je osjećaj različit za različite profile intelektualne publike. Waterstones u Londonu primjerice apelira na introvertniju publiku; on im nudi male, tihe bibliotečne niše s udobnim foteljama; tu samci žele ostati sami. Četverokatni Blackwell na Bond Street redoviti je centar okupljanja za male privatne razgovore, tu se ide na toplu čokoladu ili pak u potragu za obaveznom sveučilišnom literaturom iz društvenih znanosti.

Ali moj favorit multimedijskih knjižara je oksfordski Borders. Prisjećam se jedne hladne veljače. Osjećao sam se posve usamljen u intelektualnom centru svijeta. Kasno navečer, ušao sam u razmjerno neuglednu, ali dobro osvjetljenu zgradu. Kontrast prema vanjskoj hladnoći i mraku nije mogao biti veći. Nakon listanja časopisa i knjiga iz izuzetne sekcije za popularnu znanost, na drugom kraju tog golemog prostora čuo sam poznate zvukove. Na golemom platnu u kafiću puštali su Rocky Horror Picure Show; moja se melankolija u trenutku potpuno raspršila. Pet-šest ljudi za stolovima uglas je pjevalo songove Frank-n-Furtera. Postao sam fanatik Bordersa, kojemu ni oksfordska knjižnica ni Ashmolean nisu mogli konkurirati. Odlazio sam onamo svaki dan: barem da u podrumu, marljivo učitavam CD barkodove kako bih sa slušalicama na ušima poslušao sve što sam ikada želio. I mislio sam kako bih bio najsretniji čovjek na svijetu kada bi takvo što postojalo u Zagrebu. Treba li uopće pitati je li se to trgovini isplatilo?

Sada, kada "tako nešto" postoji u Zagrebu, jesam li postao najsretniji čovjek na svijetu? Hoće li Profilov centar ugroziti postojeće knjižare i prodavaonice CD-a?

Hoće li Profil postati Tom Hanks koji uništava malu knjižaru Meg Ryan kao u filmu Imaš poštu? Hoće li film iz Bogovićeve imati sretan kraj? Moj odgovor glasi: ovisi o još uvijek nejasnoj koncepciji vlasnika. Za raritete strane literature s informiranim prodavačima, Algoritam će još neko vrijeme imati primat (jer im primjera radi, nisu nepoznati Mankellov Wallander na njemačkom i engleskom, pa čak ni islandski Indriđason – kojega nema još ni u engleskome prijevodu). Za CD-ove još ćemo neko vrijeme zasigurno konzultirati Aquarius i Dancing Bear. Starije domaće knjige i dalje ćemo tražiti u Modernim vremenima. Zaboravi li na zadatak informiranja publike o svim domaćim knjigama, Profil će propustiti rijetku tržišnu priliku za ostvarenje domaćega monopola. A što se dobrog osjećaja tiče, Profilu još nedostaje profil (popratna glazba, tapison umjesto linoleuma, boje, osvjetljenje, raspoznatljiva odjeća motiviranih i informiranih prodavača). Ostane li isključivo na pohvali bogatstva izdavačkog poduzeća, mali se knjižari ne moraju brinuti. Postane li pak doista Centar za knjige u kojeg će rado dolaziti kupci bez posebne ideje, uslijedit će nova knjižarska revolucija: tada će izdavači konačno morati početi brinuti zadovoljavaju li sve standarde nove industrije.

Udžbenici i inspektori

Isčitavanjem bisera iz školskih udžbenika, ministar je Primorac otvorio malu Pandorinu kutiju važnih problema našega školstva. Jedno od najbitnijih pitanja koje bi ta naoko sporedna rasprava mogla otvoriti jest kakvo školstvo građani Hrvatske ustvari žele?

Jedna je krajnost strogi centralizam: kako su naše škole (uglavnom) državno vlasništvo, i budući da se obrazovanje zakonski tretira kao "opće dobro", te da oko toga među građanima navodno postoji konsenzus, jasno je da ministarstvo prosvjete treba propisivati što treba učiti i kako. A to znači da treba odrediti ne samo nastavne planove, nego i udžbenike, a po mogućnosti i autore. Prema zastupnicima strogog centralizma, uopće nema smisla imati više udžbenika za isti predmet, a još je izlišnije postojanje više konkurentnih nakladnika. Štoviše, prema zastupnicima takvoga stava, "udžbenička kriza" nastala je upravo zbog utjecaja nakladničkog novca kojim se kupuju odluke ministarstva, kojom se povećava profit na račun kvalitete, odnosno zbog interesa da udžbenici budu što kratkoročniji, kako bi se već sljedeće godine mogli tiskati posve novi.

Druga je krajnost – odustajanje od ideje da učenici u okvirima pojedinih predmeta na cijelome teritoriju Hrvatske moraju naučiti određeno državno-propisano gradivo. Prema takvome – liberterskom stavu, dobrim, ambicioznim nastavnicima nikakvi udžbenici nisu dovoljni, a lošim nastavnicima ni dobri udžbenici neće pomoći: ne postoji *ersatz* za kvalitetne nastavnike. Nastavnik je krajnje mjerilo kvalitete nastave, a učeničko znanje proizvod. Stoga, kada je riječ o udžbenicima, treba dopustiti da cvjeta tisuću cvjetova, i u potpunosti prepustiti stvar nastavničkoj i udžbeničkoj konkurenciji.

Između te dvije krajnosti postoji tisuću varijanti: ne postoji gotovo ni jedan nastavnik koji ne bi mogao ponuditi svoju varijantu. Kako bismo mogli prosuditi što bi trebalo učiniti, pogledajmo prvo što ne valja u dosadašnjem sustavu.

Prvo, nakladnici igraju igru pod imenom oligopol. Riječ je o dogovorima i pregovorima nekoliko izdavača kojima jedan izdavač prepušta udžbenik određenog predmeta kako bi mu drugi (ili treći) prepustio udjedan drugi. Kako bi do tih pregovora uopće moglo doći, izdavači moraju imati "konja za utrku", tj. imati pripremljene rukopise za *sve* predmete, a kako je trošak autora minimalan, kvaliteta tih rukopisa nije posebno bitna.

U slučaju da se ne uspije postići dogovor, kreće drugi mehanizam, mehanizam "lobiranja" pri ministarstvu. Kako bi se osigurao "pečat" ministarstva, nakladnici čak biraju autore koji bi mogli imati utjecaj na odluku ministarstva, pa je ime autora bitnije od sadržaja rukopisa. (Ustvari, ministarstvo traži da se na natječaj već prilože tiskani primjerci knjige.) Najpoželjniji je autor onaj koji ujedno i sjedi u komisiji koja odobrava udžbenike ili zauzima dužnosničko mjesto. Najčešće se to izvodi u ko-autorstvu s nekim tko "ima iskustva u nastavi". U slučaju odobrenja udžbenika, profit je toliko izvjestan, jer se zna točan broj primjeraka koji će se prodati, da se lobiranje pri ministarstvu itekako isplati, pa se ne biraju sredstva da se iz igre izbace svi nakladnici koji nemaju registraciju "udžbeničkih nakladnika". Trenutno, vijeća koja odobravaju udžbenike radije odobravaju više udžbenika negoli da budu optužena za korupciju (što bi i bila vrlo logična optužba). Odluka o izboru udžbenika sada se prepušta školama. A škole iz upravo spomenutog razloga kombiniraju udžbenike različitih izdavača.

Možda najveći problem leži u zakonski određenim nastavnim programima. Iz iskustva pisca udžbenika mogu reći: Oni su zastarjeli i propisuju stvari koje ne bi trebali propisivati, poput broja stranica rukopisa. U nastavi, ti su programi svetinja: nastavnici se boje bilo kakvog otklona ili nepridržavanja, jer je to vjerojatno jedini razlog mogućega otkaza. Takav je sustav tijekom niza godina stvorio opće pomanjkanje nastavničke inicijative, nekreativnosti i bezvoljnosti. Nastavnici su se tako naučili da čekaju da im se sve servira, da im inspektori kažu kako treba raditi a da udžbenici kažu što (po mogućnosti tako da se može tražiti učenje naizust). Ako prosvjetne inspekcije kvalitetu nastavnika mjere "odrađenim" gradivom u udžbeniku, naravno da u takvim uvjetima nijedan udžbenik neće moći zadovoljiti baš sve kriterije.

Kao društvenjaka odgojenog na sloganu "medij je poruka", više me brine likovna oprema negoli sami tekstovi. Učenik bi trebao zavoljeti knjigu, kako bi jednog dana potražio informacije i drugdje: ali ako je njegov udžbenik ružan, jeftino izrađen, loše oslikan ili smrdi, (i ako mu se uz to nudi tekst koji ne razumije ili mu je mučan), onda on u njemu vidi simbol svega onoga što bi što prije trebalo odbaciti.****

Nije moguć povratak na stari sistem: jedan udžbenik, jedan izdavač, i takve sustave općenito ne bi trebalo ponavljati. Bilo bi mnogo jednostavnije priznati da je nastavnik glavni kriterij kvalitete nastave, da ima veliku odgovornost i da mu se može (i mora) prepustiti izbor didaktičkih sredstava. Mjerenje kvalitete nastavnika pomoću znanja učenika, ili upisivanja pojedinih fakulteta mnogo je

bolji kriterij negoli "slježenje programa" i udžbenika. A ako se pri tome dogodi da neki udžbenik stvarno uspije (da ga učenici žele sačuvati za budućnost) tim bolje za autore, učenike, nastavnike i izdavače.

Mogu li Pakistanci biti dobri Hrvati?

U svim slikama budućnosti Hrvatske, jedna je posve nejasna. To je slika o njezinoj demografskoj budućnosti. Indeks rasta pučanstva Hrvatske u posljednjih pedeset godina bitno je manji od svjetskoga (248:125), a manji je od europskoga (130); prirast stanovništva je početkom devedesetih iznosio –0.6 promila a stopa nataliteta iznosila je 11,6 promila; a do 80-ih godina natalitet je padao prosječno 1% godišnje. Bioreprodukcijski kriteriji pokazuju demografsku katastrofu na pomolu. Ako stopa od 1 označava reprodukciju stanovništva, u Hrvatskoj ona iznosi 0,79. Stopa fertiliteta za jednostavnu reprodukciju stanovništva iznosi 2,15, a u Hrvatskoj je ona 1994. pala na 1,5, što je bitno manje od stope fertiliteta u svijetu (3,0) i u Europi (1,8). Tendencija starenja stanovništva Hrvatske uočena je već 1948. Udio mlađeg stanovništva, od 0-14 godina, bio je 1953. godine 27%, a početkom devedesetih pao je na 19%. Medijan starosti populacije popeo se u istom razdoblju s 27 na 36 godina. Početkom devedesetih udio stanovnika starijih od 60 godina iznosio je 17,7% (a prema svjetskim mjerilima populacija je "stara" ako je taj postotak veći od 12%). Na svakog stanovnika starijeg od 59 godina danas pada 1,5 mladih stanovnika; taj je broj, usporedbe radi 1953. iznosio 3,5. A tendencija starenja još se pogoršava. Indeks prirasta za populaciju stariju od 50 godina godine 2020. iznosit će 113,3; a za populaciju do 14 godina past će na 82,9.

Za demografsku sliku Hrvatske možda je još bitnije smanjenje broja žena u reproduktivnoj dobi (između 15 i 49 godina). Ako je broj žena u toj kategoriji 1996. iznosio 1179.500, onda će 2021. iznositi 929.900: indeksično – past će na na 84,7. U jednom od *Nacionalnih programa razvoja Hrvatske* kaže se: "Posebno će opasti udio ženske populacije u dobi od 20-29 godina, koji općenito daje ¾ svih novorođenih; sa 13,5% 1991. na 11,1% godine 2021.

U posljednje vrijeme bitno se demografski segregiraju urbana i ruralna naselja. 30,4% bilježilo je porast, 1,5% stagnaciju, a 68,1% bilježi smanjenje broja stanovnika. U samo četiri najveća grada živi više od trećine ukupnog stanovništva. Do 1981. depopulacija je zahvaćala čak 82% naselja, a više od tisuću naselja izgubilo je i više od 50% pučanstva. Neposredno poslije rata u gradovima je živjelo 25% stanovnika, a danas ih živi 51,8%.

Migracijska bilanca, tj. odnos broja imigranata prema emigrantima, u posljednjih stotinu godina iznosi minus 900.000. Migracijska bilanca sa zemljama bivše Jugoslavije godine 1991. bila je pozitivna (+92.252) ali je zato s drugim zemljama svijeta negativna (-70.000). Taj će se trend očito nastaviti.

Zbog čega su navedeni podaci važni? Neki tvrde da veličina populacije po sebi "dobro", stoga je depopulacija po sebi "loša". Prema tom stavu žalosna je činjenica da u Hrvatskoj više neće živjeti "dovoljno" Hrvata.

Ali mnogo je bitnije kako će preživjeti "preostali" Hrvati. Demografska slika koju smo naveli reflektira se na radnu sposobnost stanovništva, jer pad udjela mlađe populacije znači i manjak radno sposobnog stanovništva. Smanjeni udio radno sposobnih stanovnika u općoj demografskoj strukturi povećava broj uzdržavanih. Čak ni zamišljeni nagli porast živorođenih ne bi bitnije uljepšao sliku o povećanom udjelu uzdržavanih stanovnika. Prema Statističkom godišnjaku iz 1997. u Hrvatskoj je bilo 45,58% aktivnog stanovništva (odnosno 1,7 milijuna) u populaciji radno sposobnih, dok je neaktivnih ili uzdržavanih bilo više od dva milijuna (2,04). Neaktivno stanovništvo dakle premašuje aktivno, a vidljiva je i tendencija pogoršanja. Udio zaposlenih u općoj populaciji bio je 1996. 41%, a tendencijski se smanjuje - broj zaposlenih će u odnosu na ukupnu populaciju i dalje padati.

Nacionalni program demografskog razvitka Hrvatske već je pred deset godina utvrdio da će se posljedice takve demografske slike najviše osjetiti na socijalnom i zdravstvenom osiguranju stanovnika, kao i na fiskalnoj politici, "jer će manji broj zaposlenih plaćati sve veće izdatke za uzdržavano, a pogotovo starije stanovništvo". Taj će se trend posebno pojačati nakon 2006. godine, kada u staračku dob uže hrvatska "baby boom" generacija rođena neposredno poslije Drugog svjetskog rata. Loša demografska slika imat će bitne posljedice i na politiku zapošljavanja, na mobilnost radne snage, ali i na bitno drukčije elemente kompetitivnost, primjerice na udio tehnološki sposobnog stanovništva u općoj populaciji, budući da se starije generacije lošije adaptiraju na nove tehnologije negoli mlađe.

Tijekom posljednjih 15 godina, otkada se počela voditi intenzivnija briga o demografskoj strukturi sve dosadašnje vlade predlagale su razne strategije poticajnih mjera populacijske politike: poboljšanje infrastrukture radi olakšavanja funkcije majčinstva (zaštita trudnica na radnome mjestu, plaćeni porodiljni i roditeljski dopust, neplaćeni roditeljski dopust, beneficirani mirovinski staž, plaćeni status roditelja-odgojitelja), materijalnu sigurnost i pravedne alimentacije, zaštitu mladeži od štetnih utjecaja, navika i ponašanja, materijalnu pomoć obiteljima u rađanju i odgoju (doplatci, stambeni krediti, porezne olakšice, dodjela dionica, oprema novorođenčadi, smanjenje cijena vrtića i jaslica) i sl. U razna vremena nudili su se i posebni prorami razvoja otoka, povratka izbjeglica, povratka ekonomskih i političkih emigranata. Posljednji u

nizu takvih mjera jest nedavni prijedlog nove vlasti za produženje roditeljskog dopusta na 3 godine.

Ali premda su navedene mjere politički popularne, one su ekonomski gledano vrlo vjerojatno kontraproduktivne: 1. one predstavljaju bitno proračunsko opterećenje; 2. one ne rješavaju akutni problem demografske strukture, odnosno dobnih nesrazmjera; 3. odnos uzdržavanog i radno-sposobnog stanovništva postat će još bitno lošiji, zbog zadržavanja radno-sposobnih na proračunu; 4. one oslabljuju proizvodni intenzitet radno sposobnog stanovništva; 5. one generiraju latentnu nezaposlenost, i naposljetku, ali ne i najmanje važno, 6. istraživanja pronatalitetnih politika u svim zemljama svijeta pokazala su da slične pronatalitetne politike u pravilu ne uspijevaju postići svoje ciljeve.

Slični su zaključci iznešeni u *Nacionalnoj strategiji razvoja Hrvatske* iz 1996. Stoga je skupina stručnjaka zaključila da umjesto "poticajnih socijalnih mjera" treba razmisliti o nečem što velikom broju stanovnika Hrvatske nije atraktivno (a nekima je čak i "dijabolično"): o uvozu radne snage, odnosno o liberalizaciji dugoročne imigracijske politike. "Selektivna imigracija uz liberalizirano imigracijsko zakonodavstvo" tvrdi se u tom zaključku iz 1996., "standardno je rješenje za visokorazvijene zemlje s fertilitetnim stopama sličnima Hrvatskoj. Držimo da politički okvir očuvanja "nacionalnosti", odnosno pronatalitetna politika za zaštitu isključivo nacionalnog demografskog bogatstva nema šanse za uspjeh u slučaju hrvatske integracije u EU, koja će ionako dovesti do slobodnog kretanja ljudi, roba i usluga, odnosno do liberalnog zakonodavstva o državljanstvu."

To je bio zaključak iz 1996. Danas, otkad su namjere priključenja EU mnogo jasnije, takav je zaključak još akutniji. Možda je stoga došlo vrijeme da konačno razmislimo o liberaliziranju imigracijske politike, odnosno da umjesto o pronatalitetno-rastrošnoj kozmetici razmislimo o proizvodno, pa onda i socijalno važnim imigracijskim modelima. Koju vrstu imigranata želimo? Imamo li sposobnost za integriranje većeg kontingenta socijalno različitih stanovnika? Na koji ih način "pripuštati", i na koji način rasporediti?

Političari su dosad vjerojatno opravdano pretpostavljali da su stanovnici Hrvatske zbog raznih loših povijesnih iskustava razmjerno ksenofobični, te da ideja liberalnije imigracijske politike može donijeti samo političke štete. Nadalje,

široj javnosti nije jasno zašto bi se raspravljalo o imigrantima, "kada imamo toliko nezaposlenih". Ali, ako navijačima košarkaških klubova nije sporno da u njihovim klubovima počinju dominirati igrači drugih nacionalnosti, vjera i rasa, i ako je kulturnoj javnosti čak drago kada njihove orkestre vode Japanci, Rusi i sl. zašto bi to moralo biti sporno "široj javnosti"? Postoji li neki stvarni razlog za strah od "imigracije"?

Nedavni događaji u Francuskoj, poput zabrane nošenja feredža u školama, ponovno su potaknuli pitanja primjerenih imigracijskih modela, odnosno socijalnih troškova i dobiti od imigracijske politike. Demonstracije izvan Francuske povodom navedene zabrane, ali i brojni drugi događaji, poput jačanja antisemitizma, ili ubojstva švedske ministrice Lindt i nizozemskog političara Pim Fortuyna, bili su dio "šire borbe za kulturni identitet kontinenta", tvrdio je nedavno jedan od najutjecajnijih suvremenih sociologa Francis Fukuyama u članku "*Naše legije stranaca. Europski oprez i pouke o asimiliranim imigrantima*". "U francuskoj i drugim europskim zemljama postoje muslimanske manjine koje tvore gotovo 10% stanovništva: one postaju politički sve aktivnije. One su uglavnom odgovorne za antisemitizam koji je nastao zbog obojenosti percepcije o izraelsko-palestinskom sukobu u medijima... Francuski stav prema iračkom ratu i vanjskoj politici Sjedinjenih država pokušava umiriti muslimansku javnost. Ali dok francuska vlada javno podržava arapske ciljeve, europske su vlade privatno zabrinute za buduće trendove. 11. rujan je pokazao da asimilacija muslimana u Europi djeluje vrlo loše... Neposredno poslije napada, gomila imigranata uglavnom druge i treće generacije francuskih sjevernoafrikanaca zviždala je na Marseljezu i uzvikivala ime Osame bin Ladena tijekom nogometnog susreta između Francuske i Ažira. A pripadnici treće generacije britanskih muslimana putovali su na Zapadnu obalu kako bi se žrtvovali u samoubilačkim operacijama."

Europljani imaju različite imigracijske politike. Francuska inzistira na republikanskim ustanovama, prema kojima svi građani imaju ista prava; pravo građanstva nije određeno etničkom pripadnošću, već tzv. "univerzalnim" pravilom, prema načelu boravka na teritoriju. Njemačka je donedavno imala restriktivniju imigracijsku politiku koja je počivala na *ius sangve*, zakonu krvi, prema kojoj Nijemac iz srednje Azije ili Rumunjske može odmah dobiti državljanstvo, dok se Turčinu treće generacije u Njemačkoj to nije dopuštalo. Posljedica takve politike bila je getoizacija turskih manjina. Godine 2001. njemački konzervativci su predložili ideju *Leitkulture*, "vodeće kulture", prema

kojoj bi se imigranti prihvaćali kao Nijemci tek kada bi prihvatili njemačke kulturne vrijednosti. Ali ideja je proglašena rasističkom, i više se o njoj nikada nije raspravljalo. Međutim, paradoksalna je činjenica, tvrdi Fukuyama, da njemačka imigracijska politika pokazuje bolje rezultate od francuske.

Tko to vlada narodom?

"Slobodu govora apsolutno zagovaram; jedino ne podnosim novine. Mediji – to mi zvuči kao konferencija spiritualista," jednom je napisao britanski dramatičar Tom Stoppard.

Uspostavom demokracije kod nas je postalo posve prirodno da u novinama pročitamo tajno snimljene razgovore političara, a zadiranje je u privatni život (ili pravno gledano – kršenje osnovnog ustavnog prava na privatnost) posve legitiman, štoviše "istraživački" način izvještavanja javnosti. Ljudi su se pomirili da je takvo novinarstvo cijena demokracije i istraživačkog novinarstva, i kada bi se javnost pitala smije li se ograničiti izvještavanje nekim zakonskim pravilima, većina bi prihvatila cost-benefit procjenu prema kojoj je kršenje prava na privatnost u novinama mnogo "bolji" ili podnošljiviji oblik neslobode od političkoga intervencionizma.

Ali dok je kod nas pitanje "odgovornosti medija" i njihove uloge u stvaranju političke javnosti anatema, u svijetu se velik broj nedavno objavljenih knjiga bavi upravo tim problemom. Riječ je o nedavno objavljenim knjigama britanskog novinara Johna Lloyda pod naslovom *Što mediji čine našoj politici*, i knjigama američkih autora *Bogati mediji, siromašna demokracija* Roberta McChesneya, i *Monopol medija* Bena Bagdikiana[82].

Mediji su prema Lloydu odnedavno stekli primat u kreiranju političkog i privatnog života. Za medije, pogotovo novine, ne vrijede pravila igre i odgovornosti koja navodno vrijede za demokratski politički život. Ako političari lažu, za njih vrijedi pravilo reizbora. Ali ako lažu mediji, kako ukloniti njih? Lloyd u svojoj knjizi dokazuje da mediji više nisu najfunkcionalniji oblici preispitivanja ekscesa političke klase. "Oni su postali alternativni establishment, koji služi teatralnom nepovjerenju prema političarima i proračunatoj nezainteresiranosti prema složenostima stvarnog života." Transformacija odnosa moći medija i moći politike možda se najjasnije vidi u odnosu novinara prema

[82] vidi: Lloyd, John. 2004. *What the Media are Doing to Our Politics*, Constable and Robinson, London; McChesney, Robert, John Nichols. 2002. *Our Media, Not Theirs: The Democratic Struggle Against Corporate Media*, Seven Stories Press, New York; Bagdikian, Ben. 1997. The *Media Monopoly*, Beacon Press, New York.

političarima. Dok su nekoć, kako kaže britanski novinar Jeremy Paxman, novinari postavljali pitanja "Imate li nam još nešto reći gospodine predsjedniče?" danas je nit vodilja intervjua s političarom: "Zašto mi ovaj prokleti lažov opet laže."

Ali potonji pristup političarima, prema Lloydu, zatvara umjesto da širi spektar političkoga. U posljednje četiri godine kod nas primjerice više ne postoji ministarstvo koje nema svojeg "glasnogovornika" - novinarsku tampon zonu za izbjegavanje neugodnih susreta s novinarima koji razotkrivaju "lažove". Postavljanje glasnogovornika samo je strategija izbjegavanja rugla kojem je medijski posve normalno izložen politički posao, ili općenitije, strategija izbjegavanja igre u kojoj "dobričina" lovi "lažova". Tako se državnički posao pretvorio u farsu, a ne u javno dobro. A o tome što je javno dobro više ne govore političari, već novinari. Kada je, piše Lloyd, prošle godine nakon jake i prljave novinske kampanje s mjesta ministrice školstva u Britaniji odstupila Estelle Morris, BBCjev novinar i politički urednik Andrew Marr nazvao ju je "mesom za odstrel". "Sugerirana slika politike kao klaonice, ranijim bi generacijama novinara ta fraza bila posve nepojmljiva."

Lloyd započinje analizom tog novog monopola medija u oblikovanju političkog života. "Ništa, ni religiozno uvjerenje, ni politička rasprava i argumentacija, čak ni razgovor s prijateljima i obitelji nema više takvu vlast nad pažnjom masa kao što to imaju mediji. Njihove teme", kaže Lloyd, "dominiraju javnim i privatnim životima. Njihove definicije dobra i zla, istine i laži, nameću se politici i javnosti. Njihove priče konstruiraju svijet koji ne doživljavamo neposredno – a to je za većinu nas gotovo cijeli svijet. Demokratska vlast ima sankcije glasanja; a moć medija kao sankciju ima javnost tj. profit. Prva vlast sve više slabi, u nekim slučajevima do alarmantno niskih razina. Na europska birališta izlazi do 20% glasača, a na domaća ne mnogo više od 50%. Druga – medijska vlast, zbog sve većeg udjela zabavnih proizvoda, usluga i izbora za potrošače koji se sve češće pretvaraju u razmaženu djecu, sve više jača."

Ali ta dominacija mnogo je manje vidljiva od one političke. "Mediji imaju nepisano pravilo – da ne razotkrivaju svoju moć. Oni su vrlo važni igrači u javnom životu: oni na scenu postavljaju ljudske drame i spektakle, oni nas podučavaju koje bismo stavove trebali imati, kakve bi trendove trebalo slijediti, kako prikazivati svoje osjećaje... Oni su od svijeta napravili svoju školjku, a da su se pri tome sami začahurili. Oni stvaraju vizije svijeta u kojem živimo – a da su pri tome iz njega posve izdvajaju. Političare koji preispituju moć medija optužuje se da prebacuju odgovornost za vlastite pogreške; političare koji laskaju

medijima karikiraju kao lakaje, kao da oni ne smiju imati potrebu da njihove poruke, relativno neoštećeno, dođu do svojih krajnjih korisnika." Istodobno, moć koja leži u rukama informatora postaje neprikosnovena.

Međutim, premda su mediji veliki igrač u javnom životu nacije, moć medija ne očituje se nužno u višku informacija. Naime, drugi veliki trend kojim se povećava moć medija prema Lloydu je nestajanje jasne granice između vijesti i komentara, činjenica i analiza. Kao što svaki novinski urednik zna, sakupljanje vijesti ili (relevantnih) činjenica mnogo je skuplje od komentara. Stoga mediji postupaju na dva načina. U prvom, našem slučaju, primjerice u Dnevniku HTV-a, vijest je ono kuda je otišao njihov novinar: kukuruzišta u Slavoniji, imena beznačajnih ulica u Gospiću, višak turista u poznatom turističkom središtu ili redovna konferencija za tisak oporbenih stranaka. Dok je u Hrvatskoj jednostavno riječ o lošem novinarstvu, u svjetskim je medijima vidljiv drugi trend, trend povećanja broja kolumnista, koji svoje "komportaže" mogu pisati iz kućnog fotelja. Premda za takav trend vjerojatno postoje ekonomski motivi, Lloyda više zanimaju oni politički. Povećanjem broja kolumnista "nestaje granica činjeničnoga i komentiranoga. Novinar je sada mnogo slobodniji da sugerira, ili čak nametne svoj implicitni ili eksplicitni sud o procesima koje opisuje." U novinskim medijima povećanje broja komentara i vrijednosnih sudova može se manifestirati i tako da se poveća broj reportaža o događajima koji u sebi jasno sadrže neki vrijednosni sud, poput izvještavanja o ratovima.

U procesu otvaranja medija, tvrdi Lloyd, "bilo je mnogih postignuća za civilno društvo; štošta se otvorilo što je nekoć bez potrebe bilo tajno. Ali ta priča nije samo priča o pobjedi. Prihvaćajući ciljeve istraživačkog novinarstva, novinari su se postavili u arbitre političkog života, u javne ličnosti, koje za sebe tvrde da su glavni čuvari istine i moralnosti. I upravo je ta strana postala dominantna, i upravo tu katkada tamnu stranu moramo preispitati zbog njezinog utjecaja na politiku i društvo. Jer cilj informiranja građana ne mora se postizati stalnim aktima agresije ili stavovima sumnje prema političarima i javnim službenicima. Taj cilj može se ostvariti, ili čak bolje ostvariti, tako da se razumiju ili uzmu za ozbiljno manifestni stavovi dužnosnika, potragom za razumijevanjem svijeta javnosti koji je bogatiji od današnjeg svijeta medijskih organizacija."

Za razliku od Lloyda, američki autori McChesney i Bagdikian svoju analizu usredotočuju na moć medija koja proizlazi iz monopolizacije tržišta, odnosno na smanjenje kvalitete (lokalne) informiranosti. Oni se slažu s Lloydom da suvremeni izdavači i medijski magnati nikada ne raspravljaju o vlastitoj moći ili o vlasničkim ulozima. Koncentracija moći medijskih magnata, prema

McChesneyu je tako velika da uništava temelje demokratskog odlučivanja. No za razliku od Lloyda i Bagdikiana, izlaz iz takve "nedemokratske" koncentracije moći McChesney vidi u jačoj ulozi državne regulacije, pa čak i u nacionalizaciji. TV mreže ABC, CBS i NBC primjerice tvore oligopol nacionalnih televizija. U američkom svijetu svih masovnih medija, prema Badikianu, dvadeset tri korporacije dijeli 80% tržišta. "Kupujući preostale medije, ti moćni divovi šalju poruke koje nadilaze njihove vlasničke interese i time smanjuju dostupnost informacijama." Preuzimanjem lokalnih novina i lokalnih TV i radio stanica, takve korporacije ne predstavljaju javno dobro. Premda bez sumnje oblikuju socijalne i političke stavove svojih potrošača, kako kaže Bagdikian "ti mediji više ne služe američkim glasačima".

Sve tri knjige postavljaju pitanja medijske "odgovornosti" pred javnošću (i to ne samo nacionalne televizije za koje porezni obveznici izdvajaju dio svog novca), koje je kod nas naoko još uvijek preuranjeno. Ne zbog toga što bismo sporili da mediji imaju bitnu ulogu u stvaranju civilnoga društva i demokratskog političkog života, već zbog uvriježenog stava da su političari još uvijek jedini kreatori naše sudbine, dok su novinari "dobri momci" koji raskrinkavaju njihove psine. Pitanje odgovornosti medija u kreiranju političkog života kod nas će se postaviti kao bitno pitanje javnosti tek kada počnemo misliti da "elita političara" nema moć da kreira naše blagostanje. Njegovo javno postavljanje bilo bi znak političkog smirenja, i normalizacije političkog (ali i ekonomskog) života. Možda je upravo zato vrijeme da se ono postavi.

Post scriptum

Pitanje društvene odgovornosti javnih glasila postavio je nedavno (travanj 2005.) pred hrvatsku javnost gotovo najnevjerojatniji forum - Haaški sud, upućujući optužnice nekim hrvatskim novinarima i urednicima za objavljivanje imena i svjedočenja tajnih svjedoka toga suda. U raspravi koja se o tome vodila u hrvatskoj javnosti po prvi put se tematizirala "sloboda medija" u kontekstu javnoga dobra, odnosno društvene "odgovornosti medija". Nije bila riječ samo o tome da "i novine mogu ubiti čovjeka" – premda je to bio povod optužnicama, već o sukobljenim društvenim vrijednostima, među kojima je "pravno na informaciju" samo jedna od njih, uz brojne druge (poput zaštite pravednosti odvijanja sudskog procesa).

Optuženi su bili manje značajni novinari i urednici. Ali je svima bilo jasno da su slična krivična djela (objavljivanje transkripata i sl.), i to mnogo češće i pogubnije, počinjale i druge, mnogo utjecajnije novine. Po prvi se puta, nažalost ne zbog snage domaće javnosti, nego uz "malu pomoć izvana", dovela u pitanje ideološka i stvarna svemoć novih centara moći.

V

Zaključak

Onaj tko govori previše, osuđen je na šutnju.
Heist

O neznanju[83]

Ako neki narod očekuje da u civiliziranome stanju može biti slobodan ali neobrazovan, onda očekuje nešto čega nikada nije bilo, i čega nikada neće biti" - rečenica Thomasa Jeffersona iz 1816. godine danas se čini još točnijom negoli prije.

Zbog sve bržih tehnoloških promjena u svijetu, nesposobnost prilagodbe novim znanjima, vještinama, metodama i tehnikama tvori glavnu prepreku društvenome razvoju i blagostanju stanovnika bilo koje države. "Znanje je moć" prestala je biti puka metafora. Otkako su nam najrazličitije tehničke vještine potrebne za preživljavanje, otkako se cijeli ekonomski, društveni pa i duhovni život usredotočio na razmjenu informacija, sposobnost za stvaranje informacija, sposobnost za komunikaciju, za proizvodnju "znanja", postala je uvjet preživljavanja svake kulture, pa i svakog pojedinca. "Blaženog li neznanja", nekoć je uskliknuo Jan Hus, opraštajući ljudima koji su potpalili njegovu lomaču. Danas je neznanje mnogo manje blaženo, a neznalicama se s pravom oprašta sve manje. Ili kako je jednom rekao Martin Luther King: "Ništa na svijetu nije opasnije od blaženoga neznanja i samosvjesne gluposti".

Usporedo s porastom zahtjeva za posjedovanjem najrazličitijih znanja i vještina, usporedo sa sve brojnijim izvorima informacija - raste i naše neznanje. Kako u uvjetima rasipanja informacija razlučiti one doista važne? Nemamo li dojam da nas golemost toga zadatka nadvladava? Ne čini li nam se da s porastom znanja, mi postajemo tim manji? Kako održati motive potrage za znanjem i sudjelovati u dijelu čovječanstva koje napreduje upravo iskorištavanjem znanja?

1. Osnovni izvori neznanja

U čemu se ogleda neznanje i kako ono nastaje?

1. Jedna od poznatijih izreka slavnog grčkog filozofa Sokrata glasi: "Znam da ništa ne znam". Sokrat je time želio ukazati na važnost intelektualne skromnosti, ali mnogo više na činjenicu da je jedan od glavnih izvora našeg neznanja naša *samouvjerenost*, naša vjera da sve znamo i *da više ništa ne možemo ili ne trebamo*

[83] Riječ je o neznatno izmijenjenom tekstu tiskanom u posebnoj brošuri pod naslovom "Otvorena deklaracija o neznanju", povodom akcije "Borba protiv neznanja", u izdanju Savjeta Učilice i firme Markotel, Zahvaljujem svim članovima Savjeta Učilice i iznimno poduzetne firme Markotel na korisnim primjedbama, i na davanju povoda za razradu ideje o neznanju.

naučiti. Uvjerenost da smo jednom zauvijek, u školama ili domovima, naučili ono što je potrebno za život, i danas je najveći izvor pogrešaka. Do novih spoznaja, naime, možemo doći tek ako smo spremni preispitati naučeno, preoblikovati i staviti na kušnju ono poznato i kritički se odnositi prema naslijeđenome. Sokratova izreka, dakle, nije samo izraz skromnosti, već uputa za kritičko i praktično preispitivanje našeg znanja i neznanja.

2. Britanski filozof David Hume tvrdio je kako naše navodno znanje nije ništa drugo već navika da povezujemo stvari na određeni način. Upravo je prihvaćanje takvih navika izvor neznanja. A nizozemski renesansni mislilac Erazmo Rotterdamski takve je navike, pretvorene u znanje, sarkastično prikazao u knjizi *Pohvala ludosti*. Ljudi često ne misle svojom glavom, autonomno, već nesposobni za vlastite, prihvaćaju tuđe stavove i navike. Da bismo mogli razložno misliti, i postupati kao autonomne osobe, naše naslijeđeno mišljenje treba dovesti u sumnju, i imati dovoljno hrabrosti da branimo vlastite stavove, unatoč različitim autoritetima.

3. Naše navike i naša samouvjerenost pretvaraju se u *predrasude*, ili kako je tvrdio jedan drugi renesansni filozof, Francis Bacon – u idole. U *idole plemena* (kada griješimo u spoznavanju svijeta zbog ograničenja razuma i ranije prihvaćenih uvjerenja); *idole spilje* (kada griješimo zbog svog lošeg odgoja, poslušnosti prema autoritetima ili zbog divljenja prema starome); *idole trga* (kada griješimo u sporazumijevanju, pri nepreciznoj upotrebi riječi) i *idole teatra* (kada nekritički prihvaćamo filozofske dogme ili načela dokazivanja). Predrasude su danas još mnogo češća i razgranatija utočišta neznanja: one *onemogućavaju* znanje, ali još je žalosnije kada iz njih izviru *oblici ljudske diskriminacije*. Danas postoji čitav niz predrasuda: one katkada svjedoče o jednostavnom neznanju, ali još mnogo češće o nesposobnosti da se prihvati pravo pojedinaca na drukčije mišljenje i pravo na drukčiji život: riječ je o najrazličitijim rasnim, klasnim, nacionalnim, spolnim i drugim predrasudama, odnosno opravdanjima za nedemokratsko postupanje prema drukčijim osobama. Predrasude su stoga *dvostruko neznanje*: one uključuju stvarno neznanje, ali i nesposobnost za intelektualnu i moralnu snošljivost.

4. *Poslušnost prema autoritetima* čest je izvor neznanja. Britanski ekonomist William Beveridge napisao je tijekom Drugoga svjetskog rata: "Neznanje je zao korov koji diktatori možda mogu kultivirati među svojim podanicima, ali takav korov nijedna si demokracija ne može priuštiti među svojim građanima."

5. *Nesnošljivost ili netolerancija* mnogo su bitniji izvori neznanja negoli smo to obično spremni prihvatiti. Mnogi ljudi brkaju arogantno nametanje vlastitih ideja s istinom, ili pak misle kako je znak intelektualne hrabrosti biti nesnošljiv prema lažnim uvjerenjima. Ali postoji jaka veza između tolerancije i napretka znanja (i

lišavanja neznanja). Društva koja ne dopuštaju slobodu mišljenja, kako je u 19. stoljeću tvrdio filozof J. S. Mill, mnogo će češće završavati kao tiranije. Ali njegov je stav još i jači: bez slobode govora i mišljenja, tj. zaštite prava na drukčije mišljenje, naše znanje nikada ne bi napredovalo. Jer nova mišljenja uvijek ugrožavaju starija.

6. S tim je u vezi i jedan stari izvor neznanja, sličan gore spomenutome - *etika "kolektivizma"*. Ona podrazumijeva *nepostojanje diverziteta* mišljenja i sposobnosti. Zbog toga se pojedinačna kreativnost ne nagrađuje reputacijom, već najčešće sankcijom za drukčije prosudbe. Takva etika obuhvaća i *etiku "uravnilovke"*, naime sklonost mišljenju da su svi pojedinci jednaki prema svojem znanju i neznanju, mišljenju i postupanju, a ta sklonost dovodi do straha da se bude drukčiji. Pojedinačno se znanje vrednuje samo ako je u funkciji nekog navodno "višeg" dobra – najčešće dobra za političku elitu na vlasti. Time nestaje i motiv da sami napravimo nešto značajno u životu, a pojedinci postaju sve manje skloni posvetiti se nekom trajnijem i originalnijem životnom zadatku kojim bi oni mogli istaknuti svoju osobnost. Takva klima, posebno kada se odvija u uvjetima siromaštva, slama "*autonomiju*" pojedinačnog mišljenja i dovodi do lakšeg manipuliranja tuđim mišljenjima.

Isto vrijedi i za škole. Danas mnogi u školama vide *sustav discipliniranja,* sustav "zbrinjavanja" mladih, ili u najboljem slučaju sustav učenja "temeljnih" (a to znači bespogovornih) vrijednosti zajednice. Učenje se često svodi na učenje gotovoga znanja i ponavljanje "gradiva". Učenici koji se naviknu na takav način nastave, postaju nesposobni shvatiti da je njihovo mišljenje preduvjet novoga znanja ili – u još goroj varijanti – oni postaju nesposobni shvatiti da slobodno društvo ne može postojati bez originalnosti i kreativnosti, bez angažmana, novih, kritičkih i drukčijih mišljenja. Takav način učenja izravno vodi priznavanju svih, pa i onih nedemokratskih autoriteta. Ili, što je još gore, takav sustav dovodi do pogrešne ocjene originalnijih, inteligentnijih i slobodnijih učenika – do toga da se u školama ocjenjuje disciplina i sklonost ponavljanju, a da se kreativnost učenika ostavlja kao "opcija" koja se nažalost nigdje ne upisuje u imenik.

7. Takav pak sustav dovodi i do *nesposobnosti spontanog, autonomnog udruživanja* slobodnih pojedinaca – što inače predstavlja još jedan preduvjet demokratskog društva. Ako uvijek postoje autoriteti koji "znaju bolje" ili "više", onda pojedinci razvijaju očekivanja da će sve stvari, sve njihove probleme riješiti "drugi", oni "pametniji". Ali društvo je onoliko "pametno" koliko i pojedinci koji u njemu žive. Premda u svakom društvu postoje iznimne osobe, društvo koje bi se oslanjalo isključivo na njih nikada ne bi razvilo dovoljnu količinu kritičnosti i artikuliranosti koja je potrebna za kontrolu i primjenu znanja ili za kritiku ili

prihvaćanje ispravnosti tuđeg postupanja. Nesklonost za udruživanje, suvremenim rječnikom rečeno, dovodi do *manjka socijalnoga kapitala.*

8. Još jedan izvor neznanja je *nesposobnost ili nemotiviranost* pojedinaca da uče ili shvate tuđa područja znanja – ili točnije *specijalizacija*. Premda je specijalizacija u razvijenome društvu uvjet solidarnosti i rasta znanja, nepoznavanje drugih područja znanja stvara segregaciju mišljenja umjesto da ih integrira. O tom problemu govorio je pedesetih godina britanski znanstvenik i pisac C. P. Snow, koji je govorio o nastanku "*dviju kultura*", kulture društvenih znanstvenika i pisaca, i kulture prirodnih znanstvenika i inženjera. Te se dvije kulture, prema njegovim riječima, više međusobno ne (pre)poznaju. Kada bi se takvo razdvajanje nastavilo, ono ne bi utjecalo samo na pad općeg znanja, već i na pad kulture cijele zajednice. Podvrsta je toga "neznanja" i misao koju je izrazio britanski publicist Will Rogers (1924): "Svi su ljudi neznalice, samo su neznalice na različitim područjima". Ta misao cinično ističe kako nikada ne možemo neograničeno proširiti naše znanje – specijalizacija je nužnost.

Pokazalo se međutim, da isuviše velika specijalizacija može predstavljati socijalni problem. Čovjek koji se cijeli životni vijek specijalizirao za znanje ili tehniku koja je odjednom, zbog tržišta ili nekog drugog razloga postala izlišna, teže će se prilagoditi novim situacijama od čovjeka koji je svoje znanje specijalizirao manje intenzivno. Za nj promjena radnoga mjesta neće biti tragedija, već novi izazov. Ali, to ne znači da će u budućnosti najbolje prolaziti neobrazovani i nespecijalizirani.

9. Postoji još jedan srodan, i po mnogočemu opasniji problem: sa sve većom specijalizacijom znanja, i sve skromnijim praćenjem svega što se zbiva na području znanja, sve više slabi povjerenje, i sve više jača *skepsa javnosti prema znanju i znanosti*. Nesposobnost da shvatimo ili pratimo sve što se danas zbiva na području znanja i znanosti, dovodi do toga da javnost prihvaća različite oblike pseudoznanosti kao prave izvore znanja. To je posebno opasno na području medicine. Ali još je izraženija skepsa prema znanosti u cjelini. Neke su spoznaje znanosti danas tako fantastične da se za širu javnost ona uopće ne razlikuje od puke fantastike. Zbog toga često nastaje mišljenje javnosti da su znanstvenici šarlatani poput drugih, da znanstvenici samo slijede svoje interese, da ne brinu za opće dobro ili da nam ne pružaju objektivnu sliku svijeta, čak i ako je posjeduju.

Ostaju, dakle, pitanja: Kolika je količina specijalizacije potrebna i korisna za rast znanja i kako prevladati sve veći jaz među disciplinama, kao i između specijalizirane znanosti i javnosti? Kako bi se preskočio taj sve izraženiji jaz između znanstvenika i javnosti, mnoge su zemlje pokrenule programe

popularizacije znanosti, dodjele nagrada za popularizaciju ili za komuniciranje s javnošću.

II. Daljnji uzroci i oblici neznanja

U današnje vrijeme sve većeg razvoja znanja, nastaju i posebni, u tradiciji *manje poznati oblici neznanja*.

10. Američki sociolog Robert Merton pedesetih je godina prošloga stoljeća pisao kako se znanstvenici rukovode nekim moralnim načelima, vrijednostima i normama, bez kojih znanja ne bi bilo ili bez kojih se znanje ne bi povećavalo. Osim intelektualnoga poštenja (autonomije), prema Mertonu je riječ o normama univerzalnosti i impersonalnosti, komunitarijanizma, nepristranosti i organiziranog skepticizma. Ako je neka spoznaja znanstvena, onda ona vrijedi univerzalno, ona ne pripada nekoj posebnoj organizaciji, državi ili naciji. Isto tako, takvo znanje ne pripada ni osobama koje su došle do tih spoznaja. Znanje i znanstveni rezultati stoga, prema Mertonu, moraju biti dostupni svima. Rezultate svi moraju moći provjeriti. Napokon, prema Mertonu, nije potrebno uspostavljati posebne državne autoritete koji će regulirati ispravnost znanstvenih uvjerenja jer znanost (ako jest znanost) ima ugrađene vlastite mehanizme kontrole rezultata. Znanost je naime zajednica skeptika, koji smatraju svojom dužnošću kontrolirati rezultate drugih. Ukratko, znanje mora biti javno i dostupno; ono ne smije biti pod utjecajem izvanznanstvenih autoriteta.

Ali, pogledamo li današnje stanje u znanosti, vidimo da se *danas gotovo niti jedna navedena vrijednost ili norma znanja ne poštuje*. Prvo, *znanstveni rezultati nisu jednako dostupni svima*. Zbog različitih političkih ili ekonomskih razloga, oni im nisu dostupni ni u fazi proizvodnje, ni u fazi distribucije. Drugo, posebni *oblici zaštite autorskih prava* i patenata, što je posebno istaknuto i opasno na području biokemije, medicine ili ekologije, *onemogućuju čak i provjeru podataka*, a *znanstvenici koji pokušavaju objaviti kritičke rezultate podliježu različitim sankcijama*. Sve je više podataka zaštićeno posebnim "poslovnim tajnama" i sve se češće distribucija rezultata rukovodi ekonomskom računicom. Treće, ekonomska računica pri financiranju znanosti i logika "zaštite podataka" diktira i činjenicu da sve više znanstvenika objavljuje sve više - ali sve manje provjerenih i pouzdanih podataka. *Sve se manje znanstvenika bavi provjerom tuđih rezultata* (jer mora stvoriti svoje). Zbog svega toga na različite se načine narušava slika etičnih znanstvenika koji postupaju u ime "općeg dobra". Sve su to novi izvori - potencijalno novoga neznanja.

11. Daljnji izvor neznanja, i svih njegovih posljedica, često je tzv. *odljev mozgova.* U najjednostavnijem ali i najgrubljem obliku on označava emigraciju znanstvenika, odlazak pojedinaca iz sredine u kojoj su školovani, kako bi nastavili svoj produktivni radni vijek u bogatijim zemljama. Oni će svoje znanje upotrijebiti za povećanje bogatstva zemalja u koje su se odselili, a istodobno će lišiti zemlje iz kojih su emigrirali znanja koje je potrebno za razvoj tih zemalja. Danas su međutim čak i bogate zemlje shvatile da im se taj problem vraća kao bumerang. Zemlje bez intelektualne elite, nesposobne za obavljanje civiliziranih ili državnih funkcija, često započinju ratove, i u njima počinje vladati neimaština ili glad. Tako "odljev mozgova" posredno postaje prijetnja zemljama koje su znale - i mogle iskoristiti znanje i pamet zemalja iz kojih su otišli znanstvenici.

Blaži oblik istoga problema, koji katkada također brine male zemlje sa skromnim intelektualnim i kulturnim kapitalom, jest hegemonizacija kulturnih paradigmi bogatijih zemalja. Umjesto da znalci fizički emigriraju u strane zemlje, oni objavljuju svoje znanje na stranome jeziku, odnosno u časopisima koji su nedostupni u zemlji u kojoj oni pišu. Na taj način oni ponovno pripomažu intelektualnome kapitalu strane zemlje (a tek rijeđe, u obliku "reputacije" – svojoj). Time male zajednice svoj identitet smatraju ugroženim, a posljedica toga jest da se počinju sve više zatvarati. I tako se spirala neznanja stalno proširuje!

12. Posebna vrsta neznanja proizlazi iz *nesposobnosti ili pomanjkanja volje za prilagodbom novim znanjima*. U gotovo svim civiliziranim zemljama sve se više povećava udio starijeg stanovništva. Koliko smo se puta susreli s tvrdnjom kako "roditelji ne mogu odgovarati na pitanja koja se postavljaju njihovoj djeci" ili kako "roditelji ne znaju što im djeca rade za kompjutorom"? Te tvrdnje katkada ilustriraju brzinu i intenzitet tehnološkog napretka, koji sve češće dovodi do generacijskih sukoba, do međusobnog nerazumijevanja ili nesnošljivosti među generacijama, ali većina zemalja u Europi shvatila je kako su one još češće izraz činjenice da iskustvo starije generacije društva ne znaju upotrijebiti.

Američki sociolog Alvin Toffler tvrdio je kako smo ušli u tzv. *razdoblje četvrtoga vala*, kada je za preživljavanje bitno savladavati nove oblike komunikacije i tehnologije. Dok je u prethodnim tehnološkim "valovima" izvor preživljavanja i stvaranja moći bilo posjedovanje dobara, sposobnost za jednostavan rad, savladavanje određenih fizičkih vještina, u novo je doba potrebno znati baratati komunikacijskim sredstvima; a izvor političke i ekonomske moći postalo je informatičko "znanje": novčane transakcije postale su transakcije informacija, za polaganje ili uzimanje novca sa svojega računa potrebno je imati informacije (PIN-ove), za brzu izmjenu i za dobivanje informacija potrebno je znati baratati računalom i novim komunikacijskim tehnologijama… Pojedinci i skupine koje se

neće prilagoditi novom tržištu znanja i novim tehnologijama, prema Toffleru, bit će osuđene na propast.

Zbog spoznaje da će pojedinci morati učiti cijeli život kako bi se jednostavno prilagodili novonastaloj i sve zahtjevnijoj tehnološkoj okolini, i zbog izbjegavanja mogućih međugeneracijskih sukoba, Europska unija je pokrenula čitav niz programa za doživotno obrazovanje, kojim će poboljšati razumijevanje među generacijama, ali i na razne načine iskoristiti ili staviti u pogon njihovo nagomilano iskustvo. Obrazovanje je, ukratko, postalo doživotni proces, imperativ koji ne završava formalnim školovanjem. Međutim, nesposobnost za prilagodbu novim znanjima ima i brojne druge aspekte. Primjerice, starijim generacijama, koje ne budu imale priliku obrazovati se cijeli život, bit će mnogo teže orijentirati se u tehnički sve zahtjevnijem svijetu. A to može dovesti do dodatnih socijalnih problema.

13. Još jednu vrstu suvremenog neznanja tvori *nesposobnost da se naučena znanja primijene u životu*. Mnogi misle da je ta vrsta neznanja (tzv. odsutni *know-how*) posebno svojstvena manjim, nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju. Isto tako, često se s pravom pitamo, kako je moguće da su učenici bili dobri u školi, ali da su se u životu "izgubili". Postoji nekoliko razloga za takvu nesposobnost ili neznanje. Prvi leži u skolastičkoj hijerarhiji, u sustavu u kojem se nešto naučiti može samo od "profesora", samo od pojedinaca koji su dobili titule, diplome ili neki drugi službeni status "znalaca". U razvijenim zemljama, naprotiv, učiti se može na najrazličitije načine – od roditelja, prijatelja i, što je najvažnije, od nesrodnih osoba koje imaju bilo kakvo posebno znanje. Vrlo često upravo su takve poduzetne, a ne nužno "najkvalificiranije" osobe najbolji učitelji: oni poučavaju svojim primjerom, jačaju motivaciju itd. Drugi je razlog "teoretičnost" nastave. U nekim disciplinama, to može biti korisno, ali današnji stupanj razvoja znanosti, a posebno tehnologije, zahtijeva učenje na primjerima, simuliranjem stvarnih, životnih situacija. I što više bude takve nastave, ili točnije, što se nastava na svim razinama bude uspijevala približiti stvarnim, životnim problemima, to će se više razvijati i pragmatičnost. Pogreška "teoretičnosti" nastave često proizlazi iz pomanjkanja financija za "nabavu opreme", ali izvor takvoga "neznanja" još je češće pogrešno uvjerenje da prvo mora postojati "teorijsko" znanje, da bi potom bilo moguće prijeći na "praktičnu primjenu". Koliko su često važne teorije nastajale kao posljedica vrlo praktičnih problema? Spomenimo samo primjere utjecaja vojne strategije na razvoj balistike, utjecaja praktičnih problema u kreiranju automobilskih motora na razvoj termodinamike ili pak tipični tijek medicinske znanosti - kada problemi s bolesnicima dovode do njihovog "teorijskog" rješavanja. Napokon, treći veliki razlog za tu praktičnu nesposobnost leži u već spomenutoj odsutnosti socijalnog kapitala, u nesklonosti

prema društvenom udruživanju – zbog koje "profesori ostaju profesori", a "inženjeri zauvijek inženjeri".

14. Još jedan važan izvor neznanja jest *pomanjkanje kriterija u izboru informacija*. Rimski filozof Lucije Anej Seneka tvrdio je na početku naše ere: "Onome tko ne zna u koju luku treba uploviti, nijedan vjetar neće biti povoljan." Problem izbora "činjenica" u vrijeme kakofonije informacija, ili tzv. informatičke entropije, doista je vrlo velik. Primjerice, neki su sociolozi znanosti, poput Dereka de Solla Pricea, tvrdili kako bi broj postojećih znanstvenika trebalo korjenovati kako bismo dobili broj relevantnih znanstvenika, a iz broja znanstvenih radova trebalo bi izvaditi treći korijen kako bismo dobili broj "relevantnih" radova. Ali čak i kada bi ta tvrdnja bila točna, ona nam ne bi odgovorila na pitanje – koji su to relevantni znanstvenici i relevantni radovi. Osim toga, današnja informatička entropija ne odnosi se samo na svijet znanosti, već i na svijet informacija koje dobivamo iz vrlo različitih, a katkada i vrlo nepouzdanih izvora, iz novina, popularnih časopisa, revija, knjiga, s bezbrojnih televizijskih i radijskih postaja, usmenom predajom itd.

15. Spomenuta Senekina izreka može se tumačiti i kao uputa prema kojoj neznanje proizlazi iz sličnog *nepoznavanja* "cilja plovidbe", tj. *nepoznavanja smjera kojemu bi znanje trebalo težiti*. Brojni današnji sociolozi znanosti, pa i oni u Hrvatskoj, složili bi se s takvim stavom, naime s uvjerenjem o svrhovitosti znanja, odnosno o potrebi artikuliranja socijalnih i kognitivnih "ciljeva". Prema tom stavu, besciljno znanje, znanje kao samosvrha, znanje bez pragmatične "upregnutosti" u društveni ili kognitivni "pogon" nije ništa drugo doli oblik filozofiranja – tj. još jedan oblik neznanja. Takav stav izravno proturječi mnogo češćem stavu prema kojem su znanje i znanost svojevrsna igra – prema kojemu do znanja ne možemo doći postavljanjem ograda i "ciljeva", jer su najveća dostignuća znanosti nastala kao slobodna, kreativna djela njihovih autora, i to upravo u uvjetima i situacijama kada nije postojalo dodatno socijalno i kognitivno opterećenje.

III Dvojbe s neznanjem

U ovom odlomku opisujemo nekoliko suprotstavljenih i problematičnih stavova o neznanju, odnosno nekoliko dvojbi u njegovom otklanjanju.

16. Prvu takvu nejasnoću nazvat ćemo *dvojba vrijednosti*. U mladim demokracijama glad za informacijama zamijenila je hijerarhiju znanja. Povećao se

broj medija, broj novina, časopisa, knjiga, televizijskih i radio postaja. Nova informatička tehnologija pružila je generacijama nove izvore informiranja. Unatoč tomu nije posve jasno je li takav razvoj događaja pozitivan. Prvo, u nekim medijima, primjerice na televiziji, povećanje njihovog broja nije povećalo njihovu kvalitetu: štoviše, čini se da se medijski prostor (i vrijeme) popunjava bilo kakvim sadržajima. Drugo, neki smatraju da se konkurentnost, ona usporedivost koja je trebala postati izvor kvalitete, ne odvija prema onom najkvalitetnijem, usporedbom s onim najboljim, već prema onom najlošijem – kvarenjem sadržaja. (Taj se problem obično rješava "otvaranjem novih tržišta", tj. pojačavanjem vanjske konkurencije.) Treće, problem izbora kvalitetnih informacija postao je akutniji nego prije.

Ukratko, dvojbu bismo mogli izreći na sljedeći način: S jedne strane, konkurentnost (izvora) informacija po sebi proizvodi raznolikost koja predstavlja preduvjet znanja i autonomije pojedinačnog mišljenja i odlučivanja. S druge strane, količina informacija otežava pa čak i onemogućuje sporazumijevanje oko "temeljnih" vrijednosti znanja, ili još općenitije, oko temeljnih vrijednosti zajednice. Neki ljudi čak misle da bez jedinstvenoga korpusa znanja i vrijednosti niti zajednica ne može funkcionirati, pa u ime toga zagovaraju agresivniju restrikciju informacija (i ljudskog potencijala) – primjerice nedopuštanje osnivanja privatnih škola ili vrlo čvrstu jezgru nastavnoga programa.

Dvojba vrijednosti stoga opisuje stari problem - kako odlučiti koja su znanja važna? Kako izabrati primjere iz svakodnevnog života koji predstavljaju prave izazove znanju i budućnosti? Što treba predstavljati "prave vrijednosti"? Gubitak jedinstvene vrijednosti znanja, gubitak "paradigme" nastao zbog informatičke entropije, tu kvantitetu informacija još nije pretvorio u njihovu kvalitetu.

Nema sumnje da ćemo morati naučiti živjeti s informatičkom entropijom. Ali upravo zbog toga pojačat će se možda najvažniji zadatak nastave: *podučavanje o tome kako izabirati najvažnije probleme* i kako život graditi prema vrijednostima znanja.

17. Spomenutu dvojbu možemo formulirati i kao *dvojba kriterija znanja*. Početkom prošloga stoljeća smatralo se da se ta dvojba može riješiti na tzv. pozitivistički način: tako da se pruže kriteriji znanja, tako da se povuče *"demarkacijska crta" između znanja i neznanja*. Najčešće je takvu demarkacijsku crtu predstavljala ispravna metodologija za postizanje znanja ili za preciznu logičku ili matematičku formulaciju problema. Problem je međutim bio u tome što se čak niti filozofi istomišljenici nisu mogli složiti u čemu se sastoji ispravna metodologija koja će razdvojiti znanje od neznanja. Neki su mislili da se do znanja dolazi induktivno tzv. provjerljivošću, drugi pak deduktivno – tzv.

opovrgljivošću; neki su mislili da treba "pročistiti" jezik i davati jasne definicije pojmova; drugi su mislili da je takav zadatak osuđen na propast. Neki su mislili da je moguće postizati "objektivno" znanje, neovisno o čovjeku koji spoznaje; drugi su u to sumnjali. Neki su mislili da starije greške treba odbaciti jednom zauvijek; drugi su mislili da se na starim greškama može mnogo naučiti.

Premda takvi sporovi imaju svoju težinu još i danas, današnja dvojba s kriterijima znanja mnogo je praktičnije i takoreći više moralne prirode. Mogli bismo je formulirati na sljedeći način. Djeca danas vide da ljudi uspijevaju u životu, a da se nisu isticali kao dobri učenici. Ljudi danas postižu sreću, bogatstvo, uspjeh i slavu – mora da je i to posljedica nekog "znanja"! Samo kojeg? To zasigurno nije znanje o kojem se uči u školi – to je ono znanje koje vrijedi u životu. Tako se za brojne učenike (pa i ljude općenito) dvojba kriterija znanja pojačava *dvojbom: znanje ili uspjeh*!

Životni će uspjeh i u budućnosti često ovisiti o brojnim drugim razlozima, i to ne nužno onima povezanim sa školskim ili znanstvenim znanjem. Ali, podaci iz razvijenih zemalja govore da je obrazovanje ipak glavni kriterij društvenoga uspjeha. Što su društva razvijenija, to se povezanost obrazovanja i društvenoga uspjeha (pa čak i sreće u životu) sve više pojačava. Mnoge sociološke procjene govore da će u svijetu rada (za razliku od svijeta estrade), u budućnosti znanje i obrazovanje predstavljati glavni kriterij opstanka i napredovanja na društvenoj ljestvici. Sve se struke sve intenzivnije "poznanstvljuju". Novinari više neće moći biti neznalice. Školski nastavnici morat će dokazivati svoje znanje kako bi mogli ostati na radnome mjestu i sami će se morati dodatno obrazovati. Radnici na traci morat će znati načela funkcioniranja "svojeg" stroja i od njih će se tražiti vlastita kreativna rješenja za probleme na tvorničkom "tlu" itd. Bit će to samo još jedan izraz, kako sociolozi kažu, "gubitka čarobnosti svijeta".

17.a. Kakav je *odnos znanja i rada*? Nema nikakve sumnje da je radna etika jedna od temeljnih pretpostavki razvoja suvremenih društava. Tu vrijednost sociolozi danas zovu “socijalnim kapitalom”. I premda je marljivost jedna od temeljnih osobnih vrlina i da je vrijedi poticati upravo zbog toga što su marljivima šanse za uspjeh mnogo izvjesnije, na području znanosti često smo svjedoci da marljivost nije jedini (niti presudni) kriterij kojim se dolazi do velikih znanstvenih rezultata. Aristotel je primjerice davno tvrdio da je za znanje potrebno slobodno vrijeme (ili na grčkome - *shole* – korijen današnje riječi “škola”). Na najvećim svjetskim sveučilištima ponovno se počinje propagirati vrijednost kreativnosti – time što se smanjuje opterećenost nastave. U znanosti su se donedavno gotovo svi veliki rezultati postizali životno neopterećenim razmišljanjima, u uvjetima odsutnosti rada kao rutine.

Tu dvojbu radne etike i znanja mogli bismo razriješiti tako da kažemo da "znanje pogađa pripremljeni um". Danas za postizanje iznimnih, kreativnih rezultata u znanosti moramo biti pripremljeni a to znači vrlo dobro školovani ili informirani. Školovanje, osim toga, unatoč Aristotelu, ne smatramo aktivnošću koja se odvija "u slobodno vrijeme"). Tek tada, uz veliki ulog i "minuli rad", sam čin znanstvenog otkrića može postati posljedica tzv. intuicije i kreativnog sređivanja ili kombiniranja naših misli.

18. Dvojba "kriterija znanja" ima i svoje *socijalno naličje*. Ona tada glasi: treba li ljude intenzivnije razdvajati prema njihovom znanju? Treba li učenike strože ocjenjivati? Treba li kažnjavati neznanje? Treba li stvarati hijerarhiju škola prema njihovoj kvaliteti? Tu dvojbu možemo nazvati *dvojbom socijalne segregacije prema znanju*. U razvijenim zemljama obrazovanje je već postalo glavni kriterij socijalne segregacije. Učenici se već u dobi od 14 godina selektiraju prema sposobnostima za posebna zvanja i za posebne škole. Mudrost tih zemalja sastoji se u tome da razlike u naslijeđenim ili stečenim predispozicijama, koje se obično reflektiraju u ocjenama, kanaliziraju u različite hijerarhijske nizove znanja. Netko ne mora biti nadaren za teorijsku fiziku, ali ako mu se pruži mogućnost napredovanja u inženjerstvu, u tvornici, u sportu i sl., njegov će život moći biti isto tako ispunjen kao i život teorijskog fizičara.

Stoga je dvojba socijalne segregacije prema znanju ustvari lažna dvojba. Ta segregacija definitivno postoji, i često ima grube oblike. Isto je tako izvjesno da će takva segregacija prema znanju postati sve intenzivnija. Ali društveni razvoj u budućnosti ovisit će o sposobnosti zajednice da iskoristi različite oblike znanja, odnosno da tu segregaciju znanja pretvori u različite putove kojima ljudi mogu postići svoju sreću. Nema sumnje da je znanje moć, ali s obzirom na to da postoje različita znanja, ona se pretvaraju u različite, dispergirane, oblike moći.

19. Posve slična dvojba vrijednosti jest i *dvojba zanimljivosti*. Mnogi današnji nastavnici, suočeni s izazovima elektroničkih medija, misle da je njihova funkcija u bitci sa zanimljivim multimedijskim prezentacijama postala izlišna. Prema tome stavu, nastava ne može slijediti atraktivnost drugih oblika prezentacije informacija. Stoga će ubrzo, misle oni, početi dolaziti do zaborava *"pravoga znanja"*. Knjige će se početi čitati sve manje. Udubljivanje u teže ili dublje probleme znanosti bit će teže postići. Pažnja se neće moći usredotočiti na rješavanje važnijih problema. Učenici će rješavati zadatke "linijom manjeg otpora", prepisivanjem s interneta i sl.

Nema sumnje da će se zbog svega toga morati promijeniti metodika, ali isto tako i ciljevi nastave: Obrazovanje će morati postati manje ambiciozno s obzirom na opseg nastave, ali će morati postati ambicioznije jer će se morati usredotočiti na

sposobnost zanimljivog i kritičkog prikaza onih važnih i temeljnih znanstvenih i umjetničkih sadržaja.

18. Sljedeća važna dvojba učenja, znanja i neznanja jest *dvojba socijalizacije*. Nema nikakve sumnje da je opći socijalni individualizam jedan od glavnih uzroka autonomije mišljenja i rasta znanja. Primjerice, u američkim školama individualistički ciljevi postižu se tako da se već u osnovnim školama učenici svake godine preraspodjeljuju u nove razrede kako ne bi došlo do kohezije učenika. Posljedica je da pojam prijateljstva sve više nestaje. Uz nestajanje "prijateljstava" nestaje i opće socijalne kohezije. Za male zajednice takav bi sustav mogao prouzročiti bitne teškoće u funkcioniranju zajednice, ali bi se time izbjegao kolektivizam koji smo označili kao jedan od izvora neznanja. Koliko smo voljni žrtvovati socijaliziranost kako bismo poticali individualizam?

20. Još jedna dvojba sa znanjem i neznanjem jest *dvojba nastavnog programa*. Dvojbu bismo mogli formulirati na sljedeći način: Trebaju li nastavni programi biti "isti" za sve učenike osnovnih škola (pa i kasnije) ili treba poticati raznolikost nastavnih programa već od najranije dobi? Potvrđivanjem prve strane dvojbe poticali bismo vrijednost socijalizacije, a slažemo li se s drugom, nestat će ideja "općeg dobra", odnosno ideja da je za funkcioniranje zajednice potrebno imati stanovnike koji će imati jedan zajednički korpus znanja i etičkih vrijednosti. Raznolikošću nastavnih programa moglo bi doći do velikog raslojavanja prema znanju i neznanju. Nekima se možda čini da se u osnovnoj školi ionako mora učiti standardan korpus vještina i znanja (čitanje, pisanje, računanje i sl.), ali osim tih vještina i vrijednosti postoji još niz drugih koje se u tim školama uče (učenje o domovini, regionalnoj književnosti itd.), a koje se mogu obrađivati vrlo različitim intenzitetom i metodičkim pristupom.

21. S tim je u vezi i *dvojba regionalnosti,* a mogli bismo je formulirati na sljedeći način: Koliko skupina, država, nacija smije polagati pravo na znanje pojedinaca u skupini? Kako utjecati na pojedince da svoje znanje iskoriste za dobro "svoje" zajednice? I nadalje, treba li dopustiti konkurenciju privatnih ili čak inozemnih škola, koje bi nastavu održavale na stranim jezicima (pri čemu nije riječ o jezicima manjina)? Jasno je da za obje strane dvojbe postoje vrlo dobri argumenti. Kada ne bi postojao nikakav (više ili manje eksplicirani) zahtjev da se znanje koje se steklo u školama iskoristi za dobrobit zajednice koja je omogućila školovanje, tada bi to postalo *novi izvor* "odljeva mozgova". Ali naučeno znanje nije "vlasništvo" zajednice koje je školovalo pojedinca, stoga je zahtjev zajednice za iskorištavanjem toga znanja za njezinu dobrobit vrlo upitan.

22. Napokon, tu je i jedna od najvažnijih dvojba vezanih za znanje i neznanje - to je *dvojba primjenjivosti ili praktičnosti znanja*. Nekoć je bilo samorazumljivo da je

znanje "teorijsko", da se u školi prvo uče načela, a da se potom ona primjenjuju u praksi. Rekli smo da je takva koncepcija dovela do isuviše "školničkog", nepraktičnog znanja, koje danas predstavlja veliki obrazovni problem. Pod utjecajem brojnih sociologa znanja i pedagoga, danas se smatra da je učenje na primjerima mnogo prikladnije. Ali takva koncepcija rješavanja neznanja kaže i više: Ne samo da je praktično učenje primjerenije, ono je u povijesti znanja i znanosti često dovodilo do pravih – znanstvenih, teorijskih spoznaja. Jer vrlo često upravo rješenje praktičnih problema dovodi do novih apstraktnih pitanja i rješenja. Tek ako imamo pred sobom konkretan problem, bit ćemo stimulirani da ga riješimo. Brojni primjeri iz povijesti medicine, biologije, fizike to potvrđuju.

Pri tome se međutim zaboravlja na vrline prve strane dvojbe. Znanje ne postoji samo zbog primjene. Većina znanja matematike i logike nije bila smišljena kako bi riješila neki praktični problem, već je predstavljala igru ideja i mišljenja, a za rješenja te apstraktne kombinatorike tek su kasnije pronađene brojne praktične aplikacije.

Stoga za obje strane dileme postoje dobri argumenti i ne postoji univerzalno dobar odgovor na pitanje kako riješiti neznanje: apstraktno-teorijski ili konkretno-praktično.

IV. Što neznanje nije? Kako stvoriti kolektivno znanje?

Sada, kada smo razmotrili različite izvore neznanja, možemo raspraviti i o tome kako postići znanje. U ovome odlomku raspravit ćemo o nekim znanstvenim, socijalnim i pedagoškim načinima rješavanja problema neznanja.

23. U današnje se doba sve češće spominje *ideja o postojanju kolektivnih znanja*, ideja da socijalne skupine nisu tako neuke kao što se obično misli, odnosno da je moguće *postojanje "mudrih gomila"*. Te je ideje vrlo nedavno razradio američki teoretičar James Surowiecki. Nekoć se naprotiv smatralo da su gomile nužno patološki dio socijalnosti, i da u grupama čak i oni najpametniji misle i djeluju lošije negoli bi to činili kada bi bili sami. Međutim, da bi grupe ljudi mogle biti "pametne" tj. pametnije od pojedinaca u njima, potrebno je da one zadovolje nekoliko kriterija. Prvi je kriterij *raznolikost i raznovrsnost mišljenja*. Ako svi misle isto, grupa neće biti pametnija od svojih članova. Drugi je kriterij *neovisnost mišljenja i odlučivanja*. Kada pojedinci utječu jedni na druge svojim mišljenjima, tada mišljenja pojedinaca više nisu neovisna i vrlo lako može nastati tzv. *halo-efekt*, rasprostranjivanje pogrešnoga mišljenja i rasuđivanje pod utjecajem

"atmosfere", socijalne "klime" ili pod utjecajem tuđih "autoriteta". Grupa u tim situacijama ne može postati "pametna". Treći je kriterij tzv. *decentralizacija*: pojedinci moraju moći sami potražiti svoja rješenja problema. Napokon, četvrti je kriterij – *agregacija*: sve te pojedinačne potrage, pojedinačna izjašnjavanja i odluke, moraju se moći prikupiti kako bi se pomoću statističkih i drugih mehanizama (primjerice "tržišta") ili tijela upravljanja, dobila kolektivna odluka koja će biti pametnija od bilo koje pojedinačne.

Surowiecki također spominje tri važna problemska područja (tri područja ili problema rješavanja neznanja): probleme *kognicije* (spoznavanja), probleme *koordinacije* (usklađivanja) i probleme *kooperacije* (suradnje). Prvi su problemi (i neznanja) vezani za klasično spoznavanje svijeta, poznavanje činjenica, predviđanje i sl. Kod druge vrste problema (koordinacije) članovi skupine moraju riješiti problem međusobne suradnje, odnosno međusobnoga odnosa: na cesti, na tržištu, pri sporazumijevanju i sl. Napokon, problem suradnje možda je najteže riješiti: Kako sebične, nepovjerljive ljude uvjeriti da je potrebno međusobno surađivati? To su problemi rješavanja pitanja "pravedne plaće", zagađenja, plaćanja ili neplaćanja poreza itd. Neke skupine bolje rješavaju te probleme od drugih, a ta se rješenja manifestiraju i kao rješavanja problema neznanja, jer znanje i neznanje nije samo problem pojedinaca.

24. Kako danas raste znanje i kako napreduje znanost? Nekoć se mislilo da je znanje (znanost) puka agregacija, zbroj pojedinačnih znanja. Kada bi to bilo tako, naše znanje ne bi napredovalo isuviše brzo. Bilo bi to, kako u svom djelu *Država znanstvenika* piše britansko-mađarski sociolog Michael Polanyi, kao kada bi ljudi ljuštili grašak, pa bi se zajedničko dobro (znanje) sastojalo od zbroja zrna oguljenoga graška. Znanost međutim ne postupa na taj način; ona napreduje eksponencijalno upravo zato što ne postupa na taj način. Prema Polanyiju znanost je "slagalica" (*jig-saw puzzle*), u kojoj znanje raste tako da svaki "igrač", znalac, mora uklopiti "vlastiti" komadić u dio slike koju su složili drugi. Ako se to znanje, taj vlastiti komadić, ne može uklopiti u već postojeći dio slike, on još uvijek predstavlja "neznanje".

Ta metafora služi autoru kako bi dokazao da u znanosti nije potrebno regulirati postupanje. Ne možemo nametnuti rješenja. Svako (državno, kolektivno) nametanje rješenja samo odvlači pažnju na sporedne probleme, a pravi problemi ostaju neriješeni. Problemi znanosti imanentni su samoj znanosti.

25. Nema sumnje da današnja znanost (i znanje) nastaje stalno novim načinima komunikacije i udruživanja za postizanje konkretnih ciljeva. Sociolozi znanosti rekli bi da znanje raste zbog "gustoće" komunikacije. Bez obzira složimo li se sa Polanyijevom slikom postupanja u znanosti, ili Surowieckijevom podjelom

problema, nema sumnje da je za rješavanje društvenog problema neznanja vrlo bitno shvatiti da današnje znanje (teorijsko i praktično) raste eksponencijalno (a ne pukim zbrajanjem) zbog postojanja brojnih mehanizama generiranja kolektivnih rješenja. Jer izdvojeni pojedinci danas teško mogu konkurirati velikim znanstvenim organizacijama. Ta izdvojenost znanstvenika i znalaca jedan je od glavnih problema u Hrvatskoj.

Zbog toga je jedan od glavnih načina rješavanja problema neznanja – *stvoriti nova pravila kreiranja znanja*. U razvijenim zemljama, za razliku od nas, jedan od glavnih pedagoških zadataka jest učenje "po grupama", naučiti učenike (i ljude općenito) da komuniciraju i prenose svoja znanja, da uklapaju svoje znanje u "slagalicu" i da stvore naviku da od pojedinačnih znanja generiraju ono kolektivno. Trenutno stanje domaće pedagogije ne favorizira takav način učenja: ocjenjuju se pojedinci, a po grupama se radi malo. Postoje bistri, pametni, marljivi pojedinci, ali oni u zajednici ili grupi gube svoje značenje.

Postoji još jedan sličan problem i na razini domaće znanosti. Znanstvenici i nastavnici još su uvijek (doduše sve manje) vezani za pojedine znanstvene i obrazovne institucije. One im u pravilu određuju područje znanstvenog istraživanja i ocrtavaju područje slobode izbora znanstvenih područja i rješavanja problema. Udruživanje s ljudima iz drugih institucija za rješavanje pojedinih problema vrlo često nailazi na goleme institucionalne prepreke. A sustav ocjenjivanja rada i unaprjeđenja znanstvenika ne omogućuje lako "prebacivanje" na druga disciplinarna područja. Zbog svega toga znanstvenici su izolirani čak i u vlastitim institucijama.

Jedan od razloga razvijenosti znanja u razvijenim zemljama bila je upravo spoznaja da se današnje znanje stvara u skupinama pojedinaca koji rade na rješavanju istih problema, bez obzira na to u kojoj se oni instituciji nalazili. Stoga im je omogućeno oblikovanje tzv. "brain-storming" sekcija, ili "virtualnih instituta", "istraživačkih programa" ili "projekata", koji se oblikuju *ad hoc*, već prema tome o kakvom je problemu riječ. Takve skupine znalaca vrlo su kratkotrajne, i o njima ne možemo govoriti kao o "institucijama".

Isto vrijedi i za odnos znanstvenika, nositelja znanstvene politike, i industrije. Takvo "spontano" udruživanje pri rješavanju problema ne odnosi se samo na skupine znanstvenika, već i na bilo koju interesnu skupinu. Kod nas takvih "interdisciplinarnih" skupina ima vrlo malo i one su češće iznimka negoli pravilo. Oblikovanje *ad hoc* "institucija" ne koristi dakle samo za rješavanje teorijskih problema; ono je još mnogo važnije u prenošenju znanja i u donošenju međusektorskih kolektivnih odluka. I industrija i politika trebaju suradnju

znanstvenika, kao što je znanstvenicima od koristi da surađuju s tim drugim socijalnim sektorima.

Zbog svega spomenutog, treba još jednom obratiti posebnu pozornost na probleme socijalnog udruživanja, institucionalnog okvira za povezivanje ljudi uopće, odnosno na problem tzv. socijalnog kapitala. Kako bi se on povećao, voditelji znanstvene i obrazovne politike trebaju ukloniti sve zapreke pri udruživanju ljudi, kreaciji raznih oblika znanja i prenošenju tih znanja mlađim generacijama.

26. A to pogotovo vrijedi za odnos znanosti i obrazovanja. Brojni znanstvenici nisu u prilici prenijeti svoje znanje generacijama učenika i studenata, a brojni nastavnici, zbog socijalne hijerarhije i kategorizacije "znalaca", ne usuđuju se ponuditi svoja rješenja. Europska su društva donedavno bila izgrađena na razmjerno jakoj hijerarhiji znanja i vještina. Ljudi su se rijetko prebacivali na nova radna mjesta, u nove sredine; oni su rijetko birali nove ili drukčije škole. Nerijetko, za takvo prebacivanje postojale su brojne zakonske i institucionalne prepreke.

No osim socijalne razdvojenosti – koja dovodi do pomanjkanja komunikacije među različitim pojedincima, postoje i brojni drugi slični, institucionalni problemi.

U Hrvatskoj se primjerice još uvijek, u pravilu, ne mogu studirati "nesrodni" predmeti: recimo matematika i ekonomija, pravo i sociologija, fizika i filozofija. Ta *kompartmentalizacija* znanja i disciplinarno odvajanje stručnjaka onemogućava transfer znanja: primjenu znanja jedne discipline u drugoj, spajanje različitih znanja u jedinstvenu cjelinu, iskorištavanje znanja jedne discipline u posve novoj itd. Isto tako, spomenuti institucionalni okvir onemogućava stvaranje interdisciplinarnih studija, kreacije vlastitih programa studenata koji imaju ideje što bi trebalo učiniti ili čime nastaviti i proširivati područje znanja. Stoga nije točna samo tvrdnja: "jednom profesor – uvijek profesor", već i tvrdnja: "jednom sociolog – uvijek sociolog; jednom matematičar – uvijek matematičar" ili još gore: "jednom propalica – uvijek propalica".

To je gotovo najveći izvor neznanja, ili točnije - najveća prepreka znanju.

Europska unija shvatila je da u društvima koja je stvaraju leži neizmjeran socijalni i kulturni kapital, gotovo najveći na svijetu. Ali on mora biti "stavljen u pogon": ljudi moraju mijenjati radna mjesta, studenti moraju učiti kod različitih profesora, znalci moraju mijenjati svoje socijalne uloge kako bi se njihova znanja mogla iskoristiti u što više različitih situacija. Zajednice ili države koje ne budu omogućile takvu "protočnost", koje ne budu olakšavale komunikaciju među

ljudima, a time i među znanjima, koje će otežavati ljudima promjenu njihova statusa ili socijalno stigmatizirati ljude prema posebnim funkcijama ili statusu neće biti sposobne za natjecanje u znanju i bit će osuđene na propast.

UMJESTO ZAKLJUČKA… Kako ukloniti neznanje?

Nabrajanjem izvora neznanja i nedoumica, već smo spomenuli i brojne načine i metode uklanjanja neznanja; pružili smo neke upute kako oblikovati institucionalni okvir za praćenje znanstvenih trendova i poticanje vrijednosti znanja. Kao jedan od glavnih načina socijalnog uklanjanja neznanja imenovali smo *povećanje socijalnoga kapitala*. Tom sintagmom imenovali smo različite stvari: intenziviranje mogućnosti udruživanja među ljudima, uklanjanje svih prepreka za prenošenje znanja pojedinaca na skupine, ukidanje statusnih razlika između tzv. "znalaca" i "neznalica", socijalnih razlika između onih koji prenose znanje i onih koji ga stvaraju; razlika koje proizlaze iz disciplinarnih zatvaranja na posebna područja znanja; uklanjanje starog mentaliteta kolektivizma itd. Svi ti teški zadaci za zajednicu koja želi postati dio civiliziranoga društva ili kako se to danas kaže - društva "utemeljenoga na znanju", obično se izražavaju *formulama* poput sljedećih:

- Treba reformirati osnovne i srednje škole tako da se odtereti nastava, tako da se više radi u skupinama (katkada se predlaže ukidanje numeričkih ocjena); treba provoditi doškolovanje nastavnika; škole trebaju postati zanimljive, one ne smiju biti samo sredstvo socijalizacije ili sredstva rješavanja socijalnih pitanja itd.
- Treba reformirati visoko školstvo integracijom sveučilišta kako bi studenti mogli učiti različita znanja, kreirati vlastite programe, rukovoditi se vlastitim vizijama i pronalaziti svoje putove znanja.
- Na svim razinama treba povezivati znanje i javnost: u medijima, povezivanjem industrije, sveučilišta i političkih tijela odlučivanja; a katkada se predlaže da se u to treba uključivati i vojna industrija.
- Treba više (financijski) ulagati u znanost i obrazovanje; osnivati sve više obrazovnih znanstvenih institucija te znanstvenih i znanstveno-popularnih časopisa.
- Treba više pažnje obraćati novim tehnologijama, obraćati posebnu pozornost važnosti novih komunikacijskih medija itd.

- Treba se intenzivnije povezivati i komunicirati sa svijetom, a pri tome izbjeći "odljev mozgova" – a to znači: treba pokušati zadržati najpametnije pojedince u domovini, otvarati nova radna mjesta za sposobne itd.

Ali, premda su sve te formule većim dijelom točne, one se ipak svode na odgovore na neka bitno moralna pitanja, jer će naposljetku pojedinci kreirati društvenu klimu i njihovo će znanje na kraju krajeva stvoriti ono kolektivno. Stoga ćemo umjesto spomenutih formula pokušati odgovoriti vlastitom. Ta formula glasi:

- Treba postojati *ljubav* pojedinaca prema znanju. Oni trebaju zavoljeti knjige, uživati i osjećati ponos pri rješavanju apstraktnih i praktičnih školskih i općenito – ljudskih problema. Ili obrnuto: znanje ne smije biti predmet sprdnje, ironiziranja, sarkazma ili loše stigmatizacije.

- Znalce treba *nagraditi*; učenici, kao i ljudi općenito, vole kada drugi ljudi znaju tko je riješio neki problem, tko je autor nekog rada, tko je bio prvi ili najbrži u rješavanju - time se jača njihov ponos. Ali kao što sociolozi znanja dobro znaju: pravim znalcima najveća nagrada nije novac – već reputacija.

- A da bi mogla postojati *reputacija* znalaca, odnosno razlika između znalaca i neznalica, mora postojati etika na razini zajednice, škole, skupine, države, kao i unutar neke skupine znalaca, koja će priznati te vrijednosti znanja; etika u kojoj neće biti svejedno koliko tko zna, tko je bio prvi u rješavanju problema, koliko je tko inteligentan ili – možemo to i tako reći – koliko je tko motiviran, marljiv, uporan, jedinstven, različit, autonoman i odgovoran.

- Ta socijalna segregacija prema znanju ne smije biti temelj nove oligarhije. Jer je doista istina "da su svi ljudi neznalice, samo na različitim područjima". Stoga su najrazvijeniji narodi, društva "utemeljena na znanju" uspjela postići da se i za one slabije na jednom području znanja otvore mogućnosti napredovanja u drugom.

U takvoj etici postoji i jedna estetska dimenzija: u tom priznanju različitosti ljudi prema njihovome znanju i sposobnostima, razvija se "ukus" za istinu, a to znači za snaženje vrijednosti, razlikovanje onoga vrijednog od bezvrijednoga, istinitog od neistinitog, lijepoga od ružnoga. Priznanjem različitosti ne poričemo vrijednost traganja za jednom, svim ljudima zajedničkom istinom. Cilj toga priznanja nije pohvala relativizma, a niti je različitost neka vrhunska vrijednost po sebi. Riječ je samo o jednoj od osnovnih socijalnih pretpostavki za traženje istine. Jer kada ne bi bilo različitih mnijenja, nikada ne bismo mogli utvrditi opravdanost onog istinitog.

I kada bi svatko prihvatio takvu etiku i takvu estetiku, za njega više ne bismo rekli da je neznalica. Tada bi se zajednica sastojala od tolerantnih, prijemčivih, socijalno i kognitivno osjetljivih osoba sposobnih za donošenje kolektivno pametnih odluka. Tada bi takva zajednica zadovoljavala kriterije pametne grupe: različitost, autonomnost, individualnu potragu za rješenjima – i tada bi vjerojatno bila sposobna i za onaj posljednji kriterij – za integraciju različitih znanja. Takva bi klima stvorila dovoljno jak socijalni kapital da se ponosno mjeri s drugima, i to onim ponajboljima. Tada više ne bismo osjećali poštovanje prema nekome samo zato što nam je nadređen, već zato što je stručan i sposoban za ono što mu je dužnost.

I zato je potrebno da budemo znalci. I zato je potrebno da prestanemo biti neznalice.